

Əlyazması hüququnda

İSMAYILLI MÜHİTİNDƏKİ AZSAYLI XALQLARIN FOLKLORU

İxtisas: **5719.01 - Folklorşünaslıq**

Elm sahəsi: **Filologiya**

Fəlsəfə doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Dadaş Ağaməşədi oğlu Əliyev**

Elmi rəhbər: _____ **Afaq Xürrəm qızı Ramazanova**

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKI -2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4
-------------------	----------

I FƏSİL

İSMAYILLI FOLKLOR MÜHİTİNİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİ VƏ MULTİKULTURAL ƏNƏNƏLƏR.....	12
---	-----------

1.1 İsmayilli folklor mühitinin tarixi-mədəni, inzibati-coğrafi, sosial-iqtisadi səciyyəsi.....	12
1.2. Azsayılı xalqların folklorunda bilinçvizm faktoru.....	18
1.3. Azsayılı xalqların folklorunda multikultural dəyərlər	25

II FƏSİL

İSMAYILLI FOLKLOR MÜHİTİNDƏ AZSAYLI XALQLARIN YERİ	
---	--

2.1. Lahıclar.....	34
2.2. Ləzgilər.....	48
2.3. Hapıtlar.....	50
2.4. Molokanlar.....	52
2.5. Bölgədə yaşayan etnoqrafik qrup - Axıska türkləri.....	56

III FƏSİL

İSMAYILLI BÖLGƏSİNİN AZSAYLI XALQLARININ EPİK FOLKLORU	
---	--

3.1. Əsatir, əfsanə və rəvayətlər.....	61
3.2. Nağıllar.....	69
3.3. Lətifələr, qaravəlli və şəbədələr.....	75
3.4. Atalar sözü və məsəllər.....	90
3.5. Tapmacalar.....	100

IV FƏSİL

İSMAYILLI BÖLGƏSİNİN AZSAYLI XALQLARININ LİRİK VƏ

MƏRASİM FOLKLORU.....104

4.1. Lirik folklor mətnləri: nəğmə, mahnı, bayatı, mani və çastuşkalar.....104

4.2. Uşaq folkloru: düzgü və yanılmaclar.....115

4.3. Azsaylı xalqların mərasim folkloru.....119

4.3.1. Təqvim-mövsüm mərasimləri.....120

4.3.2. Məişət mərasimləri.....126

4.3.3. Okkazional mərasimlər və ilkin ibtidai təsəvvürlərlə bağlı arxaik janrlar: ovsun, alqış və qarğışlar.....141

NƏTİCƏ.....149

ƏDƏBİYYAT.....154

ƏLAVƏLƏR.....166

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Hər bir xalqın folkloru onun keçmişindən süzülüb gələn, bu gününü əyani şəkildə canlandıran, gələcəyinə işıq salan və bütün zamanlarda dəyərini qoruyub saxlayan söz xəzinəsidir. Regional müstəvidə azsaylı xalqların folklorunun öyrənilməsi ümumazərbaycan folklorşünaslığında yeni bir sahə kimi son illər xüsusi maraq doğurur. Təzibedilməz faktdır ki, folklorlarda xalqın gündəlik həyat şəraiti və məişət qaygıları, istək və arzuları, xeyrə və şərə yanaşma tərzii, müxtəlif situasiyalarda yaşadığı hiss-duyguları, ictimai-siyasi hadisələrə münasibəti, gələcəklə bağlı nikbin düşüncələri və baxışları öz əksini tapır. Texnoloji innovasiyaların və elmi-texniki yeniliklərin tez-tez baş verdiyi və qloballaşma prosesinin bütün həyat sahələrinə sirayət etdiyi, həmçinin şəhərlə kənd arasında həyat şərtlərinin yaxınlaşdığı müasir dövrdə folklor ardıcıl şəkildə toplanmalı və hərtərəfli tədqiq olunmalıdır. Bu baxımdan folklorun tədqiqi bütün zamanlarda öz aktuallığını və əhəmiyyətini qoruyur.

Amma tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən başlıca amil Ulu Öndər Heydər Əliyevin *“Azərbaycan müstəqil, demokratiya prinsiplərinə mənsub olan bir dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara, bütün millətlərə dinindən, dilindən, irqindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azadlıq, hürriyyət imkanları verir”* (122) postulatından irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsidir. Azərbaycan Respublikasının istər xarici, istərsə də daxili siyasətdə atdığı uğurlu addımlar (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il tarixli *“Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında”* fərmanı, Azərbaycan Respublikasının 2009-cu ildə YUNESKO-nun *“Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında”* konvensiyasına qoşulması, 2012-ci ildə AMEA Folklor İnstitutunda *“Azsaylı xalqların folkloru”* şöbəsinin yaradılması, 2014-cü ildə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm mərkəzinin yaradılması və s.) Azərbaycanın müxtəlif regionlarına səpələnmiş azsaylı xalqların şifahi söz xəzinəsinin, zəngin adət-ənənələrinin də elmi səviyyədə toplanması,

tədqiqi və təbliğini mümkün edir. Təsadüfi deyil ki, *“Azərbaycanda milli və dini birgəyaşayışın ən sivil normaları mövcuddur, ölkədəki tolerantlıq mühiti, dövlətdin münasibətləri bütün dünyada nümunə kimi qəbul olunur”* (AR Prezidenti İlham Əliyev) [109].

Son dövrdə Azərbaycanın müxtəlif regionlarından böyük həcmdə folklor nümunələri toplanmış və elmi əsaslarla tədqiq edilmişdir. Regionlara səpələnmiş azsaylı xalqların folklor nümunələrinin tədqiq edilməsi zamanı ümumi folklor tədqiqatlarından fərqli olaraq, təkcə sırf nəzəri məsələlərə deyil, həm də bu və ya digər folklor janrının modifikasiyaları, dil-üslub özəlliklərinin aşkarlanması və həmin janrların yarandığı şəraitin psixoloji, ictimai və sosial baxımdan qiymətləndirilməsinə diqqət yetirilir. Azsaylı xalqların folklorunun tədqiqatı ilk baxışdan asan görünsə də, əslində burada tədqiqat obyektini daha diqqətli olmağı və regiondakı insanların həyatı, məişəti və etnopsixoloji xüsusiyyətlərinə bələd olmağı tələb edir. Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə multikultural ənənələrə malik və tolerant ölkə kimi tanınmasında burada yaşayan hər bir xalqın, xüsusən də azsaylı xalqların dil və mədəniyyətinin öyrənilməsi, maddi və qeyri-maddi irsinin tədqiqat obyektinə çevrilməsi, xalqın bədii yaradıcılıq nümunələrinin toplanaraq nəşr edilməsi də mühüm rol oynayır. Çünki *“Azərbaycanda məskun olan etnoslar və onların mədəniyyəti bütövlükdə Azərbaycanın mədəniyyətinə rəngarənglik qatır, bu mədəniyyətin zənginləşməsinə xidmət edir”* (126, 233). Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir etnos öz mədəniyyətini yaşadığı coğrafi şəraitdən, dini inanclar sistemindən, məşğuliyyət növlərindən, əsrlərlə formalaşmış milli psixologiyasından asılı olaraq yaradır və nəticədə hər bir xalqın yaratdığı mədəniyyətdə onu digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlər ortaya çıxır.

Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların folklorunun öyrənilməsi də müasir Azərbaycan folklorşünaslığının həssaslıqla yanaşdığı tədqiqat istiqamətidir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, AMEA Folklor İnstitutunda “Azsaylı xalqların folkloru” şöbəsinin yaradılması, İnstitutda “Azsaylı xalqların folkloru” seriyasından kitabların nəşr edilməsi, multikulturalizm tematikalı tədbirlərin keçirilməsi (“Azərbaycan folkloru və milli-mədəni müxtəliflik” mövzusunda

beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Zaqatala: 19-20 may 2016. – 236 s.; “Gücümüz birliyimizdədir” mövzusunda elmi konfransın materialları. – Bakı: Elm və təhsil, - 2017. – 248 s.), xüsusilə bu tədbirlərin “*milli-mədəni müxtəliflik baxımından zəngin bölgələrimizdə*” (Zaqatala, İsmayılı) (45, s.10) keçirilməsi bu sahəyə olan diqqətin göstəriciləridir.

Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycanın öz təbii-coğrafi mövqeyi, tarixi keçmişinin zənginliyi, təbii imkanlarının genişliyi, milli-etnik rəngarəngliyi ilə diqqət çəkən İsmayılı bölgəsindəki azsaylı xalqlarının folklorudur. Tariximizin dərin qatlarına endikcə bu regionun Azərbaycan tarixində nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu görmək mümkündür. Bu ərazidə əsrlərlə fərqli etnoslar yanaşı yaşamış və təkcə təsərrüfat fəaliyyətlərində deyil, mədəni həyatda da özünəməxsusluqlarını qoruyub saxlamışlar. Təsadüfi deyil ki, AMEA Folklor İnstitutunun İsmayılı rayonunun Lahıc qəsəbəsində keçirdiyi “Folklor milli kimlik kontekstində” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransında akademik M.İmanov açılış nitqində İsmayılı folklor mühitinin bu cəhətini xüsusi olaraq vurğulamışdır: “*Mədəni müxtəliflik baxımından zəngin olan bölgələrimizdən biri İsmayılıdır. Burada Azərbaycan türklərindən başqa azsaylı xalqların da nümayəndələri yaşayır və onlar özlərinə məxsus folklor örnəklərini nəinki Azərbaycan, hətta dünya miqyasında təbliğ etmək imkanına sahibdir*” (46, s.7).

Sözsüz ki, folklor regional mühitlərdə yaranır: “*Azərbaycan əhalisinin 95%-indən çoxunun Azərbaycan türklərinin təşkil etdiyi bir ölkədir. Azərbaycanın bölgələri ənənələrin qorunduğu və folklor nümunələrinin zəngin olduğu canlı qaynaqdır. Bu qaynaq ənənənin fasiləsizliyini və mədəniyyətin müxtəlifliyini təmin edən xüsusi folklor resurslarına malikdir. Azsaylı xalqların folklorunun səciyyəsi həm də onun etnik (Qafqaz, alban, iran, ərəb, slavyan, yəhudi və b.) və dini (müsəlman, xristian, iudaist) müxtəlifliyi ilə şərtlənir*” (40, 18). İsmayılı folklor mühiti də məhz belə mühitlərdədir. İsmayılı rayonunun coğrafi mövqeyi, tarixi və əhalisinin etnik tərkibi haqqında məlumatlar bu rayonun folklorunun da zənginliyindən xəbər verir. Belə mühitdə yaranmış folklorun milli-etnik səviyyədə öyrənilməsinə müasir dövrdə ehtiyac duyulur, çünki Azərbaycan folklorunu

regionlar üzrə öyrənmədən onun ümumi mənzərəsini tam şəkildə yaratmaq qeyri-mümkündür.

Azərbaycan folklorşünaslığında regionlar üzrə folklor nümunələri artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ayrı-ayrı monoqrafik tədqiqatların predmeti olmuşdur. Bu tədqiqatlar Azərbaycanın müxtəlif regionlarına aid olmuş, bəzən də konkret olaraq bu və ya digər ayrılıqda götürülmüş bir azsaylı xalqın folklor nümunələri öyrənilmişdir. Bir neçə azsaylı xalqın yaşadığı İsmayilli rayonu kimi (bundan əlavə, Quba, Xaçmaz, Balakən, Qəbələ, Zaqatala və b.) rayonların folkloru və etnoqrafiyası demək olar ki, kompleks şəkildə tədqiqata az cəlb edilmişdir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlara M.Paşayeva, Q.Cavadov, M.Yaqubqızı və b. elmi əsərlərini aid etmək olar.

Regional folklor nümunələri toplanıb ayrı-ayrı kitablar halında nəşr edilsə də, müxtəlif xalqlara məxsus nümunələr kompleks halında məhz bu dissertasiyada əsaslı şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu baxımdan Şirvan folkloru nümunələri əsasında tərtib olunan “Azərbaycan folkloru antologiyası”nın XI kitabını göstərmək olar. Bu bölgənin folklorunun öyrənilməsi istiqamətində atılmış mühüm addım olan bu antologiyada Şirvan bölgəsi Azərbaycanın əhəmiyyətli və coğrafi baxımdan rəngarəng bölgələrindən biri kimi səciyyələndirilmiş və tərtibçilər kitaba ön söz yazarkən regional folklorun yarandığı folklor mühitinin səviyyələrini (*məhəlli, regional, milli, qlobal*) göstərmiş və folklorun regional xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq belə qeyd etmişlər: “...*folklorumuz- xalqımızın yaratdığı fikir və sənət vahid bir tamdır, bütövdür, hissələr, qəlpələr, laylar, qatlar şəklində realizə olunur, sabit, dəyişməyən strukturun dəyişə bilən məlumatları şəklində kanonik qəlibləri pozmadan variantlaşır, variasiyalaşır, millinin bölgəsi və məhəlli formaları yaranır*” (6, s.6).

Tədqiqatda Şirvanın bir parçası olan İsmayilli rayonunda yaşayan lahıclar (tatlar), molokan rusları, ləzgilər, hapıtlar, etnoqrafik qruplardan Axıska türklərinin folklor nümunələri ilk dəfə dissertasiya səviyyəsində araşdırılmışdır. Bu tədqiqat işi gələcəkdə bu səpkidə aparılacaq araşdırmalar üçün ilk addım kimi qiymətləndirilə bilər. İsmayilli folkloru üzrə çoxlu toplama materialları ayrı-ayrı

kitablar şəklində müxtəlif illərdə və fərqli müəlliflər (Vs.Miller, M.Əfəndiyev, M.Süleymanov, M.Hacıyeva, İ.Məsimoğlu, S.Kərimova, A.Bağırılı, Ş.Dağlaroğlu, T.Cəbiyeva, M.Rzayev, N.Xalıqov, İ.Məsimov, A.Vəlbinəli və b.) tərəfindən çap edilsə də, həmin folklor nümunələri haqqında elmi-nəzəri baxımdan dəyərləndirmə və ümumiləşdirmə aparılmamışdır.

İsmayılı bölgəsindəki azsaylı xalqların folklor irsini araşdırarkən maraq doğuran elmi və regionşünaslıq səpkili əsərlərdən, habelə XIX əsrin sonlarından başlayaraq nəşr olunmuş materiallardan, milli və beynəlxalq təcrübələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın əsas tədqiqat obyektı İsmayılı mühitində yaşayan azsaylı xalqların folklorudur. İsmayılı mühitindəki azsaylı xalqların folklorunun, dil, mədəniyyət və məişət özəlliklərinin öyrənilməsi isə tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısında duran əsas məqsəd İsmayılı mühitindəki azsaylı xalqların folkloru əsasında bu ərazidəki folklor ənənələrinin özəlliklərinin araşdırılmasıdır. Bu məqsəd aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

Birincisi, İsmayılı folklor mühitini tarixi-mədəni, inzibati-coğrafi, sosial-iqtisadi və milli-etnik aspektlərdən səciyyələndirmək;

İkincisi, ərazinin folklor mühitində azsaylı xalqların yerini müəyyənləşdirmək və burada yaranmış folklorun mövzu və janr rəngarəngliyini, hər bir etnosun folklor nümunələrində digər etnosla ortaq və fərqli cəhətləri üzə çıxarmaq;

Üçüncüsü, azsaylı xalqların nümayəndələrindən (folklor söyləyicilərindən) toplanmış və sistemləşdirilmiş folklor örnəklərinin yaranma, ifa və qorunma vəziyyətini müəyyənləşdirmək və s.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda dünya və Azərbaycan folklorşünaslığının metodoloji prinsipləri və elmi-nəzəri təcrübələri metodoloji əsas kimi götürülmüşdür. Tədqiqat tarixi-müqayisəli və tipoloji təhlil üsulları ilə aparılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Azsaylı xalqların folklor örnəklərinin sistemli şəkildə toplanması və öyrənilməsi nəticədə Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin hərtərəfli öyrənilməsində əhəmiyyətli addımlardandır.

- Bölgənin azsaylı xalqları həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, mədəni həyatında da identikliyi mühafizə etmiş, öz adət-ənənələrini formalaşdırmış, folklor nümunələri yaratmış və yanaşı yaşadıkları digər xalqların ənənələrindən qarşılıqlı şəkildə bəhrələnmişlər.

- Tədqiqatda İsmayılıda yaşayan azsaylı xalqlara aid folklor materialları əsasında bölgə folklor mühitinin başlıca özəllikləri öyrənilmiş, folklor örnəkləri mövzu və janr baxımından qruplaşdırılmış, özünəməxsus janr və folklor qəhrəmanları, ortaq adət-ənənə və mərasimlər üzə çıxarılmış, az sayda qalmış söyləyicilərin fərqli dillərdə, bilinçsiz mühitində folklor nümunələrini ifa bacarıqları, eyni bir mühitdə yaşayan fərqli millətlərdən toplanmış nümunələrdə oxşarlıq və fərqliliklər aşkarlanmış, Azərbaycan folklor mədəniyyətinin yaranması və zənginləşdirilməsində bu xalqların rolu müəyyənləşdirilmiş, ümumiyyətlə, folklorumuzun ümumi panoramının yaradılması imkanları və s. kimi məsələlər əhatə edilmişdir.

- Ümummillə lider Heydər Əliyevin müdrik sözləri ilə desək, *“Azərbaycan tarixən müxtəlif xalqların mehriban bir ailə kimi dinc yanaşı yaşadığı, milli adətlərin, dini-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlandığı bir ölkə olmuşdur. Müstəqillik qazandıqdan sonra bu şərəfli ənənə davam etdirilmiş, hər kəsin vətəndaş hüquqları, vicdan azadlığı və dini etiqad sərbəstliyi təmin olunmuşdur”* (39, s.286). Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin təməl prinsiplərinin multikulturalizm və tolerantlığın olduğunun təsbiti kimi məhz azsaylı xalqların dil və mədəniyyətinin öyrənilməsinə diqqət hesab edilməlidir. Məhz bu siyasətin nəticəsidir ki, bu xalqlar milli kimliklərini və özünəməxsus adət-ənənələrini qorumuş və folklor irsini günümüzədək yaşatmışlar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda mövzu ilə bağlı bir çox yeni nəticələr əldə edilmişdir. Onları əsas etibarilə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- İsmayilli rayonunda yaşayan azsaylı xalqlara aid folklor nümunələri üzrə, ümumiyyətlə, əvvəllər sistemli tədqiqat aparılmamışdır. Dissertasiya bu sahədə ilk tədqiqat işi kimi diqqəti cəlb edir;

- Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq bir region çərçivəsində yaşayan azsaylı xalqların folklor ənənələri öyrənilərkən onların folklorunda özünəməxsus janr və mövzu özəllikləri aşkarlanmış və nəticədə folklorlara xas ənənəvi keyfiyyətlər (variasiyalar, fərqliliklər, oxşarlıqlar və s.) hərtərəfli öyrənilərək sistemləşdirilmişdir. Bu baxımdan nümunə kimi, Azərbaycan türk folkloru üçün səciyyəvi olan nağıl və lətifə personajlarının azsaylı xalqların arasında dolaşan variantları, onların süjetlərinin yerli söyləyicilər tərəfindən bu və ya digər məkana və zamana uyğunlaşdırılması, həmçinin regiondakı azsaylı xalqlar tərəfindən müəyyən cəhətləri ilə bu personajlara bənzər nağıl və lətifə qəhrəmanlarının yaradılması göstərilmişdir;

- Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq azsaylı xalqların yaşadığı İsmayillının folklor mühiti təkcə etnik baxımdan araşdırılmamış, həm də folklor nümunələrinin yarandığı bilinçvizm və bikulturalizm mühitinin özəllikləri göstərilmiş, habelə ifa məkanı məsələlərinə də toxunulmuşdur;

- Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfə olaraq İsmayilli bölgəsi səviyyəsində milli və dini fərqliliklərə sahib olan azsaylı xalqların təkcə təsərrüfat fəaliyyətində deyil, həm də gündəlik məişətində, adət-ənənələrində, dini ayin və bayramlarında multikulturalizm və tolerantlıq zəminində qarşılıqlı formada zənginləşmə meyilləri aşkarlanmış və ümumazərbaycan folklorunda hər bir etnosun yerinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilmişdir və s.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin *nəzəri əhəmiyyəti* ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda yaşayan hər bir xalqın öz milli identikliyinə göstərən folklor ənənələrinin öyrənilməsi və qarşılıqlı zənginləşdirmə məsələsi müasir dövrümüzdə elmi cəhətdən çox aktualdır, çünki istər ölkə, istərsə də beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların dil və mədəniyyətinə maraq ildən-ilə artır. Dissertasiyadan əldə edilmiş elmi nəticələrdən gələcəkdə digər regionların araşdırılması zamanı istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın *praktiki əhəmiyyəti* isə dissertasiyada araşdırılmış folklor nümunələrindən və tədqiqatda aparılmış sistemləşdirmə və ümumiləşdirmələrdən şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi zamanı və xüsusən də müqayisəli təhlildə istifadə imkanlarından ibarətdir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Araşdırmanın məzmunu, işdə əldə edilmiş əsas nəticələr, başlıca qənaət və yeniliklər müəllifin Azərbaycan Respublikasında və xarici ölkələrdə Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə uyğun nəşrlərdə çap etdirdiyi əsərlərində, habelə İsmayilli rayonunda yaşayan azsaylı xalqların folklor nümunələrini özündə ehtiva edən 2017-ci ildə AMEA Folklor İnstitutunun qərarı ilə çap olunmuş kitabda (11) öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın nəticələrindən ali təhsil müəssisələrində və azsaylı xalqların folklorunun tədrisində əlavə vəsait kimi istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi AMEA Folklor İnstitutunun “Azsaylı xalqların folkloru” şöbəsində hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın mövzusu AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının 17 oktyabr 2014-cü il (protokol №6) və Respublika Əlaqələndirmə Şurasının 24 noyabr 2015-ci il tarixli (protokol №7) protokollarının qərarları ilə təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş (15814), I fəsil (43811), II fəsil (62696), III fəsil (79622), IV fəsil (67897), nəticə (8589) və ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, ümumi həcmi (278429) işarədən ibarətdir.

I FƏSİL

İSMAYILLI FOLKLOR MÜHİTİNİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİ VƏ MULTİKULTURAL ƏNƏNƏLƏR

1.1. İsmayılı folklor mühitinin inzibati-coğrafi, sosial-iqtisadi, tarixi-mədəni səciyyəsi

Inzibati-coğrafi baxımdan Azərbaycanın böyük rayonlarından bir olan İsmayılı rayonu ölkəmizin multikultural xəritəsində də özünəməxsus yer tutur. İsmayılı rayonu tarixən müxtəlif etnosların, etnik qrupların, fərqli dinlərə mənsub və fərqli dil daşıyıcılarının məskunlaşdıqları bir ərazidir. Etnik mənsubiyyəti baxımından bölgənin əhalisinin səciyyəsi aşağıdakı kimidir:

İsmayılı rayonunun əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycan türkləridir.

Azərbaycan türkləri – İsmayılı şəhəri, Basqal qəsəbəsi, Vaşa, Cülyan, Talıstan, Diyallı, Sulut və adları aşağıda çəkilməyən digər yaşayış məntəqələri.

Tatlar – Brovdal, Həftəsov, Çandahar, Varna, Ağbulaq, Qazmalar, Ximran, Buynuz, Zanqi, Köhnə Daxar, Zərnəva, Çayqovuşan, Zarat kəndləri. O cümlədən lahicilər – Lahıç qəsəbəsi, Ərəgit, Namazgah, Gəndov, Dərə, Kənəə, Qoydan, Bağəli, Pirəqanım, Mişgəmir, Əhən, Dvoryan, Nanıç, Müdrüsə, Mulux, Gideyli, Xankəndi, Təzəkənd, Müdrü kəndləri və İsmayılı şəhərində bir neçə məhəllə.

Ləzgilər – Qalacıq, Sumağallı, Qurbanəfəndi, Qubaxəlilli, Xəlilli, Gəraybəyli, İvanovka, Istisu, Külüllü, Uştalqışlaq, Vəng kəndləri.

Hapıtlar – Hacıhətəmli, Mollaisaqlı kəndləri.

Molokan rusları – İvanovka kəndi.

Kürdlər – Soltankənd, Keşqurd kəndləri.

Axıska türkləri – Qoşakənd, Tubukənd, Zərgəran kəndləri.

Yəhudilər – Mücühəftəran kəndi.

İsmayılı şəhəri, Təzəkənd, Qoşakənd, Ağbulaq, Soltankənd, İvanovka, Topçu, Qubaxəlilli, Xəlilli, Gideyli kimi bir sıra yaşayış məntəqələrində iki və bəzən isə daha çox xalqın nümayəndələrinə rast gəlmək mümkündür.

Gördüyümüz kimi, İsmayilli rayonu fərqli dinlərə (müsəlman, xristian, yəhudi), fərqli dil ailələrinə mənsub əhalinin birgəyaşayışının ən gözəl nümunələrindən hesab oluna bilər. İsmayilli rayonunu məhz bu cəhətlərinə görə *“Azərbaycan Beynəlxalq miqyasda multikulturalizm və tolerantlıq modeli olduğu kimi İsmayilli da Respublikada belə kiçik bir modeldir”*, - deyə səciyyələndirirlər (105).

İsmayilli bölgəsinin multikulturalizm və tolerantlığın kiçik, amma əhəmiyyətli “modeli” olduğunu respublikamızda bu istiqamətdə keçirilən tədbirlərin böyük əksəriyyətinin məhz bu bölgəyə təsadüf etməsi də təsdiq edir. İsmayillıda baş tutan belə tədbirlərin bir neçəsinə xronoloji ardıcılıqla nəzər salaq. 10 oktyabr 2015-ci il tarixində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi və Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Mədəniyyətşünaslıq Elmi-Metodiki Mərkəzinin birgə keçirdiyi *“Multikulturalizm və Azərbaycan folkloru”* dəyirmi masası İsmayilli rayonunun Lahıc qəsəbəsində baş tutmuşdur (106). Bu dəyirmi masada İsmayillıda yaşayan azsaylı xalqların folklorunun tədqiqi kimi əhəmiyyətli bir məsələ müzakirə edilmiş, bu xalqların mədəni, maddi və mənəvi dəyərlərinin, adət-ənənələrinin qorunmasına dair məruzələr dinlənilmişdir. Tədbirdə bölgədəki azsaylı xalqların folklor qruplarının bədii proqramla çıxışı (Lahıc qəsəbəsinin, eləcə də Mollaisaqlı, Sumağallı, İvanovka kəndlərinin folklor qruplarının), habelə azsaylı xalqların nümayəndələrinin məruzələri (Olqa Jabina *“İvanovka kəndində yaşayan molokanların həyatı, məişəti və folkloru”* mövzusunda məruzəsi və b.) də İsmayillının multikultural dəyərlərə malik bir bölgə olduğunu və etnik folklorun qorunması və təbliği istiqamətində mühüm işlərə imza atdığına göstəriciləridir.

İsmayilli rayonunda belə tədbirlərin keçirilməsi xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2016-cı ilin *“Multikulturalizm ili”* elan edilməsindən sonra geniş vüsət almışdır. Təsadüfi deyil ki, akad.K.Abdulla bu addımı yüksək qiymətləndirərək yazırdı: *“Prezidentin 2016-cı ili “Multikulturalizm ili” elan etməsi bütün dünyaya Azərbaycan xalqının*

mərhəmət, şəfqət, insana məhəbbət hissi kimi multikultural dəyərləri bu günədək saxladığı və bundan sonra da qoruyub saxlayacağı barədə mesajdır” (107).

Məhz 2016-cı ildə Azərbaycan multikulturalizminin öyrənilməsi və təbliği istiqamətində tədqiq etdiyimiz İsmayılı bölgəsi üçün daha bir uğurlu addım atılmış – Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin İsmayılı filialının açılması qərara alınmışdır (108).

Ümumiyyətlə, 2014-cü cü ildə yaradılmış və əsas məqsədi *“Azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun olaraq tolerantlığın və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunmasını təmin etmək, habelə Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanıtmak və mövcud multikultural modelləri tədqiq və təşviq etmək”* (110) olan Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin tədbirlərində İsmayılı bölgəsinin əhəmiyyətli yeri vardır.

BBMM-nin hər il təşkil etdiyi Beynəlxalq Multikulturalizm məktəbləri üçün də İsmayılı məkan kimi seçilir. Bu məktəblərin təşkil edilməsinin əsas məqsədi Azərbaycan multikulturalizm modelinin dünyaya tanıtılmasıdır. Akad. K.Abdullanın doğru olaraq vurğuladığı kimi, *“Mərkəz yarandığı gündən Prezident İlham Əliyevin qarşıya hədəf kimi qoyduğu Azərbaycan multikulturalizminin dünyada tanıtılması, beynəlxalq arenada təbliği və təşviqi ilə bağlı mühüm layihələr həyata keçirir. Mərkəzin önəmli layihələrindən biri də mütəmadi olaraq ildə iki dəfə təşkil edilən Beynəlxalq Multikulturalizm Yay və Qış məktəbləridir”* (125, s.134). Qeyd etdiyimiz kimi, əsas məqsədi Azərbaycan multikulturalizm modelinin təbliği və təcrübə mübadiləsi, *“Azərbaycan Respublikasının multikultural nailiyyətlərinin beynəlxalq mütəxəssislər tərəfindən öyrənilərək xarici ölkələrdə təbliğini təmin etmək”* (125) olan bu yay və qış məktəbləri əsasən Azərbaycanın etnik baxımdan öz rəngarəngliyi ilə seçilən bölgələrində (Quba, Qəbələ, Şəki, Oğuz vəb.) baş tutur və İsmayılı da məntiqi olaraq bu sırada yer alır.

2016-cı ildə Prezident İlham Əliyevin tövsiyəsi ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondunun birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən “Multikulturalizm Azərbaycanda həyat

tərzi kimi: milli və dini dəyərlər” adlı III Beynəlxalq multikulturalizm məktəbinin iştirakçıları İsmayılının Lahıc qəsəbəsində olmuşlar.

Onu da qeyd edək ki, “Multikulturalizm ili”ndə BBMM-dən başqa İsmayılı eyni istiqamətli digər tədbirlərə də ev sahibliyi etmişdir. Belə ki, “Multikulturalizm ili” çərçivəsində ASAN Könüllüləri Təşkilatının təşəbbüsü, Dövlət Sərhəd Xidməti, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, "Regional İnkişaf" İctimai Birliyinin dəstəyi ilə Lahıca “Həmrəylik düşərgəsi” layihəsini həyata keçirmişlər. Azərbaycanda ilk dəfə hərbi formatda keçirilən bu layihədə məqsəd *“gənclər arasında milli - mədəni irsin, multikultural dəyərlərin qorunması, təbliği və inkişafının dəstəklənməsi, onların arasında düşərgə mədəniyyətinin formalaşdırılması, yeni bilik və bacarıqların öyrənilməsi”* (111) olmuşdur.

“Multikulturalizm ili”də belə tədbirlərdən biri də İsmayılı rayonunun Basqal qəsəbəsində keçirilmişdir (112). “Multikulturalizm və tolerantlıq xalqımızın həyat tərzidir” adlı tədbir Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin dəstəyi ilə “Multikultural cəmiyyətdə tolerantlıq ənənələrinin qorunması” layihəsi çərçivəsində baş tutmuşdur.

“İrəli” İctimai Birliyi də “Multikulturalizm ili”nə töhfə kimi Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyi-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının dəstəyi ilə İsmayılı rayonunda “Multikulturalist Azərbaycan” layihəsini həyata keçirmişdir. Rayonun Xanagah kəndində baş tutan tədbirin əsas məqsədi *“gənclərin maarifləndirilməsi, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında yaşayan etnik azlıqların nümayəndələrini, eyni zamanda, respublikamızda təhsil alan xarici ölkələrin müxtəlif ixtisaslı gənclərini toplamaqla onlar arasında mədəni dialoqun yaradılması, təmsil etdikləri millətlərin mədəniyyətini, dilini, ənənəsini nümayiş etdirməyə şərait yaratmaqla cəmiyyətin rüşeymi olan gənclərdə tolerantlıq, humanizm prinsiplərini formalaşdırmaq”* olmuşdur (113)

Qeyd etdiyimiz kimi, BBMM-nin keçirdiyi Beynəlxalq Mültikulturalizm məktəblərinin əsas məkanı İsmayılı rayonu olmuşdur və bu proses sonrakı illərdə də davam etdirilmişdir. 2017-ci ildə də V Beynəlxalq Multikulturalizm Yay Məktəbinin bir sıra tədbirləri rayonun Lahıc qəsəbəsində keçirilmişdir.

AMEA Folklor İnstitutunun 2015-ci ildə İsmayılıda keçirdiyi dəyirmi masadan başqa, Azərbaycan multikulturalizminə və onun folklordakı təzahürlərinə həsr edilmiş silsilə tədbirlərinin (Zaqatalada “Azərbaycan folkloru və milli-mədəni müxtəliflik” və b.) içərisində İsmayılı rayonunda keçirilən iki beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirin də tədqiqatın obyektı olan bölgədəki azsaylı xalqların maddi-mənəvi dəyərlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

Bu tədbirlərdən birincisi, 2017-ci ildə AMEA Folklor İnstitutunun İsmayılıda həyata keçirdiyi multikulturalizm mövzusunda həsr edilmiş “Gücümüz birliyimizdədir” adlı elmi-praktiki konfransdır. Konfransın adının bu şəkildə seçilməsi əslində Prezident İlham Əliyevin 2011-ci ildə Beynəlxalq Humanitar Forumunun açılışındakı nitqində söylədiyi “Azərbaycan o ölkədir ki, burada mədəniyyətlər, sivilizasiyalar görüşür, birləşir. Bizim GÜCÜMÜZ BİRLİYİMİZDƏDİR. Milli və dini müxtəlifliyimiz bizim gücümüzü daha da artırır” (114) – çağırışına cavab olmuşdur. Digər tədbir isə AMEA Folklor İnstitutunun Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondu ilə birgə 2018-ci ildə İsmayılı rayonunun Lahıc qəsəbəsində keçirdiyi “Folklor milli kimlik kontekstində” adlı Beynəlxalq elmi konfransdır.

2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tövsiyəsi və Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin (BBMM) təşkilatçılığı ilə “Sivilizasiyalararası dialoq: yeni çağırışlar” adlı VI Beynəlxalq Multikulturalizm Qış Məktəbi İsmayılı rayonunun İvanovka kəndində keçirilmişdir. Bu məktəbin əsas leytmotivi ondan ibarət olmuşdur ki, *“Multikulturalizm Azərbaycanda tarixi inkişaf nəticəsində formalaşsa da, onun siyasi əsasları Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub və bu gün də Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Etnik-milli azlıqlar və dini konfessiyalarla bağlı 50-dən çox beynəlxalq sənədə qoşulan Azərbaycan onları öz daxili qanunvericiliyində əks etdirib”* (115).

2018-ci ildə “Bakı Prosesi 10 il: Mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına töhfə kimi” adlı VII Beynəlxalq multikulturalizm yay məktəbi layihəsi də İsmayılı rayonunda həyata keçirilib. Məktəbin təşkilində əsas məqsəd isə “... *gənclərin (Azərbaycan multikulturalizmini öyrənən tələbələrin) nəzəri şəkildə öyrəndiklərini*

multikultural və tolerant dəyərlərin qorunub yaşandığı ölkəmizdə öz gözləri ilə görüb şahid olmasına şərait yaratmaq” (16, s.93-103) olmuşdur.

Elə həmin il BBMM və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Bilik Fondu “Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzini kimi: milli və dini dəyərlər” adlı tədbirini də məhz İsmayilli rayonunda keçirmişlər (116).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası və “Folklorun və ədəbiyyatın İnkişafına Yardım” İctimai Birliyi tərəfindən 2018-ci ildə “Lahıc əsl folklor məkanıdır” (56) mövzusunda “Azsaylı xalqlara məxsus folklor nümunələrinin təbliğinə həsr olunan konfrans” keçirilmişdir.

İsmayilli rayonu inzibati-coğrafi baxımdan da əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Respublikasının ərazisinə görə ən böyük rayonlarından biri olan İsmayilli rayonu zəngin təbiətə, ərazidə məskunlaşmış yerli əhalinin məşğuliyyəti və təsərrüfatı üçün geniş və əlverişli imkanlara – torpaq, su, meşə ehtiyatlarına malikdir: *“İsmayilli rayonunun ərazisi 2074 kv.km, əhalisi 01.01.2018-ci ilin məlumatına görə 86106 nəfərdir. 1931-ci il noyabr ayının 24-də yaradılmış İsmayilli rayonu İsmayilli şəhəri, 2 şəhərli qəsəbə – Lahıc və Basqal, 105 kənddən ibarətdir”* (104) .

İsmayilli rayonunun coğrafi şəraitinin yaşayış üçün çox əlverişli olması elmi mənbələrdə belə səciyyələndirilir: *“Ərazinin təbii-iqlim şəraitinin əlverişli olması, fauna və florasının zənginliyi, əkinə yararlı yerlərin, bağ, meşə və öyrüş sahələrinin çoxluğu və nəhayət, müxtəlif istiqamətlərdə olan karvan yollarının bilavasitə oradan keçməsi ...insanların Girdiman ərazilərində oturmaq həyat sürmələrinə, çoxsaylı yaşayış məntəqələri salmalarına zəmin olmuşdur”* (20, s.281).

İsmayilli ərazisinin landşaft rəngarəngliyi həm yaşayış, həm də təsərrüfat fəaliyyətinin seçimində həlledici rol oynamış və rayonun şimal hissəsindəki yaylaqlar yay, cənubundakı düzənlər isə ilin qalan fəsilələrində qoyunçuluqla məşğul olanların əsas yaşayış yeri olmuşdur. Dağlıq ərazilərdə dəmyə əkinçiliyinə üstünlük verildiyi halda, dağətəyi və düzənlik ərazilərdə suvarma əkinçiliyi əsas

olmuşdur. İsmayilli rayonu ərazisində tarixən əhalinin əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq olmuşdur. Əkinçiliyin taxılçılıq, üzümçülük, meyvəçilik və bostançılıq, heyvandarlığın maldarlıq, qoyunçuluq və quşçuluq kimi sahələri daha aparıcı sayılır. Yeyinti sənayesinin şərəbçilik və süd emalı, yüngül sənayenin isə tikişçilik və xalçaçılıq kimi sahələri XX əsrin 70-ci illərindən kütləvi istehsala keçmişdir. Bundan başqa, İsmayilli rayonunun qədim yaşayış məntəqələri sayılan və bu gün də həm yerli, həm də xarici turistlərin maraqla üz tutduqları Lahıc və Basqal qəsəbələri özünəməxsus memarlıq üslubu ilə fərqlənməklə bərabər, xalq sənətkarlığının zəngin ənənələrinin qorunduğu yaşayış məntəqələridir. Basqal qəsəbəsində ipəkçilik və kəlağayı toxuculuğu, Lahıc qəsəbəsində isə 40-a yaxın sənət növü (misgərlik, dəmirçilik, qalayçılıq, həkkaklıq, nəqqaşlıq, zərgərlik, sərraqlıq, papaqçılıq, toxuculuq, xalçaçılıq, dabbağlıq, aynasazlıq və s.) elə yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir ki, 2014-cü ildə kəlağayı toxuculuğu və 2015-ci ildə misgərlik sənətləri UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir.

1.2. Azsayılı xalqların folklorunda bilinçvizm faktorunun rolu

Folklorşünaslıq elminin müraciət etdiyi nisbətən yeni problemlərdən biri də folklorun toplanması prosesində bilinçvizmin rolu, ikidilli folklor və ya folklor ikidilliliyi məsələsidir. Bu problem rus folklorşünaslığında V.Lapin tərəfindən qaldırılmış, “фольклорное двуязычие” (folklor ikidilliliyi) adlandırılmışdır. Müəllif haqlı olaraq bu problemin uzun müddət nəzərlərdən kənar qalmasını qeyd edərək yazır ki, *“beləliklə, folklor ikidilliliyinin - nə ənənəvi mədəniyyətin özünəməxsus, amma çox geniş yayılmış bir fenomeni olaraq, nə də folklorşünaslığın kateqoriya anlayışı kimi qavranılıb inkişaf etdirilmədiyini söyləyə edə bilərik”* (89, s.38). Maraqlıdır ki, professor, musiqi folkloru sahəsində tanınmış mütəxəssis sayılan, Rusiyanın şimal və şimal-qərb zonalarına folklor ekspedisiyaları təşkil etmiş V.Lapin Rusiyanın polietnik regionlarının folklor ənənələrinin tədqiqində bu fenomenin əhəmiyyətli rol oynadığını göstərmişdir.

Çünkü alimin fikrincə, polietnik mühitdə folklor toplamanın qeyri-məhsuldar olması və ya informatorların ünsiyyətə çətin uyğunlaşması ancaq folklordakı bilinçvizm məsələlərinin tədqiqi və müəyyənləşdirilməsi zamanı aradan qaldırıla bilər. Müəllif bilinçvizm mühitində toplanan folklor materiallarının arasında rast gəlinən alınmaların səbəbini etnomədəni əlaqələrin nəticəsi kimi qiymətləndirmiş və bu əlaqənin yeddi səviyyəsini fərqləndirmişdir.

Dünya folklorşünaslığında ikidilli mühitdə yaranan folklorun tədqiqi istiqamətində də artıq müəyyən işlər görülməyə başlamış və sanballı tədqiqatlar aparılmışdır (*Karpukhina V.N. Cross-Cultural Communication In Bilingual Situation: Translation Of Folk Tales By Simultaneous Bilinguals // <http://rulb.org/en/article/mezhkulturnaya-kommunikaciya-v-situacii-bilingvizma-perevod-skazok-estestvennymi-bilingvami>; Shernazarov A. Social-Psychological Basics of Bilingual Folklore Genesis in Kashkadarya Oasis // ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies, Vol 7, No 7, 2018; Lubis F., Bahri S. Enhancing students' literacy competence through writing bilingual folklore book by it: process approach // randwick International of Education and Linguistic science Journal, vol. 2, No.1, 2021; Усманова А.Р. Билингвизм музыкального фольклора юртовских татар и ногайцев-карагашей // Фольклор Большой Волги. М.: Роскультпроект, 2017, с.49-57; Мишарина Г.А. Двухязычная причетъ в коми фольклорной традиции// Рябининские чтения – 2011. Карельский научный центр РАН. Петрозаводск. 2011. 565 с. və s.)*

Bununla yanaşı, bilinçvizm mühitində folklorun əhəmiyyətli rolu qeyd edilmiş (*Хертек Л. Роль фольклора в формировании языковой картины мира в условиях билингвизма Вестник Тувинского государственного университета // Выпуск 1. Социальные и гуманитарные науки, № 4 (52), 2019, s.54-62*), dil səriştələrinin formalaşmasında folklorun rolu barədə dissertasiya da müdafiə edilmişdir (*Ефременко Л. Фольклор как средство формирования интереса к русскому языку у детей старшего дошкольного возраста. Москва: 2012*).

Müasir dünyada sosial, kulturoloji və multikulturalizm baxımdan önəmli bir hadisə olan bilinqvizmə Azərbaycanda bütün azsaylı xalqların məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrində rast gəlinir, polilingvizm (çoxdillilik) isə Azərbaycanın bir sıra bölgələrinə kompakt şəkildə köçürülmüş molokan rusların məskunlaşdığı kəndlərin birində – İsmayıllı rayonunun İvanovka kəndində mövcuddur. İvanovkaya fərqli millətlərin nümayəndələrinin məskunlaşmaq məqsədilə gəlişi burada əvvəlcə bilinqvizm, daha sonra isə polilingvizm dil mühitinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Dissertasiyada bilinqvizmin dil hadisəsi kimi araşdırılması məqsəd kimi qoyulmasa da, azsaylı xalqların daim yaşadığı dil mühitinin - bilinqvizmin folklor araşdırmasında əhəmiyyəti gözdən kənar qalmamalıdır.

Bilingvizm probleminə həsr edilmiş prof. V.Lapinin yuxarıda qeyd olunan əsərində toxunduğu bir məsələyə İsmayıllı folklor mühitində lahıclar arasında rast gəlmək mümkündür. Məişət səviyyəsində tat dili ilə ünsiyyət edən Lahıç folklor söyləyiciləri bəzən Azərbaycan türk folklorundan alınma mətnlərin söylənməsi zamanı çətinlik çəkir, mətni tam tərcümə etsələr də, mətnin əsas məna yükünü özündə qoruyan sözü və ya söz birləşməsini türkcə söyləyirlər. Məsələn, Molla Nəsrəddinin lətifələrindən olan “Sən çaldın” (60, s. 230) lətifəsini Azərbaycan türk dilindən lahıç dilinə tərcümə edərək nəql edən lahıç son cümləni (“Sən çaldın”) olduğu kimi, yəni azərbaycanca söyləyir.

Bilingvizm problemlərini araşdırmış rus alimi V.P.Belyanın bilinqvizmin daha iki növünü: *“milli (müəyyən bir sosial mühitdə müxtəlif dillərin işlənməsi) və fərdi (fərd tərəfindən nitq situasiyasından asılı olaraq müəyyən bir dilə üstünlük verilməsi) növlərini fərqləndirir”* (84, s.83). Alimin fikrini təsdiqləyərək, onun İsmayıllının azsaylı xalqlarının yaşadıkları ərazilərdə müxtəlif təzahürlərinin şahidi olmaq mümkündür. İstər bir ailə, istər bir təhsil mühitində, istərsə də müxtəlif dini və ictimai xarakterli toplantılarda müxtəlif dillərin işlənməsi folklor söyləmə prosesində də müşahidə olunur. Bilingvizmin fərdi xüsusiyyəti kimi aşağıdakıları demək olar. Məsələn, lahıcların məsəli var: “Kəm-kəm xon, həmişə xon”. Yaxud da tərsinə, lahıcca dediyi sözü təsdiqləmək üçün Azərbaycan türkcəsində olan bir

nümunədən istifadə edir: “ Divarı nəm yıxar, kişini qəm”. İvanovkada yaşayan rus Azərbaycan dilində olan məsələdən istifadə edərək deyir: “Söhbətin şirin yerində molla gəlib çıxdı, dedi: “Salam əleyküm”. Lahıclar yas mərasimlərində söylənən vayları lahıcca və azərbaycanca, ağı və mərsiyələri isə əsasən Azərbaycan dilində söyləyirlər.

Bilinqvizmin müxtəlif parametrlərə görə təsnifatını aparmış rus dilçisi V.P.Belyaninin qeydlərinə əsaslanaraq demək olar ki, “*bilinqvizmin aktiv və passiv növləri də vardır ki, bu da bilinqvizmin istifadə tezliyindən asılı olaraq dəyişir. Aktiv bilinqvizmdə hər iki dilin paralel olaraq müntəzəm, passiv bilinqvizmdə isə bir dil digərinə nisbətən daha çox istifadə edilir*” (84, s.83). Lahıç folklor mühitində ikidillilik bir neçə səbəbdən aktiv yaxud passiv ola bilər. Məsələn, elə folklor janrları var ki, onlar lahıcların dilində inkişaf etməmiş və “alınmış”dır. Belə folklor nümunələrinə yerli mühitlə (coğrafi məkan, məişət, adət-ənənə və s.) bağlı müəyyən detallar və bəzəklər əlavə edilsə də, daha çox yarandığı dildə (Azərbaycan türk dilində) səsləndirilmişdir.

Azsayılı xalqların bilinqvizm və monolinqvizm mühitində yaratdıqları folklor nümunələrinin fərqli cəhətləri, təbii ki, yaradıldıqları dilin səlisliyi, bədii ifadə imkanları, funksionallaşma dairəsi, dinləyici auditoriyanın dil bilgisi səviyyəsindən asılı olaraq həm janr, həm də mövzu baxımından özünü göstərir. Buna bir neçə nümunə göstərmək olar: məsələn, elə atalar sözləri və məsəllər var ki, yalnız lahıcların yaxud ləzgilərin mühitində işlənir: bəzən lahıcların lahıcdilli mühitdə işlətdikləri atalar sözləri və məsəllərin iki dil mühitində söylənməsi üçün tərcüməyə ehtiyac yaranır. Nümunələr verək:

• *Bı dərzan xorda səy xunöyi. – İynə udmuş itə oxşayır. (11, c.2, s.70).*

(Həddən artıq arıqlamış adam haqqında söylənir)

• *Bı havo zə gurinə, Bı xori rixd pürinə. – Göydə ıldırım çaxdı, Yerə yarpız töküldü (11, c.2, s.70).* (O zaman deyilir ki, adi bir xəbərdən sonra böyük səs-küy yaranır)

• *Band, xand. – Bağla, gül (11, c.2, s.70)* (“İstəyirsən evdə rahat otursan, atını bağla , sonra evə keç” mənasında işlənir)

• *Bərə siyə qəloğ nüinə nə mini – Burada qara qarğa yuva qurmaz* (11, c.2, s.70). (Yaşamaq üçün rahat olamayan və mərdimazar adamların yaşadığı yer haqqında deyilir) // Azərbaycan türk ekvivalenti – *Ala qarğa burada bala çıxarmaz*.

Bəzi nümunələr isə ilkin variantda Azərbaycan türk dilində olsa da, onlar azsaylı xalq tərəfindən “alınmış” (V.Lapin belə mətnləri “заимствованные” adlandırır (89)) və lokal dilə tərcümə edilərək hər iki dildə eyni mənada işlədilmişdir:

• *Be riş rafd, birğeş noho umo. – Saqqal üçün getdi, qaşını da qoydu gəldi.* (11, c.2, s.71).

• *Be birə çi çora ni. – Olmuş işə çarə yoxdur* (11, c.2, s.71).

• *Bə qajqun bırışdə çərgə xandeyi umoran. – Qazanda bişmiş toyuğun da gülməyi gəlir* (11, c.2, s.71).

• *Bə nədərmora cun ümid qeyi – Çıxmayan cana ümid çoxdur* (11, c.2, s.71).

• *Bə əs üzgəsinışdəgor zü umfiro – Özgə atına minən tez düşər* (11, c.2, s.71)

Bu atalar sözlərinin əlavə izaha ehtiyacı yoxdur, çünki onlar hər iki dildə eyni mənəni ifadə edir. Lahıcların atalar sözlərindəki belə bilinçvizm təzahürünü ləzgi atalar sözlərində də göstərə bilərik:

• *Алачир чкадак хьуредай кас, ахурди ишеда. – Yersiz gülməyin axırı ağlamaq olar* (11, c.2, s.149).

• *ЧуьхемI напаз пIуркь этем канда. – Pinti arvada kor ər lazımdır* (11, c.2, s.149).

• *КиуIуз фуст гудайди нара жеда тет лугьдайди тIумил – İti qısqırdan çox olar, sakitləşdirən az* (11, c.2, s.149).

• *Дана энэнал аял кьэнIенал вердишара. – Dananı kəndirdə, uşağı beşikdə tərbiyə elə* (11, c.2, s.149).

İsmayılı bölgəsindən folklor toplama prosesində bilinçvizm mühitinin məhsulu olan bir qəribə atalar sözünə rast gəldi: bu atalar sözü ona görə maraqlıdır ki, iki hissədən ibarət atalar sözünün birinci tərəfi azərbaycanca, ikinci tərəfi isə lahıccadır: “Ağacı acı, dəmbüli şırın” (ağac acı, gavalısı şirindir). Bu

nümunə o zaman işlənir ki, bəyənilməyən bir adamdan öz məqsədinə uyğun istifadə edirlər.

Yalnız lahicca söylənən atalar sözlərinə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: 1) *Hər kəs bale xışdana bə pir ibərdan* – Hər kəs uşağını pirə aparır; 2) *Afto dərmə, oləm di* – Gün çıxdı, aləm gördü; 3) *Bəpöyi sanq bufdunu əzman mudunu* – Ayağına dəyən daşı da məndən bilir; 4) *Dıroza nımasuz dəs na musuzunu* – Uzun odun əl yandırmaz; 5) *Hər kəsə qible xune xışdana xub bıstan* – Hər kəs evinin qibləsini yaxşı tanıyır; 6) *Sulo qe, pənbə kəm* – Deşik çox, pambıq az (132).

Lahic folklor mühitində elə “alınma” Azərbaycan atalar sözləri də var ki, onlar həm Azərbaycan, həm də lahic dillərində eyni forma və məzmununda işlənir: 1) *A suxda gö diivə mıdərə* – Yanan yerdən tüstü çıxar; 2) *Bə düzi zavol ni* – Düzə zaval yoxdur; 3) *Ve ataş vozi nəminund* – Odlə oynamazlar; 4) *Rosta sıxan təhl bə biran* – Düz söz acı olar; 5) *Pötürə bı ləhifü görə duroz soz* – Ayağını yorğanına görə uzat” (132).

Bəzən müəyyən bir janrda hər iki dildən eyni dərəcədə istifadə edilir. Nağılların girişindəki nəzm formasında olan pişrov parçaları, adətən, azərbaycanca, nağılın əsas hissəsi lahicca söylənilirdi. Lahicda söylənən nağılların girişindəki formullar eynilə Azərbaycan dilində olan nağılların girişi kimidir: “*Yeki bı, yeki na bı*” (tərcüməsi: *Biri vardı, biri yoxdu*) (11, c.2, s.23-25).

Lahiclərin folklorunda önəmli yer tutan lətifələrin arasında həm bütün Şərqdə məşhur olan Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə kimi ənənəvi, həm də Qulu Şeyda kimi regional lətifə qəhrəmanları ilə bağlı nümunələrə rast gəlinir. Məsələn, Bəhlul Danəndə ilə bağlı verdiyimiz lətifəni demək olar ki, bir çox azərbaycanlı bilir: “*Bəhlul Danəndə, doğrudan da, Bəhlul Danəndə olub. Bir gün görür ki, iki nəfər qonşu bir-birinən savaşıır. Gedir görür ki, torpaq üssündədi. Bı qonşu deyir ki, bıra mənimdi, bı biri qonşu deyir ki, bıra mənimdi. Az qala bunlar bir-birini vırıb öldürsünnər. Yaxınnaşıır, der, mən tən (ayırd) edərəm sizün davuzu. Qulağın qoyur torpağın üssünə. Qalxır, der, torpax mənə dedi ki, onlara deginən ki, onlar mənim üssümdə vuruşmasınnar. Mən onlarınkı dörəm, onlar mənimkidi*” (11, c.2, s.30). Belə mətnlərlə yanaşı, Qulu Şeyda haqqında lahicca yaranmış

lətifə məhz bu mühitin məhsulu kimi dəyərli sayılır: *“Ye ruz Quli doyi ə Əhən umorən bire, dire ki, ba rukərə Cəfələ Quləli ve duto ödəmin sanq vəyifdənun. İn honiş bı xosdənund ki, Quli dayi iş ben hon dəs rasunu. Quli doyi xəbər vəyifdən ki, in sanq be ançıyi. Uşuniş bafan ki, pəs İzzətulla mərd murde beyi bərdənim bı sər məzor. Quli doyi zü umoran, kümək bısoxdan ben hon. Quli doyi varasdə bədə umoran bı Löyij. Bı darun dih bə diran ki, İzzətullo nişde bə bışö xune xışdan. Diyə hiç çiyi na bafan, voyəşdən ki, Ə İzzətullo vax yə bıra bı sər məzor be qəbır tı sanq vordan Quləli, ürə təhvil vəy // Bir gün Qulu Əhəndən gəlirmiş. Yolu Kəfələdən keçirmiş. Baxır ki, Quləli adında kişi və iki nəfər də onunla birlikdə maşına daş yükləyirlər. Qulu da soruşur ki, nə xəbərdir? Onlar da cavab verirlər ki, bəs İzzətulla kişi ölüb, onun qəbri üçün daş aparırıq. Qulu da tez yaxınlaşır, onlara kömək edir. Bundan sonra Qulu kəndə gəlir, yolda görür ki, İzzətulla kişi oturub öz qapılarında. Başa düşür ki, buna daşla bağlı yalan deyiblər. Tez İzzətulla kişiye deyir ki, Ə, İzzətulla dur get qəbiristanlığa, qəbrin üçün daş gətirirlər, onu təhvil al. (11, c.2, s.31).*

Bunu bölgənin digər azsaylı xalqların lokal lətifə qəhrəmanları ilə bağlı nümunələrdə - məsələn, hapıtların Dəli Yusiflə bağlı lətifələrində görmək olar.

Dissertasiyada daha çox diqqət yetirilmiş lahıcdilli mühitdə yuxarıda qeyd edilənlər özünü əksər hallarda göstərə bilir: lahıç azərbaycanca eşitdiyi, ya da oxuduğu bir mətni tam şəkildə anlayır və məzmununu lahıcca ifadə edir, ya da azərbaycanca olan bir mətni elə eşitdiyi dildə yenidən nəql edə bilir, ya da ki eşitdiyini həm lahıç, həm də Azərbaycan dillərində həmin dillərin tələb etdiyi formada müsahibinə çatdırır. Bunu xüsusilə alınma folklor nümunələrində görmək olur, belə ki, söyləyici öz dil bilgisi səviyyəsindən asılı olaraq bir nümunəni eşitdiyi dildə, digər nümunəni hər iki dildə, başqa bir nümunəni isə yalnız doğma dilində ifadə edir. Folklor güclü yaddaşları hesabına bildikləri və başqa dillərdə eşitdikləri folklor nümunələrini ifadə şəraitindən asılı olaraq həm öz ana dilində, həm də həmin folklor nümunələrini eşitdikləri dildə – Azərbaycan dilində söyləməklə aşağıda sadalanan bir neçə hədəfə çata bilirlər. Bilinqvizmin çətinlik yaradan tərəfləri olsa da, müsbət cəhətlərini qeyd etmək lazımdır:

- Folklor repertuarını yeni süjet, janr, bədii fiqurlar və formalarla zənginləşdirirlər;

- Ana dilində olan folklor nümunələrini digər xalqların folklor nümunələri ilə müqayisə etmək imkanı əldə edə bilirlər;

- Hər iki dildən eyni zamanda istifadə etməklə maraqlı sintezə nail olurlar, belə ki, öz ana dilində çətinlik çəkərək etdiyini digər dildən istifadə etməklə ifadə edirlər;

- Digər dildə eşitdiyi folklor nümunəsindəki hadisələri yerli coğrafi məkana köçürərək, qəhrəmanları auditoriyadan asılı olaraq fərqli dillərdə danışdırırlar.

Bölgədə nağıllar, atalar sözləri, lətifələr və tapmacalar həm etnik dildə, həm də Azərbaycan türk dillərində söylənilir. Bu nümunələrin əksəriyyəti Azərbaycanın hər yerinə yayılmış nümunələrdir.

1.3. Azsaylı xalqların folklorunda multikultural dəyərlər

2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında qeyd edilir: “...Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınmışdır. Ölkəmizdə multikulturalizm artıq alternativ olmayan həyat tərzinə çevrilmişdir” (120). Bu dinc yanaşı yaşama illərin sınağından çıxmış, qonşuluq münasibətləri qarşılıqlı güvənin yaranmasına xidmət etmiş, zənginləşməyə və bir-birinin adət-ənənələrində, şifahi bədii yaradıcılıqda, mövsüm və məişət mərasimlərində, hətta milli yeməklərin çeşidində təsirsiz ötürülməmişdir. Fikirlərimizi konkret nümunələrlə təsdiq etmək o qədər də çətin deyildir. Məsələn, hapıtlar İsmayilli rayonu ərazisinə sonradan gəlsələr də, yerli əhali ilə qaynayıb qarışmış, öz milli identikliyi saxlamaqla özlərinə məxsus dil və mədəniyyət ənənələrini qorumuşlar. Bununla əlaqədar azsaylı xalqlarla bağlı əsaslı tədqiqat işləri aparmış tarixçi alim prof. Q.Cavadovun fikirləri maraqlı doğurur: “Əgər biz min illər boyu doğma Azərbaycan torpağında bu azsaylı

*etnosların əriməsinə, assimilyasiyaya uğramasına yol verməyib, bu günüümüzədək yaşatmışıqsa, şübhəsiz, bu, Azərbaycan xalqının humanistliyini və böyüklüyünü təsdiq edən danılmaz faktdır. Bu gün Azərbaycan dünya təcrübəsi və sivilizasiyası prinsipləri əsasında inkişaf edən demokratik respublikadırsa, bura təkcə çoxsaylı və türkdilli azərbaycanlıların deyil, eləcə də müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan azsaylı udi və xınalıqlıların, avar və ləzgilərin, talış və kürdlərin, tat və dağ yəhudilərinin, saxur və ingiloyların, haput və buduqluların da eyni dərəcədə Vətənidir” (19, s.18-19). Bu cəhətdən tarixi minilliklərlə ölçülən Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyət xəzinəsində Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş etnik rəngərəngliyin də yeri və rolu vardır. Azərbaycan Respublikasında yaradılmış şərait və dövlətin apardığı məqsədyönlü siyasət imkan verir ki, hər bir azsaylı xalq öz dil və mədəniyyətini inkişaf etdirsin və onu qorusun. Bu, tarixin yaddaşı üçün çox əhəmiyyətlidir. Azsaylı xalqların dil və mədəniyyətinə diqqət və qayğı hər bir etnosun özünü çoxmillətli cəmiyyətin tam dəyərli və bərabərhüquqlu üzvü kimi hiss etməsini şərtləndirir, bu xalqların maddi-mədəni irsinin öyrənilməsi və təbliği isə ümumilikdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına öz töhfəsini verir. Akad.M.Kazımovun sözləri ilə desək, “*milli və mədəni müxtəliflik baxımından kifayət qədər zəngin olan Azərbaycanda multikulturalizm azərbaycançılığın tərkib hissəsidir. Azsaylı xalqların mədəniyyətini öyrənmək bütövlükdə Azərbaycan mədəniyyətini öyrənmək deməkdir* (47, s. 5)*

İsmayılı rayonunda yaşayan əhali, molokan rusları və yəhudilər çıxmaq şərtilə müsəlman inanclıdır. Maraqlıdır ki, lahıcların folklor ənənələrində müəyyən məqamları molokan ruslarda da görmək olar. Düzdür, bunu təkcə qarşılıqlı zənginləşmə və əxzətmə ilə izah etmək düzgün olmazdı. Folklorşünas fil.ü.f.d. E.Abbasov mədəni müxtəlifliyin, yəni və multikulturalizmin təzahürləri göstər-məkdə folklorun rolunu yüksək qiymətləndirərək belə yazır: “*...folklor multikultural zənginliyin bir aynası olaraq bizə maraqlı materiallar təqdim edə bilir və multikulturalizmi əzəldən Azərbaycan xalq məna-viyyatı üçün xarakterik hesab etməmiş üçün faktlar verə bilir. Eyni zamanda fərqli etnik mədəniyyətlərin yanaşı*

yaşaya bilməsi və dini tolerantlığın həm vətənimizin coğrafiyası, həm də xalqımızın tarixi, psixologiyası, mentalitetinə bağlı səbəblərini müəyyən edir”(2, 207 s.). Araşdırma zamanı çoxdilliliyin fonunda orta q multikultural ənənələr də ortaya çıxır. Belə məqamların bir neçəsini nəzərdən keçirək. Multikulturalizm analizi yalnız quru nəzəri fikirlərdən ibarət deyil, bunu mədəniyyətin bütün sahələrində, o cümlədən folklorda konkret nümunələr vasitəsilə göstərmək mümkündür. Rus ədəbiyyatı və musiqi mədəniyyəti ilə tanış olan hər kəs 4 misralıq şux və oynaq çastuşkaları çox xoşlayır və bunu molokanların özləri də bunu bilirlər. Bu məsələni elə aşağıda verilmiş çastuşkada görmək mümkündür

Rusca:

*Говорят частушки вроде
В наши дни уже не в моде,
Разве дело только в моде,
Если любят их в народе.*

Tərcüməsi:

Deyirlər ki, çastuşkalar
Günümüzdə deyil dəbdə.
Məsələ yalnız dəbdədir ki,
Əgər onları sevirsə xalq (95, s.73).

Başqa bir çastuşkada İvanovkada yaşayan molokanların zəhmətsevərliyi və səmimi hislərinin şahidi olursan.:

Rusca:

*Мой миленок –тракторист,
Ну а я –доярочка,
Он в мазуте, я в помете –
Мы отлична парочка*

Tərcüməsi:

Traktorçudur sevgilim,
Özüm sə sağıcıyam,
O, mazutda, mən sə zılda
Bir cütlüyük çox əla (95, s.81).

Qarşılıqlı zənginləşmənin maraqlı nümunəsini lahıcların “Güdül-güdül” mövsüm nəğməsini göstərmək olar: onun sözlərinin girişi və xüsusilə də, son hissəsi eynilə olan “Güdü-güdül” nəğməsinin azərbaycanca variantına (“Qodu-qodu”) bənzəyir. Lahıcca oxunan nəğmə daha çox azərbaycanca olan variantın tərcüməsidir. Müqayisə üçün əvvəlcə həmin nəğmənin sonunun azərbaycanca ilkin variantına, daha sonra lahıcca mətnə və tərcüməsinə baxaq:

Azərbaycanca ilkin variantı:

*Verənin oğlu olsun,
Verməyənin qızı olsun,*

Bir gösü də kor olsun.

Təndirə düşsün,

Qırmızı bişsin. (7, s.103)

Lahıcca:

Poy doragora gedeyi boşi

Na doragora kileyi boşi

Bı tənür parı ip ol boşi (134)

Tərcüməsi:

Pay verənin oğlu olsun,

Verməyənin qızı olsun,

Təndirə düşüb qızarsın!

Nümunələri nəzərdən keçirdikdə bir bölgə daxilində yaşayan müxtəlif xalqların mədəniyyətində oxşarlıqların aşkara çıxarılması, həmin nümunələrin ifası və mətnin yeni detallarla zənginləşdirilməsi çoxmədəniyyətliliyin maraqlı təzahürüdür.

İsmayılı mühitinin azsaylı xalqlarının xalq mahnılarına mültikulturalizm müstəvisində baxılırsa, üç fərqli məqam ortaya çıxacaq:

1. Azsaylı xalqlar olduqca az miqdarda xalq mahnılarına malikdir;

2. Azsaylı xalqların nümayəndələri Azərbaycan xalq mahnılarını melodiya-sına dəyməyərək öz dillərinə tərcümə edərək oxuyurlar;

3. Azərbaycan xalq mahnısının melodiyasına öz dillərində yeni söz yazaraq oxuyurlar.

Birinci hala uyğun olaraq lahıcların “Man misgərum (mən misgərəm)” və “Çimnoz xanım”, ləzgilərin “Perizada” və “Alagözlü” mahnılarını aid etmək olar. Belə manilərdən biri olan “ Alagözlü” manisindən bir parçaya baxsaq görərik ki, sevgilisi ilə hər bir zaman yanaşı olmaq istəyən qəhrəmanı heç nə qorxutmur, istər duman gəlsin, istər ləzgilər arasında “mel” adlanan iməcilik keçirilsin.

Ləzgicə:

Циф атункаI низ къайгьу я

Ай алагуьзли, алагуьзли.

Пака ярдин мел тахъайтIа.

Чан алагуьзли, алагуьзли.

Пака ярдин мел тахъайтIа.

Чан алагуьзли, алагуьзли (11,144).

Tərcüməsi:

Duman gəlsə, qayğı çəkən mən olacam.

Ay alagözlü, alagözlü,

İməcilikdə sənidlə mən tən olacam.

Can alagözlü, alagözlü,

İməcilikdə sənidlə mən tən olacam.

Can alagözlü, alagözlü.

İkinci qrupa isə Azərbaycan xalq mahnısı ” Bu Leyli” mahnısına həm adı, həm melodiyası baxımından bənzəyən “Muleyli” ləzgi manisini nümunə göstərmək olar.

III qrup mahnılara lahiclərin oxuduğu “Rəno” mahnısını nümunə kimi göstərmək olar. Maraqlı bir məqam da var: lahic , ləzgi və hapıtların mahnılarının hamısı mani adlanır, həmin mahnıların əksəriyyətinin melodiyası Azərbaycan xalq mahnılarının melodiyasıdır. Bu da multikulturalizmin aşkar təzahürüdür.

Multikulturalizmin ən böyük uğuru dini və mədəni tolerantlıqdır, bu tolerantlıq fonunda hər kəs yanaşı yaşadığı digər xalqın adət-ənənələrinə nəinki hörmətlə yanaşır, həm də həmin mərasimlərdə həvəslə iştirak edir. Müsəlmanların Ramazan ayında təşkil etdikləri iftar süfrələrinə molokan rusların dəvət olunması, həmçinin Pasxa bayramında müsəlmanların molokanların yanında olması tolerantlığa bariz nümunə sayıla bilər.

Azərbaycanda və o cümlədən İsmayilli bölgəsində yaşayan azsaylı xalqlar üçün Novruz bayramı birləşdirici və hər kəsin hörmət və sevgi ilə yanaşdıqları bir el bayramından daha üstün bir hadisədir, bu bayram folklorşünas Ş.Albalıyevin qeyd etdiyi kimi, ”...dünyəvi bayram kimi meydana çıxmış, əski xalq mərasimlərimizin əks-sədəsi kimi dünyaya yayılmış Novruz bayramı müxtəlif dini görüşlərlə də çarpazlaşmış və sülhün, multikultural dəyərlərin və dini tolerantlığın bariz örnəyinə çevrilmişdir”(3, s.232). Novruz bayramının multikultural dəyər səviyyəsinə qaldırılması fikri prof.C.Qasımovun tədqiqatlarında da təsdiqlənir: ““Qədim Novruz ritual-mifoloji kompleksi daha sonralar müxtəlif dinlərə nüfuz etmiş, fərqli dini-ideoloji baxışlara qarışmışdır” (51, s.117).

Azərbaycanda fərqli dini baxışların daşıyıcıları olan millətlər yazın gəlişini özünəməxsus mərasimlər təşkil etməklə bayram edirlər. İsmayilli bölgəsinin azsaylı xalqlarının hər biri bu bayramı xüsusi təntənə ilə qeyd edir. Sovet dövründə Novruz bayramına qoyulmuş qadağalar müəyyən qədər onun təntənə ilə keçirilməsinə imkan vermirdi. İndi isə hər yerdə olduğu kimi, hapıtlar arasında da Novruz bayramı xüsusi təntənə ilə keçirilir və bayrama bir ay qalmış çərşənbələr qeyd olunur. Çərşənbələr mahiyyəti etibarilə fərqlənmir. “Yanında axar su

olmadığı üçün cavanlar daha çox kəndin yaxınlığındakı təpəliklərdə təkəmseyrək bitmiş arçan adlı həmişəyaşıl ağacdan tonqal qalayırlar. Son çərşənbədə qulaq falına çıxanlar olur” (146).

Milli və dini fərqlərə malik xalqların məişətinə baxdıqda maraqlı faktlarla üzləşmək olur. Məsələn, Novruz bayramında müsəlman lahıclar ardıc, hapıtlar isə arçan ağacından tonqal qalayır, xaçpərəst ruslar küknar ağacını İsa Məsihin doğum günü üçün bəzəyirlər. Ümumi cəhət odur ki, hər üç halda istifadə olunan ağaclar həmişəyaşıl ağaclardır və bu ritual kökü etibarilə ağac kultuna bağlanır.

Hapıtların folklorunda ümumazərbaycan folkloruna xas bir sıra konkret nümunələr göstərmək olar. Hapıtlar arasında Həzrət Baba pirinə inam çox güclüdür. Babadağ İsmayilli rayonunun dağlıq ərazisinin ən yüksək nöqtəsi olmaqla, həm də bir çox əfsanələrin əsas obyektidir. Bu əfsanələrin çoxu uzun illər jurnalist kimi çalışmış şair Məmmədmirzə Rzayev tərəfindən toplanmış və “Olmuş əhvalatlar, lətifələr və rəvayətlər” kitabına daxil edilmişdir (71). Bundan başqa Mollaisaqlı kəndində Babadağ haqqında eşitdiyimiz əfsanənin motivləri Azərbaycan folklor antologiyasının Şirvan folkloruna həsr olunmuş XI cildində və eləcə də İsmayilli rayonundan toplanmış “ Həzrət Baba” əfsanəsi ilə yaxından səsləşir: “ *Həzrət Baba dağda kotanla yer əkirmiş. Allahın mələyi Cəbrayıl ondan nə etdiyini soruşur. O da: – Əkin əkirəm, – deyir. Cəbrayılın “elə daş-kəsəkdə əkin olmaz “ sözlərinə Həzrət Baba belə cavab verir :*

- Əgər Allah-taalanın könlü olsa, elə burda da bitər.

Ona qulaq asmayan Həzrət Baba buğda əkir, amma yerində balqabaq bitir. Balqabağı kəsəndə içindən buğda dənləri tökülür. Sonra iki hamar daşı götürüb buğda dənələrini daşların arasında un edir. Çörək bişirmək istəyən Həzrət Baba su tapmır. Ətrafına baxır və bu vaxt kənardə dayanan Musa peyğəmbəri görür. Musa peyğəmbər əlindəki əsa ilə yerə vurur. Həmin yerdən su qaynamağa başlayır” (147). O bulaq indi də “Musa bulağı” adlanır. Dağa qalxan sərt yolda “Musa bulağı”, “Aman evi” və “Şeytana daş atdı” kimi yer adları var. “Nənə qəbri” olan yerdə Qurbangah yerləşir. Burada yerinə yetmiş və gələcək niyyətləri xatirinə

qurbanlar kəsilir. Övlad həsrəti ilə gələn bəzi gəlinlər Həzrət Baba pirinin üstündə dağın zirvəsində uşaq beşiyi asmaqla övlad həsrətində olduğunu bildirirlər.

İvanovka kəndi yaranarkən orada əvvəllər yalnız molokanlar yaşayırdılar. Lakin illər keçdikcə kəndin etnik tərkibi dəyişmiş və bu kəndə xeyli azərbaycanlı və ləzgi millətinin nümayəndələri köçüb gəlmişlər. Molokanların həm məişətində, həm mədəni həyatında, həm də müəyyən bayramların keçirilməsində qonşu millətlərin dil və mədəniyyət baxımından təsirlərini görməmək mümkün deyil. Molokan evlərinin birində onlara məxsus mahnıları dinləyərkən onlar “Qal, sənə qurban” adlı Azərbaycan xalq mahnısını orijinalda oxumağa başladılar. Onlar həmin mahnını Azərbaycan dilinin tələffüz qaydalarına və düzgün ritmə riayət edərək tam səhsiz oxudular. Bu isə bir-birinin mədəniyyətinə hörmət və qarşılıqlı bəhrələnmənin, doğrudan da, gözəl nümunəsidir.

İvanovka kəndində folklor və etnoqrafik materiallar toplanarkən molokan ruslarının və yerli azərbaycanlıların adət-ənənələrində, dini bayramlarında və bir sıra mərasimlərdə çoxlu sayda oxşarlıqlar aşkar etdik. Azərbaycanın əksər xalqlarının qeyd etdikləri uşağa adqoyma və uşağın birinci dişinin çıxması molokanlar tərəfindən xüsusi olaraq mərasim şəklində qeyd olunardı. Yaxud Novruz bayramında uşaqların ev-ev gəzib hədiyyə (əsasən də boyanmış yumurta) toplaması, gənc qızların qonşu evlərinə “qulaq falı” üçün getməsi molokanlar arasında yayılmış adətlərdəndir. Milli adətlərində “Qulaq falı” adəti olmayan molokanlar bu adəti məhz Azərbaycan türklərindən götürmüşlər. Molokanlar Pasxa bayramına azərbaycanlılar kimi səməni göyərdirlər. İsmayilli rayonu ərazisində yaşayan müsəlmanlar üçün müqəddəs sayılan Həzrət Babanın ziyarəti o qədər məşhurlaşmış və insanlarda inam yaradıb ki, hətta İvanovkada yaşayan molokan rusları belə deyirdilər: “Əgər üç-dörd qızın oldu və oğlan istəyirsənsə, Babaya get (*Həzrət Baba piri nəzərdə tutulur - D.Ə.*)”. Hətta bir dəfə Babadağa gəlmiş ziyarətçi müsəlman azərbaycanlıların yanında xristian molokanları görəndə demişdi: “*Ya müsəlmanlara, ya ruslara Allah birdir*” (95, s.124).

Okkazional mərasimlərdə söylənən alqış və qarğışlar, andlar, xüsusən bədnəzərdən qorunma, “qorxu götürmə”, “qurd ağzı bağlama”, xəstəliklərdən

qurtulma zamanı oxunan ovsunlar və icra olunan ayinlərdə ortaq məqamlar qeyd olunmalıdır. Keçi Azərbaycan türklərində olduğu kimi, ləzgilərdə və molokan ruslarında rəmzi səciyyə daşıyır.

Hər bir xalqın folklorunda mühüm yer tutan atalar sözlərində ümumbəşəri dəyərlərin ifadəsi özünü bariz şəkildə göstərir. Xalqlar tez-tez yanaşı yaşadıkları xalqların situasiyaya uyğun atalar sözünü ya orijinalda, ya da ki ehtiyac olanda tərcümə edərək işlədir. Məsələn, İsmayılıda Azərbaycan türkünün dilindən belə məsəli tez-tez eşitmək olar: “lahıclar yaxşı deyiblər: “ Kəm-kəm xon, həmişə xon (az-az ye, həmişə ye)”.

Bir azsaylı xalqa məxsus olan lokal lətifə qəhrəmanlarının qonşuluqda yaşayan digər xalqlar tərəfindən tanınması və onlardan nümunələrin söylənməsi faktı da dəfələrlə müşahidə olunmuşdur. İsmayılı ərazisində Lahıç lətifələrinin qəhrəmanı olan Qulu Şeyda təkcə Lahıçda və rayonun əksər kəndlərində deyil, həm də qonşu rayonlarda (Ağsu, Kürdəmir, Qəbələ) tanınır.

İsmayılı rayonunda yaşayan azsaylı xalqların folklorunun toplanması və elmi şəkildə sistemləşdirilərək öyrənilməsi Azərbaycan Respublikasında aparılan milli siyasətin əsasını təşkil edən tolerantlığın və multikulturalizmin aşkar nümayişi kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki əvvəl də qeyd edildiyi kimi, azsaylı xalqların dil və mədəniyyətinə diqqət, həmin xalqların nümayəndələrinin özünəməxsus dil və mədəniyyətinə sevgisi hər bir etnosun özünü çoxmillətli cəmiyyətin tam dəyərli və bərabərhüquqlü üzvü kimi hiss etməsini şərtləndirir. İstər mətbəxi, istər toy və yas mərasimləri, istərsə də sözlü-musiqili folkloru olsun, onların hər birində azsaylı xalqlarda multikultural dəyərlərə bağlılıq və dərin hörmət hissini görmək olur. Bu fikri fil.üçrə e.d. A.Xəlil “ Multikultural şəraitdə ortaq dəyərlər” adlı məqaləsində təsdiq edir: “... *azsaylı xalqlar Azərbaycanın Şirvan bölgəsində (ləzgilər, tatlar, malakanlar, yəhudilər və s.), Şəki-Zaqatala bölgəsində daha çox etnik əlvanlıq yaradır... Bu şəraitin mənəvi həmrəyliyi gücləndirən əsası ortaq dəyərlərin aktiv olması və dinamik inteqrasiyasıdır. Bütün ənənəvi mədəniyyət resursları bölgə xalqlarını ortaq mədəniyyət daşıyıcısına*

çevirmişdir. Belə ortaq dəyərlərə malik olmaq cəmiyyəti milli həmrəyliyə və sabit inkişafa doğru aparan əsas faktorlardan biridir” (40, s.20)

Beləliklə, bu fəslin ilk paraqrafında əvvəlcə İsmayılı folklor mühiti tarix-mədəni, inzibati-coğrafi və sosial-iqtisadi baxımdan səciyyələndirilmiş və bölgənin Azərbaycan multikulturalizminə həsr edilmiş tədbirlərdə aparıcı mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir. II paraqrafda azsaylı xalqların yaşadığı bölgələr üçün əsas dil mühiti sayılan bilinçvizm şəraitinin özəllikləri haqqında fikirlər bildirilmiş və azsaylı xalqların folklorunun öyrənilməsində bilinçvizm məsələlərinin əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. III paraqrafda isə bölgə folklorunda multikultural dəyərlərin əksi ilə bağlı nümunələr gətirmiş və multikulturalizmin müasir Azərbaycanın daxili siyasətinin ana xətti olduğu fikri konkret misallarla təsdiq edilmişdir.

II FƏSİL

İSMAYILLI FOLKLOR MÜHİTİNDƏ AZSAYLI XALQLARIN YERİ

2.1. Lahıclar

İsmayilli ərazisində taddilli əhali say etibarilə ikinci yerdədir. Azərbaycandakı tatlarnın tədqiqi maddi və mənəvi mədəniyyətini XX əsrin 20-ci illərində tədqiq etmiş prof. B.Miller, dini mənsubiyyətinə görə tat əhalinin təsnifatını apararaq müsəlman, xristian və yəhudi tatlarnı fərqləndirmişdir. Vs.Miller müxtəlif tat ləhcələrini araşdıraraq, onların arasında lahıcların dilini xüsusilə fərqləndirmişdir. Lahıclar kompakt şəkildə, əsasən, İsmayilli rayonunun Lahıç qəsəbəsi, Namazgah, Gəndo, Əhən, Qoydan, Mulux, Naniç və Müdrüsə kəndlərində yaşayırlar. Bundan əlavə, lahıclara İsmayilli rayon mərkəzi, Bakı şəhərinin Əmircan, Bülbülə, Ramana və Keşlə qəsəbələrində və Qubada məhəllələr şəklində rast gəlinir. Lahıç və ətrafında yaşayan taddilli əhalinin əksəriyyəti özünü lahıç və dillərini lahıç dili adlandırır.

Lahıcların İsmayilli rayonundakı multikultural xəritədə yerini “Multikulturalizm ili” çərçivəsində ASAN Könüllüləri Təşkilatının təşəbbüsü ilə Lahıçda keçirilən “Həmrəylik düşərgəsi” layihəsi çərçivəsində çıxışında mədəniyyət və turizm nazirinin birinci müavini Vaqif Əliyev dəqiq müəyyənləşdirmişdir: *“Həmrəylik düşərgəsi”nin məhz Lahıçda açılması təsadüfi deyil. Lahıç - istər multikultural dəyərlərin, istərsə də zəngin mədəni irsin, adət ənənələrin, xalq sənətkarlığının nümunəsidir*” (117)

İsmayillinin ən qədim yaşayış məskənlərindən biri və lahıcların kompakt şəkildə yaşadıkları Lahıç qəsəbəsinin tarixi çox qədimdir. Lahıcların məskunlaşdığı Lahıç qəsəbəsinin əhəmiyyətli yaşayış məntəqələrindən biri olduğu bir çox tarixçi alimlərin araşdırmalarında öz təsdiqini tapmışdır [82, s.14]. İnzibati cəhətdən XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Şamaxı və Göyçay qəzalarının tərkibinə daxil olan Lahıç İsmayilli rayonunda şəhərli qəsəbədir. Burada məskunlaşmış lahıclar öz qəsəbələrini “Löyij”, “Lövic”, “Löhiç” və s. formada

adlandırılır, Azərbaycan dilində olan rəsmi sənədlərdə Lahıc, rusca olan sənədlərdə isə Laxıdj (Лaхыдж) yaxud Laqıç (Лaгич), ingilis dilində Lahij kimi verilib. O, Girdimançayın sol sahilində və dörd tərəfdən dağlarla əhatə olunmuş Lahıc çökəkliyində yerləşmişdir. 1915-ci ildə Lahıca gəlmiş Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö cəmiyyətinin elmi işçisi A.P.Fituni yazırdı: *“Lahıcı kənd adlandırmaq ədalətsizlik olardı, o, kiçik bir qəza şəhərini təəssüratı bağışlayır”* (98, s.79-80).

Lahıcın qədim tarixə malik olmasının mühüm göstəricilərindən biri özünəməxsus memarlıq üslubu, o cümlədən Girdimançayın məcrasından gətirilən daşla döşənmiş küçələri və tikililəridir. Bu döşəmələr bütün qəsəbədə, xüsusən küçələrdə iki məqsədə xidmət edirdi: birincisi, yağışlı havalarda palçıq olmurdu, ikincisi isə, dağətəyi ərazidə yerləşmiş Lahıcın küçələrinə yamaclardan sel kimi axıb gələn su küçələri yuyub dərələr əmələ gətirə bilmirdi. Bu ənənənin vaxtilə Lahıca yayılması faktının özü sübut edir ki, bu, şəhərsalma mədəniyyəti çoxəsrlik tarixin nailiyyəti ola bilərdi.

Lahıcı 4 fərqli istiqamətdən kəsib keçən Kişlər, İl, Lilo və Cəfələ kimi kiçik çaylar əsas çaya – Girdimançaya qovuşur və bundan əlavə ətraf ərazidə çoxlu sayda bulaqlar vardır. Bu əkinçilik üçün geniş imkanlar yaratsa da, əkin sahələrinin az olması səbəbindən bu ərazidə kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, sənətkarlıq və ticarət daha çox inkişaf etmişdir. Mənbələrdə verildiyi kimi, Lahıca misgərlik və digər metalışləmə ilə bağlı xalq sənətləri boş yerdən yaranmamış və tətillik əhali regiona köçürülərkən onların arasında *“...əsgərlərlə bərabər metal ustaları da vardı”* (82, s.91). Bu ustalar öz məişətlərini təmin etmək məqsədilə misgərlik, dəmirçilik, zərgərlik, silahsazlıq, dabbağlıq və s. sənətlərdə çalışmış, bu sənətlərin yayılması və inkişafında mühüm rol oynamışlar. Azərbaycan xalq sənətkarlığını, o cümlədən misgərlik sənətini araşdırmış R.Əfəndiyev yazırdı: *“Mənbələr göstərir ki, Azərbaycanda XVIII-XIX əsrlərdə ən çox misgərlik sənəti inkişaf etmişdi....Bu əsrlərdə Azərbaycanda elə yerlər vardı ki, nəinki bir-iki küçə, hətta əhəlinin əksəriyyəti misgərlik sənəti ilə məşğul olurdu. Belə mərkəzlərdən biri o vaxtlar Şamaxı xanlığına daxil olan Lahıc idi”* (24, s.102). O həm də Azərbaycan tarixində sayılan sənətkarlar sırasında onlarla məşhur Lahıc sənətkarının adlarını

qeyd edir: “*Silahsız Əbdülrəhim (XVIII əsr), misgərlər Nəcəfqulu (XVIII əsr) və Məşədi Hüseyin Məşədi Eybalı oğlu (XIX əsr), dülgərlər Məşədi Şirin (XIX əsr), aynasız Hacı Əbdullah Mərid (XIX əsr)*... (23, s.162). İstehsal olunmuş müxtəlif mallar, əsasən də mis və dəmir məmulatları, aşılانmış hazır gön-dəri Lahıcdan yaxın ərazilərə, o cümlədən, Kürdəmir, Şamaxı, Zaqatala və Quba rayonlarına, oradan da Rusiya və Gürcüstana daşınırdı. Bu onu göstərir ki, Lahıcın ticarət və təsərrüfat əlaqələri daha çox Lahıcın inzibati cəhətdən daxil olduğu Şamaxı qəzası ilə Azərbaycanın qərb və şimal əraziləri arasında qurulurdu. Bu daşınmanı çarvadarlar (atla yük və adam daşıyanlar) və səhragərdlər (səyyar satıcılar) heç də rahat olmayan və təhlükəli dağ cığırıları vasitəsilə həyata keçirirdilər. Səhragərdlər satdıqları mis məmulatlarının əvəzində qayıdarkən ya mis xammalı, ya da satış üçün nəzərdə tutulmuş gündəlik tələbat malları daşıyırdılar. Xam mis “*Lahıca Azərbaycanda hələ eneolit dövründən məlum olan Gədəbəy, Daşkəsən, Zəngəzur (Alaverdi) və Qarabağın dağlıq ərazilərindəki mis yataqlarından*” (82, s.86) gətirilirdi. Lahıca mis və dəmir gətirən səhragərdlər və çarvadarların arasında yayılmış mahnı da vardı:

Biz gedirik ikimiz,

Dəmir, misdir yükümüz.

Girdimanla gedə-gedə

Yorğun düşür atımız (72, s.111).

A.Əlizadə XVIII əsrdə Lahıca mis qabların istehsalının və metalışləmə sənətinin silahsızlıq və tökmə sahələrinin yüksək inkişaf səviyyəsini qeyd edərək yazırdı: “*Laiç (Şamaxı xanlığı) mis qabların istehsalı ilə məşhurdur... ustalar burada həm də toplar da daxil olmaqla müxtəlif silahlar da hazırlayırdılar*” (82, s.94). Usta misgər o adam sayılırdı ki, o, mis əritməkdən başlayaraq, misin döyülüb yarımfabrikat şəklinə salınması, misdöyülmə zamanı 5-9 nəfər çəkicvuranın idarə olunması, hər bir məmulatın bütün hissələrinin bir-bir hazırlanması, onların bir-birinə qaynaq edilməsi, həmin qaynaq materialının hazırlanması, axırncı çəkicləmə (*lahıcca “traqqa”*) və sonda isə hazır qabın üzərinə müəyyən naxışların vurulması əməliyyatlarını yüksək məharətlə yerinə

yetirsin (133). Araşdırıcı H.Quliyev “*XIX əsrdə Lahıca 180-190 misgər karxanasının*” olduğunu qeyd etmişdir (53, s.38). Misgərlər arasında rəqabət ucbatından və mis qablara tələbatın azaldığından sənətkarların bir qismi ailəliklə Azərbaycanın Şəki, Kürdəmir, İsmayılı, Ağsu, Şamaxı, Quba, Ağdam, Gəncə, Şuşa və Bakı, Qafqazın Dərbənd və Tiflis şəhərlərinə, hətta Gürcüstanın Qombori adlı ucqar bir dağ kəndi kimi yaşayış məntəqələrinə köçməyə başladılar. Bu köçmələrin əsas səbəbi ölkədə və bütövlükdə Qafqazda ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətin kəskinləşməsi idi. Köçüb gedənlərin əksəriyyəti sənətkarlar idi, onların köç etməsinin yuxarıda göstərilən səbəblərinə bir neçəsini də əlavə etmək olar: sənətkarlar daha az rəqabət, daha böyük satış bazarı olan, mis xammalının daha asan əldə olunduğu və mis qablara daha çox tələbat olan yerlərdə yaşamaq istəyirdilər. Odur ki, A.Əlizadə bu faktı nəzərdən qaçırmır ki, “*Zaqafqaziyanın əksər məntəqələrində mis emalının inkişafına daha çox mis mədənlərinə və onun əridilməsi ilə məşğul olan zavodlara yaxın olan ərazilərə köçüb gəlmiş Lahıca ustaları kömək edirdilər*” (82, s.98). Bu proses səbəbindən Lahıca sənətkarlıq ənənələrini yaşadan ustalarının müəyyən qismindən məhrum oldu, digər tərəfdən də ucuz başa gələn zavod istehsalı, məişət üçün nəzərdə tutulmuş fabriklər və mis qab istehsalının xammal baxımından baha başa gələn misgərlik sənətinin genişlənməsinə labüd olaraq mane olurdu. “*Lahıca fəaliyyət göstərən misgər sexi üçün xam mis və digər köməkçi materiallar Ukraynanın Donetsk və Rusiyanın Omsk şəhərlərindən gətirilirdi*” (141). Lahıca misgərlik sənətinin 2015-ci ildə UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilməsi bu qədim xalq sənətinin dünya mədəniyyəti üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu bir daha təsdiqləmiş oldu. Sənətkarlıq Lahıca yerli əhalisinin həm məişətinə, həm dolanışığına, həm də mədəni həyatına güclü təsir göstərdi. Lahıca misgərlik sənəti ilə bərabər, ənənələri hələ də yaşadılan dəmirçilik, bənnalıq, həkkaklıq, sərraclıq, dabbağlıq, qalayçılıq və s. sənətlər lahıca insanların həyatında əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Lahıca turist axınının ildən-ilə artmasının əsas səbəblərindən biri də məhz sənətkarlıq ənənələrinin yaşadılmasıdır.

Lahıcdakı xalq sənətlərindən və bu sıradan misgərlik sənətindən belə geniş bəhs olunması səbəbsiz deyil, çünki lahıcların mədəni həyatında, mərasimlərin, adət-ənənələrin məzmun və tərtibatında, yaratdıqları şifahi xalq ədəbi nümunələrində xalq sənətlərinin təsiri çoxdur. Təsadüfi deyil ki, burada hər bir sənətə himayədarlıq (bildiyimiz kimi, əski təsəvvürlərdə hər hansı bir sənətin hamisinin olduğu inamı geniş yayılmışdır) İslam dininin müqəddəsləri ilə bağlı olub: *“Bənnalığın himayəçisi İbrahimxəlil peyğəmbər, misgərliyinki isə İdris peyğəmbər sayılırdı”* (82, s.169). Yaşlı misgərlərin dediyinə görə, misgərlərin keçmişdə *“Babo Sədi”* adlanan xüsusi bir bayramı vardı. Rəvayətə görə, Lahıca misgərlik sənətini gətirən ilk sənətkarın adı Baba Sədi olub. *“Həmin bayram günü misgərlər işləməz və ocaqlarını yandırmazlarmış. Kimsə bu qaydanı pozsaydı, qalan misgərlər yığışar, ”Babo Sədi, Babo Sədi” deyə-deyə onun üstünə su tökdilər. Sonra isə misgərlər ayaqları dizdən bükülmüş vəziyyətdə, amma ayaqları üstə ən böyük zindanın (lahıcca *“kələ noy”*) ətrafında fırlanır, bir növ, halaya oxşayan rəqs edər və gur səslə də oxuyardılar”*. Bu məlumatı Ayna Əlizadə 1969-cu ildə Lahıca məşhur misgərlərdən biri olmuş Əliyev Nağı Seyfəli oğlundan qeydə aldığını göstərmişdir (82). Təəssüf ki, bu elmi iş yazılarkən həmin misgər mərasimini xatırlayan bir nəfərə də olsa rast gəlinmədi. Misgərlik sənəti dekorativ-tətbiqi sənət olmaq etibarilə məişətimiz üçün qazan, kəfگیر, abgərdən, aşsüzən, aftafa, məcməyi, sərnice, sərpuş və s. kimi mis qablar istehsal etməyə xidmət etsə də, bu qablar yüksək ustalıqla hazırlanmış nəfis bədii nümunələr kimi həm də nəbati və həndəsi naxışlarla bərabər, müxtəlif şeir parçaları ilə süsləndirilirdi. Məsələn, *“Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan Lahıca istehsalı olan bir mis nimçənin üzərində usta 2 misralıq bir şeirlə sənətin əbədiyaşarlığını belə ifadə edirdi:*

Haqqında yazıram bunu, ey ruzigar,

Mən ölərsəm, xəttim qalsın yadigar” (23, s.27).

Misgərlik həm də Lahıca mətbəxinin zənginləşməsinə təsir göstərmişdir. Hər bir mis qabın mətbəxdə öz təyinatı vardı. Məsələn, bu gün də lahıclıq dadlı olsun

deyə plovu mütləq mis qazanda, qiyməni mis tavada bişirirlər, suyu isə mis güyümlərdə saxlayırlar.

Bu sənətdə bir çox xalqlarda mövcud olmuş kultların izlərinə bu gün də rast gəlmək mümkündür: metal, su, od və s. Lahıclarda həmişə mis və dəmirə hörmət və metal kultu mövcud olmuşdur. Hər bir lahıç ayaq altına düşmüş metal parçasının növündən asılı olmadan yerdə qalmasına dözməz, onu qaldırıb əl-ayaqdan uzaq bir yerə qoyar, “bir gün lazım olar” deyərdi. *Sənətkarlar “çörək ağacı” hesab etdikləri çəkiç və zindanlara xüsusi hörmət bəsləyər, hətta müqəddəs bir əşya kimi zindana and içərdilər* (135). Ən məsuliyyətli proses sayılan misəritmə işi haqqında ustalar belə deyirlər: “*İşə başlamazdan əvvəl bunu həyata keçirən təcrübəli ustalar islam dinində təmizlik əlaməti sayılan qüsl alar, ölənlərin ruhlarına dualar oxuyar və bədnəzərdən qorunmaq üçün bu prosesi çox vaxt payız və qış gecələrində həyata keçirərdilər* (133).

Misgərliyin belə yüksək səviyyədə inkişafı metalişləmə sənətinin dəmirçilik, nalbəndlik, zərgərlik, həkkaklıq, silahsızlıq, qalayçılıq, çəkiçvurma (tapunçı) kimi sahələri ilə bərabər, məişətimizdə əhəmiyyətli yer tutan dabbağlıq, sərraclıq, bənnalıq, dülgərlik, kömürçülük, dulusçuluq, aynasazlıq, sandıqsazlıq, çarvadarlıq, səhragərdlik kimi sənətlərin inkişafına da təkan vermişdir. Dəmirçiliyin güclü inkişafı soyuq və odlu silahın istehsalına da geniş imkan yaratmışdır. Silahsızlıq o dərəcədə inkişaf etmişdi ki, XVIII-XIX əsrlərdə Qafqazda çaxmaqlı Lahıç tufəngləri böyük şöhrət qazanmışdı, lahıç usta Məhəmməd Rza isə öz eskizi əsasında top düzəltmiş və bu topu 1918-ci ildə Lahıca hücum edən silahlı erməni daşnaklara qarşı işlətmişdir. Dəmirçilik sənətində bu dağlıq ərazi üçün çox mühüm bir sahə olan nalbəndlik də var idi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, misgərlik və digər sənətlərdən belə geniş söz açmağımızın əsas səbəbi göz önündədir: lahıcların istər maddi, istər mədəni həyatındakı hər bir məsələdə, o cümlədən folklorda misgərlik sənəti və digər onunla bağlı sənətlərin yeri və təsiri şübhəsizdir.

Zəngin məzmun və forma xüsusiyyətlərinə malik Lahıç folklorunun araşdırılma tarixinə nəzər yetirək. Lahıcların folklorunun öyrənilməsi

istiqlamətində monoqrafik səpkili işlər görülməsə də, lahıcların dilini tat dilinin bir ləhcəsi kimi araşdırmağa başlamış Vs. Miller və bu işi davam etdirmiş B.Miller, N.Anisimov, A.Qrünberq, G.Hüseynova, habelə məqsədləri dil araşdırmaq, folklor öyrənmək və sistemləşdirmək olmayan, daha çox publisistik məzmunlu yazılar yazan M.Süleymanov, M.Əfəndiyev, M.Baharlı, Ə.Kərimli, M.Hacıyeva və b. Lahıç qəsəbəsi və onun ətrafındakı kəndlərdə məskunlaşmış taddilli əhalinin adət-ənənələri, məişəti, həyat tərzi, deyim və söyləmələrini müəyyən qədər toplamaqla əhəmiyyətli iş görmüşlər. Belə ki, Lahıç dilində mövcud olan folklor nümunələri vaxtında qələmə alınmadığından və söyləyicilər zaman keçdikcə vəfat etdiyindən bu işin təxirə salınmadan aparılması vacib hesab olunmalıdır.

Lahıç folklorunun toplanmasında ilk addım atanlardan biri Azərbaycanın məşhur etnoqrafı və pedaqoqu Məmməd həsən Əfəndiyev olmuşdur. O, Lahıç məktəbinin yarandığı ilk illərdə (1888-1893) işlədiyi müddətdə Lahıçın adət-ənənələri, inancları, əhali və təsərrüfatına aid statistik məlumatlar və s. haqqında zəngin material toplamış və onu SMOMPK məcmuəsində dərc etdirmişdir (97; s.18-24).10 fəsildən ibarət bu dəyərli mənbədə Lahıç qəsəbəsinin coğrafi mövqeyi, yaranma tarixi, etnik tərkibi, əhalinin məşğuliyyəti, adət-ənənələri və folklor nümunələri haqqında məlumatlar verilmişdir. VII fəsil isə folklorşünaslıq elmi baxımından xüsusi olaraq çox maraqlıdır: əvvəlcə yerli əhalinin taddilili olduğu qeyd edilmiş, daha sonra lahıcların zahiri görkəmində səciyyəvi cəhətlər göstərilmiş, lahıcların qonaqpərvərliyi ilə yanaşı öz aralarında olan şəxsi münasibətləri və onların etnik-milli xüsusiyyətləri haqqında danışılmışdır. Ailələdə kişi və qadınların əmək bölgüsü mövcuddur, kişinin sözü həlledici sayılır, lakin ailənin alqı-satqı məsələləri bütün ailə üzvlərinin ümumi razılığından sonra həyata keçir. Bundan sonra lahıcların məişətində əhəmiyyətli yer tutmuş sınaqlar verilmişdir. Sınama mifoloji dünyagörüşü ilə əlaqədar yaranmış arxaik folklor janrıdır. Hər bir xalqda olduğu kimi, lahıcların sınaqlarında əski inanclarının və əsrlərlə formalaşmış inamlarının güclü təsiri hiss olunur. M.Əfəndiyev tərəfindən lahıclarda qeydə alınmış, bu gün də xalq arasında dolaşan və universal səciyyə daşıyan “Sol gözün səyirsə bəd xəbər, sağ gözün səyirsə xoş xəbər eşidərsən”, “Sol

əlin içi qaşınsa borclu olarsan, sağ əlin içi qaşınsa qazanca çatarsan”, “Bir adamın sol qulağı qızarsa hardasa onun zərərinə, sağ qulağı qızarsa xeyrinə danışirlar”, ”Ev sahibi qonşuya gedəndə yerə iynə sancirlar ki, tez qayıtsın”, “Boş beşiyi tərpedəndə körpənin qarnı ağrıyır”, “Gözə gəlmiş uşağın başına duz hərləyib oda atarlar”, “Gecə güzgüyə baxma, əlindən ya xəta çıxar, ya da pis yatarsan” və s. bunun kimi minlərlə sınımanın çoxunun elmi əsası olmasa da, müəyyən qismini xalq etimologiyası və mifoloji baxışlarla izah etmək olar.

M.Əfəndiyev dövrünün görkəmli ziyalı olmaqla bərabər, onun müxtəlif bölgələr üzrə yazdığı etnoqrafik səciyyəli əsərlər heç zaman dəyərini itirməyəcəkdir.

Tat dilinin ləhcələrini araşdırmış görkəmli rus alimi, folklorşünası, etnoqrafi və arxeoloqu Vsevolod Millerin XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində lahıcların dili və folklor nümunələri üzərində apardığı tədqiqat işləri mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həmin tədqiqat ilkin idi və daha çox toplama xarakteri daşıyırdı. Vs. Miller “Tat etüdləri” (92) əsərində qeyd edir ki, 1903-cü ilin yayında Rusiyanın Soçi şəhərində Şamaxı qəzasının Lahıç kəndinin sakini Ağabala Cahanbaxışzadə vasitəsilə tat dilinin Lahıç ləhcəsi ilə tanış olur və xeyli lahıç deyimi toplayır, beləliklə də, bu mətnlər əsasında lahıç dilinin fonetik sistemi, leksik və qrammatik imkanlarını öyrənir və apardığı araşdırmalara aid bir kitab yazır. O, kitaba Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə və Kələmulənin adı ilə bağlı bir neçə lətifə və nağıl, habelə tat-rus lüğətini daxil edir. Vs. Millerdən sonra K.M.Kürdov da Şamaxı qəzasında, o cümlədən Lahıç kəndində yaşayan lahıcların dili və bu dildə olan materialları araşdıraraq, Şamaxı və Dağıstan tatlarını müqayisəli şəkildə öyrənməyə çalışmışdır (88).

1923-cü ildə Azərbaycanda elm sahələrinin inkişafı istiqamətində mühüm bir addım atılmış, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti yaradılmışdır. ATTC-nin Azərbaycanda humanitar sahələrin inkişafında gördüyü işlərlə yanaşı, mövzumuz baxımından bizi maraqlandıracaq bür sıra əhəmiyyətli addımları da olmuşdur. Belə ki, yaradıldıqdan qısa müddət sonra Cəmiyyətin tərkibində daimi əsaslarla mövcud olan bölmələrlə yanaşı, komissiyalar da yaradılmağa başlandı:

“Öncə qeyd edək ki, ATTC yarandığı gündən Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların vahid prinsiplərlə tədqiqi və öyrənilməsini qarşısına məqsəd qoyur. Cəmiyyətin yürütdüyü bu siyasətdə nə əvvəl, nə də sonra heç bir ikili standarta rast gəlmək mümkün deyildir. Olduqca həssas bir mövzu olan azsaylı xalqlar, onların tarixi, həyatı və məişəti, folklor, bir sözlə, maddi və mənəvi mədəniyyətinin tədqiqi ilk gündən Cəmiyyətin prioritet məqsədinə çevrilir. Beləliklə, Cəmiyyətin strukturunda baş verən ən mühüm yenilik – burada azsaylı xalqlarla birbaşa məşğul olan komissiyaların yaradılması olur” (67, s.30.). Bu komissiyaların içərisində tat komissiyası da var idi və bu komissiyanın işində Lahic tatlarının öyrənilməsi də başlıca yer tuturdu. B.Millerin yuxarıda qeyd olunan əsəri də məhz ATTC-nin xətti ilə meydana gəlmişdir. 1929-cu ildə çap olunmuş “Tatlar, onların yerləşməsi və ləhcələri” adlı kitabda B.Miller digər taddilli xalqlar sırasında lahiclərin dili, məişəti və adət-ənənələri elmi araşdırmalar əsasında müəyyən nəticələr əldə etməyə nail ola bilmiş və lahiclərin dilinin tatların dilindən fərqləndiyini söyləmişdir [90]. Bu kitab ATTC-nin 1928-ci ildə Azərbaycanın tatlar yaşayan bölgələrinə təşkil etdiyi bir aylıq ekspedisiyanın nəticələri kimi işıq üzü görmüşdür. Bundan sonra 1945-ci ildə B.Miller eyni ekspedisiyada topladığı materialları SSRİ Elmlər Akademiyasının xətti ilə “Tat mətnləri” adı ilə çap etdirmişdir (91) . Burada bir lahic mətni də yer almışdır.

Keçən əsrin 80-ci illərində yazıçı-alim M.Süleymanovun bədii-publisistik üslubda yazdığı “Azərbaycan diyarı Lahic” adlı tarixi-etnoqrafik əsəri sanballı əsər hesab olunmalıdır. Lahicın tarixi, burada inkişaf etmiş xalq sənətləri və lahiclərin adət-ənənələrindən söz açan müəllif yerli folklorlardan nümunələri də vermişdir. Bu dəyərli mənbədən dissertasiyada çox istifadə olunmuşdur, çünki Lahic haqqında yazılmış ən dolğun əsərdir. Əsərdə Lahic və lahiclər haqqında hər cür məlumat tapmaq mümkündür. Xalqın məişəti, qəsəbənin memarlıq üslubu, əfsanələr, rəvayətlər, xalq mahnıları, tapmacalar, atalar sözləri və məsəllər, toy və yas adətləri, bayramların keçirilməsi, buradan çıxmış görkəmli şəxsiyyətlər- bir sözlə, heç bir sahə müəllifin nəzərindən yayınmamışdır. Doğrudan da, M.süleymanovun

əsəri həm elmi araşdırıcılar, həm də adi insanlar üçün faydalı ola biləcək mənbədir (72).

Son illərdə tat dilinin Lahıç ləhcəsinin öyrənilməsi istiqamətində görülmüş ən təqdirəlayiq iş kimi prof. Gülsüm Hüseynovanın “Lahıç tatlarının dili” monoqrafiyasını saymaq olar. Monoqrafiyanın müəllifi başqa tədqiqatçı alimlərin epizodik, fraqmentar formada əvvəllər apardıqları araşdırmalardan bəhrələnərək, lahıçların dilinin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarını əsaslı şəkildə öyrənmiş və lahıçların dili ilə bağlı tədqiqatlardakı boşluğu, qismən də olsa, doldurmağa çalışmışdır. Monoqrafiyada lahıç dilinin özünəməxsus cəhətləri qabardılmış, bu dildə etnoqrafik xarakterli materiallar: bayramlar, məişət mərasimləri, xalq sənətləri və toponimlər haqqında məlumatlar, habelə Qulu Şeyda ilə bağlı bir lətifə və rəvayətlər təqdim edilmiş, faktiki material əsasında elmi nəticələr əldə edilmişdir. Gülsüm Hüseynova tat dilinin leksikasını araşdırarkən təkcə lahıçların gündəlik məişət danışığı və folklor nümunələrindən götürülmüş əhəmiyyətli detallara deyil, həm də xalq sənətləri, xüsusən də misgərliklə bağlı terminlər və lahıç dilində olan toponimlərə xüsusi diqqət yetirmişdir (44).

Lahıç folkloru nümunələrini hələ XX əsrin 80-90-cı illərində toplamağa başlamış fil.ü.f.d. Atəş Əhmədli ərazidə yaşamış, tanınan söyləyicilərlə birbaşa təmasda olmuş və “Ənənəvi söyləyicilik sənəti (Şirvan folklor mühiti əsasında)” mövzusunda monoqrafiya yazmışdır. Monoqrafiyada müəllif folklorşünaslıqda aktual məsələlərdən sayılan söyləyicilik sənətinin öyrənilməmiş tərəflərinə işıq salmış və öz fikirlərinin böyük qismini Lahıç folklorundan gətirdiyi nümunələr əsasında şərh etməyə çalışmışdır. Müəllifin ən böyük xidməti Lahıç qəsəbəsində yaşayan Qurban Məmmədov, Əlisahib Məhərrəmov və Zəhra Xəlilova kimi məşhur folklor söyləyicilərindən dəyərli folklor nümunələrini toplaması və monoqrafiyasında onlardan səmərəli şəkildə istifadə etməsidir (25).

Əslən İsmayılı rayonu Ximran kəndindən olan iqtisadçı alim Əkbər Kərimli Lahıçda öz məzəli deyimləri ilə məşhurlaşmış Qulu Şeyda ilə bağlı eşitdiyi, şahidi olduğu əhvalatları toplamış və çap etdirmişdir. Görülmüş işin müsbət cəhətini göstərməklə yanaşı, bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, toplayıcı

Qulu Şeydanın adı ilə bağlı orijinal lətifələrlə yanaşı, bəzən Şərq lətifələrinin ənənəvi qəhrəmanları sayılan Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə ilə bağlı süjetləri də “yerliləşdirmişdir” (54).

Başqa maraqlı bir elmi tədqiqat tarixçi alim Ayna Əlizadənin “Лажич” adlı tarixi-etnoqrafik əsəri sayıla bilər. Bu tədqiqatda Lahıcın coğrafi mövqeyindən tutmuş, onun tarixi və mədəniyyətini bir çox aspektdən araşdırılmış, ciddi elmi arqumentlərdən istifadə olunmuş, toplanan folklor nümunələri də kitaba daxil edilmişdir. Beş fəsildən ibarət əsərin IV və V fəsilləri etnoqrafik və folklor materialları ilə zəngindir. Toy adətlərinə toxunan müəllif onların səciyyəvi cəhətlərinin olduğunu göstərmişdir. O, lahıclarda nişan mərasiminin iki: “biclə və kələh nişon” (balaca və böyük nişan) hissələrdən ibarət olduğunu qeyd edir. Bundan əlavə Lahıcın digər toy adətlərinin təfərrüatını verir. V fəsildə isə A.Əlizadə xalq bayramlarının (Novruz , Ramazan, Qurban , Mövlud, Xumi-Qədir və s.) necə keçirilməsi, ziyarətgahlar (Həzrət Baba qəbri, Seydan, Əli daşı, Nənə Fəqirə, Sedəşrəfin qəbri və s), habelə bir sıra əski inanclarla bağlı xalq arasında qalmış ayinlər və adətlər haqqında da geniş məlumatlar vermişdir. Həmin fəslin folklorla həsr edilmiş paraqrafında sınaqlar, müəyyən mərasimlərdəki məcburi ayinlər sadalanır və bunların bu gündə mövcud olduğuna diqqət çəkir. Bu əsər həm həcminə, həm də elmi dəyərinə görə çox əhəmiyyətli əsər kimi qiymətləndirilməlidir (82).

Lahıcların dili və folklor ənənələri gürcü şərqşünas alimi prof. Manana Kvaçadzenin diqqətini cəlb etmiş və XX əsrin əvvəllərində Gürcüstanın Qombori kəndində məskunlaşmış və hazırda da orada yaşayan 200 nəfərə yaxın lahıçı aşkar etmiş, onların dillərinin fonetik və leksik xüsusiyyətlərini öyrənmiş, lahıç dilində xeyli etnoqrafik məlumat toplamışdır (87).

Lahıç haqqında maraqlı əsərlərdən biri də Məhbubə Hacıyevanın “Lahıç - nağıllı dünyam” kitabı sayılmalıdır. Çoxillik müşahidələri, etnoqrafik məlumatları və təəssüratlarını oxucularla bölüşən müəllif füsunkar təbiətə və unikal memarlıq üslubuna malik qəsəbəni “misgərlik sənətinin vətəni” adlandırmış və səmimi, qonaqpərvər və bəmərə lahıcların məişəti, məşğuliyyəti və mədəniyyəti ilə bağlı

maraqlı məqamları oxunaqlı bir dildə qələmə almışdır. Kitabda Lahıcın tarixi ilə bağlı çoxlu sayda məlumatlar verilmiş və müəllif buranın mədəni həyatını əks etdirməyə çalışmışdır. Müəllif Lahıcla bağlı məşhur rəvayət və əfsanələrdən geniş məlumat vermişdir. M.Hacıyeva daha sonra Lahıc toponiminin yaranması ilə bağlı məşhur fərziyyələri nəzərdən keçirir. O, Əhən kəndi yaxınlığında “Pir ağacı” ilə bağlı əvvəllər heç yerdə getməyən bir rəvayəti öz kitabında təqdim edir: *“odun yığmaq üçün yerli sakinlər meşədən ağac qırırlar. Cavan bir oğlan da odun qırmaq üçün bu yerlərə qalxır, xeyli ağac kəsir, lakin ahava qaraldığından palıd ağacına toxunmur. Evə gəlir və anasına danışır ki, odunlu yığdım, amma bir böyük palıd ağacı tapmışam, sabah gedib onu kəsəcəyəm. Gecə yatırlar, ana yuxusunda bu ağacı görür. Ağac dilə gəlib deyir ki, oğlu onu kəsməsin, yoxsa ziyan görərsiniz. Səhər ana yuxusunu oğluna danışır, oğlu isə yuxuya əhəmiyyət verməyib palıdı kəsmək üçün yollanır. Baltanı götürüb ağacın hansı budağına vurursa, yerindən südəbənzər maye fişqırır. Oğlanı vahimə büürüyür və əliboş evə qayıdır. Elə o vaxtdan bu ağacın adını “Pir ağacı” qoyurlar (43, s. 31).*

M.Hacıyeva lahıcların Azərbaycanın əksər şəhərlərində, Gürcüstanda yaşadıklarını, Şəmkir və Zaqatala rayonlarında Lahıc adında bir neçə yaşayış məntəqəsinin olduğunu qeyd edir. Daha sonra müəllif Lahıcın yetişdirdiyi məşhur şəxsiyyətlərdən və onların Azərbaycan dövlətçiliyində, iqtisadi, elmi və mədəni həyatında gördükləri işlərdən geniş şəkildə söz açır. Kitabın məziyyətlərindən biri də budur ki, burada o nənəsindən eşitdiyi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini vermişdir. Bunların sırasında bir neçə bayatı da vardır, məsələn:

*Gün çıxdı minarədən,
Ölmərəm bu yarədən,
Apar boynum kənddə vur,
Nə dost görsün, nə düşmən (43, s.45).*

Doğrudan, məşhur fikir necə də burada yerinə düşür: dərđini dosta demə, kədərlənər, düşməne də demə, sevinər. Yaxud başqa bir bayatıda bacının qardaş sevgisini görürük:

Qardaş gəl, ay qardaş, gəl

*Qarlı dağlardan aş, gəl.
Qürbət yerdə kimsəm yox,
Axır gözdən qan-yaş, gəl...(43, s.122).*

M.Hacıevanın nənəsinin dilindən qeydə aldığı bu bayatılar lahıcların bayatıları türk dilində çağırmasını və Azərbaycan türk bayatılarını söylədiyini göstərir.

Müəllif lahıcların qonaqpərvərliyini göstərmək üçün belə bir məsəl işlədir: *“Lahıca gedən özünə əlavə ayaq götürməlidir”*. Bu o deməkdir ki, bura gələn qonaq bir ailənin yox, həmin ailənin bütün qohim və qonşularının qonağı olur.

Müəllif daha sonra bir şəbədə verir, orada belə danışılır ki, *“Ömründə dəvə görməyən lahıclar heyratlanırlar və bu heyvanın hansı heyvan olduğunu “Kələmiyə”dən soruşduqda o belə cavab verir: “Mən indiyə qədər qarpızdan başqa hər şey görmüşəm. Bu yəqin elə qarpızdır”*.

Müəllifin nənəsinin dilindən verdiyi daha bir nümunə olduqca maraqlıdır. Belə ki, keçmişdə Ramazan ayında balaca uşaqların oxuduğu bir mahnı bir dua səciyyəsinədir:

*Orucun on beşində gəldim sizə,
Qazanın qazmağını verin bizə.
Ərsin, ərsin, ərsin.
Hər kim bizə pay versə,
Allah muradını versin (43, s 79).*

Kitabda həmçinin Lahıç adətlərini təsvir edən maraqlı nümunələr verilir. Bunlara sınımaları, atalar sözlərini, məsəlləri və ailə qaydalarını aid etmək olar, məsələn: *Göz yol çəkəndə evə qonaq gələr. Pişikdə cin hökmü var, onu incitmə, sənə böyük ziyan toxunar. Böyük olan yerdə kiçik susar. Valideynləri yanında həyat yoldaşını adıyla çağırmaq ədəbsizlik sayılır və s. (43, s 80).*

Bütün bu materiallar çoxillik müşahidə və araşdırmaların nəticəsində əldə edilmişdir. Onlar Lahıç qəsəbəsi və burada yaşayan insanlar haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa kömək etməklə bərabər, bu ərazini öyrənmək istəyənlər üçün dəyərli mənbədir.

Uzun illər Lahıc Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun direktoru işləmiş Ənvər Balayev “Lahıc elləri və xatirələr” kitabında tadtilli əhalinin yaşadığı Lahıc və digər ətraf kəndlərlə bağlı xatirələrini, lahıcların məişəti və mədəniyyət özəlliklərini, habelə toy-yas adətlərini qələmə almışdır. Kitab daha çox avtobioqrafik səciyyə daşısa da, buradakı etnoqrafik məzmunlu məlumatlar, müəllifin xatırladığı əhvalatlar (əfsanələr, rəvayətlər, lətifələr və kiçik şeir parçaları) olduqca maraqlıdır. Əsərin maraqlı cəhəti budur ki, müəllif həm də təqdim etdiyi məlumatlara öz fərdi münasibətini bildirmişdir (14).

Memar-etnoqraf M.Nurməmmədov “Girdiman abidələri” kitabında bu ərazidə yaşayan lahıcların məişəti, yaşayış tərzi, milli adət-ənənələri və mədəniyyəti haqqında yığcam məlumatlar verir (62).

Nəhayət Lahıc folkloruna həsr olunmuş ən mühüm addımlardan biri 2018-ci ildə “Azsayılı xalqlara məxsus folklor nümunələrinin təbliğinə həsr olunan konfransın keçirilməsi” layihəsi çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası və Folklorun və Ədəbiyyatın İnkişafına Yardım İctimai Birliyi tərəfindən keçirilən “Lahıc əsl folklor məkanıdır” tədbiridir. Bu tədbirin nəticəsi olaraq Lahıc folkloruna həsr edilmiş tədqiqatlardan (*Əliyev K. Lahıc folklorunun özəllikləri (31); Rzasoy S. Lahıc bayatı-ağularının liropoetikası və ritual-mifoloji semantikasını (70); Abbasova A. Müqayisəli folklorşünaslıq (Lahıc nümunələri əsasında); Mənəfova R. Lahıc folklorunda bayatların bədii xüsusiyyətləri; Aslanova A. Lahıc lətifələrinin özünəməxsusluğu və s.*) ibarət “Lahıc əsl folklor məkanıdır” adlı kitab işıq üzünə görmüşdür (56).

Bu tədqiqatlar haqqında ümumi şəkildə onu demək olar ki, sonuncunu çıxmaq şərtilə onların heç birində Lahıc folklorunun toplanması və tədqiqi xüsusi bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmamışdır. Ancaq bununla bərabər, həmin əsərləri Lahıc folklorunun təbliği və öyrənilməsi istiqamətində görülmüş əhəmiyyətli çalışmaları kimi qiymətləndirmək olar.

2.2. Ləzgilər

Ləzgilər (“lezqi”, cəmdə isə “lezqiyar”) Azərbaycanndakı Qafqaz mənşəli xalqlar arasında kəmiyyət etibarilə çoxluq təşkil edirlər. Onlar Azərbaycanın Qusar, Xaçmaz, Quba, Qəbələ və İsmayilli rayonlarında, habelə Bakı və Sumqayıt şəhərlərində yaşayırlar. Ləzgilər İsmayilli rayonu ərazisində Azərbaycan türkləri və lahiclardan sonra sayca üçüncü yerdədirlər. Ləzgilər, əsasən, köçəri heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Adətən onlar öz yaşayış məskənlərini qışlaqlara və böyük bazarlara yaxın yerlərdə salardılar. Ləzgilər şimala doğru, yəni düzən ərazilərə yayıldıqca, tədricən oralarda da ləzgi kəndlərinin sayı artmağa başladı.

İsmayilli ləzgilərinin böyük hissəsi Qalacıq, Sumağallı, İstisu, Qurbanəfəndi kəndlərində kompakt şəkildə yaşasa da, müəyyən bir qismi pərakəndə halda İsmayilli şəhərində, Külüllü, Çayqovuşan, Qubaxəlilli, İvanovka, Mücühəftəran, Uştalqışlaq, Kürdmaşı, Ruşan, Qalagah, Şəbyan və b. kəndlərdə səpələnmişlər. Ləzgilər harada yaşamalarına baxmayaraq, digər azsaylı xalqlar kimi kompakt yaşamağa meyllidirlər. Buna canlı nümunə molokan rusların vaxtilə əksəriyyət təşkil etdiyi İvanovka kəndini göstərmək olar. Azərbaycanda Sovet dövrünün qalığı kimi qiymətləndirilən kollektiv təsərrüfat forması olan kolxozun hələ də saxlandığı İvanovka kəndinin Kalinin adına kolxozuna 40 ilə yaxın rəhbərlik etmiş N.V.Nikitin qoyunçuluq ferması yaratmaq üçün qonşu kəndlərdə yaşayan ləzgiləri kəndə çağırır və onların təcrübəsindən istifadə edir. Köçüb gəlmiş ləzgilər birinci ili qırlanmış keçələrdən qurulmuş çadırlarda yaşamış, sonra kənddə özlərinə ayrıca bir məhəllə salmışlar. Bu məhəllə buradakı qararəngli çadırlara görə ruslar tərəfindən “Çornıy qorod”, yəni “Qara şəhər” adlandırılmışdır (152).

Heyvandarlıqda qoyunçuluğa üstünlük verən ləzgilər arasında təbii üsulla boyadılmış yerli yun xammalı əsasında meydana gələn corabçılıq və xalçaçılıq çox geniş yayılmışdır. Maraqlıdır ki, xalçaçılıq rayon ərazisinin əksər kəndlərinə, o cümlədən Lahic qəsəbəsinə hazırda ləzgilərin çoxluq təşkil etdiyi Qalacıq kəndindən yayılmışdır (151).

Hazırda ləzgilərin geniş yayıldığı Qalacıq, İstisu, Sumağallı, Qurbanəfəndi, Külüllü, Vəng və yerli əhali ilə qarışıq yaşadıkları kəndlərdə ləzgilərin

özünəməxsus məişəti, adət-ənənələri və folklor ənənələri qorunur və davam etdirilir.

Zəngin folklor ənənələrinə malik ləzgilərin İsmayılı rayonunda yaşayan nümayəndələrinə aid folklor örnəkləri çox az miqdarda, fraqmentar şəkildə toplanmış, ara-sıra yerli rayon qəzetində çap olunmuş, amma elmi əsaslarla, demək olar ki, öyrənilməmişdir. Bu işlərin çoxu məhz müstəqillik illərindən - keçən əsrin 90-cı illərindən görülməyə başlanmışdır. İsmayılıda yaşayan ləzgilərin folklor örnəklərindən bir qismini ləzgi mədəniyyətinin yorulmaz tədqiqatçısı Sədaqət Kərimova toplamışdır. Əslən İsmayılıdan olan şair Adıgözəl Vəlbinəlinin “ Bir tarixdir Qalacıq” adlı kitabında ləzgilərin tarixi, dili, mədəniyyətindən və s. məsələlərdən geniş formada söz açılmışdır (75). Kitabda daha çox Qalacıq kəndinin tarixi və sakinlərindən danışılsa da, müəllif yeri düşdükcə həm də digər ləzgi kəndlərindən söz açmışdır. Ləzgilərin məskunlaşdıqları kəndlərin əksəriyyətinin tarixi qədimdir və həmin kəndlərin adlarının mənşəyi Azərbaycan dilində izah olunur: *Qalacıq sözü “kiçik qala”, Vəng “kilsə, məbəd”, Qalınçaq “sıx, qalın meşə”, Kirk “dağlıq tərəf” mənasını ifadə edir, lakin Çayqovuşan iki çayın qovuşduğu yerdə yerləşdiyinə, Qurbanəfəndi ilk dəfə bu kəndi Qurban Əfəndi adlı şəxs saldığına, Sumağallı ətrafındakı dağlarda al rəngli sumaq kolları bitdiyinə və İstisu isə eyniadlı çayın sahilində yerləşdiyinə görə belə adlandırılmışdır* (21, s.54-68). Qalacıq kəndindən ziyalı Bəxtiyar Rəhimov yazır: *“Etnoqrafik baxımından böyük maraq doğuran Azərbaycanda qədim dövrlərdən yaşayan müxtəlif xalqlar ölkənin mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə, incəsənətinə layiqli töhfə vermiş, əlvan bir xalqın naxışları kimi bir-birinə uyuşmuşlar. Cığırlar yollara, çaylar dənizlərə qovuşduğu kimi eyni torpağın qoynunda, eyni səmanın altında yaşayan ayrı-ayrı xalqlar da birləşərək vahid Azərbaycan əmələ gətirmişlər. İndiki qloballaşma, ultramüasirləşmə dövründə hər bir xalq etnik kökünə, milli dəyərlərinə, etnoqrafik rəngarəngliklərə qayıdış yollarını axtarır. Burada milli yeməklərdən tutmuş, həyat tərzinə, adət-ənənələrə kimi hər şey maraq doğurur“* (68, s.233).

2.3. Hapıtlar

İsmayılı etnomühitində özünəməxsus yer tutan hapıtlar Qafqaz xalqlarının Nax-Dağıstan qrupunun Şahdağ yarımqrupuna daxildirlər. Dini inanclarına görə müsəlman olan hapıtlar, əsasən, Qubanın Haput və İbrahimhapıt, Xaçmazın Şıxhaput, Qəbələn Məlikli və Sileyli, İsmayılının Hacıhətəmli və Mollaisaqlı, Ağdaşın Hapıtlı və Ovculu kəndlərində, həmçinin Bakı və Sumqayıt şəhərlərində yaşayırlar. İmişli rayonunda bu gün də Haput qəbiristanlığı qalmaqdadır.

İsmayılı rayonunun Hacıhətəmli və Mollaisaqlı kəndlərinin əhalisinin əksəriyyətini hapıtlar təşkil edir. Mollaisaqlıya yaxın olan Hapıtlı və İmamlı kəndlərində vaxtilə hapıtlar yaşasalar da, hazırda bu kəndlərdə hapıt yoxdur. XX əsrin ortalarında Azərbaycanın digər bölgələrində yaşayan hapıtların çoxu doğma ana dilləri olan hapıt dilini unutmuş və hazırda Azərbaycan dilində danışırlar. Bəzi mənbələrə görə, “*XIX əsrin ortalarında Göycay qəzasında 736 nəfər hapıt ailəsinin məskunlaşdığı Haputlu Məlikli, Haputlu Mollaqaşımli, Haputlu Gidəyli, Haputlu Kürd, Haputlu İmamli, Haputlu Hacı Qətəsi, Haputlu Nətəs Qacar, Haputlu Hacatamli kəndləri var idi*” (128).

1980-ci illərdə İsmayılı rayonu ərazisindəki epigrafik abidələr öyrənilərkən məlum oldu ki, hapıtlar XVI-XVII əsrlərdə rayonun indiki Qalacıq kəndi ərazisində də yaşayıblar. Tədqiqatçılar tərəfindən Qalacıq kəndi ərazisindəki Pirdavud qəbiristanlığında oxunmuş 14 kitabənin hamısında “hapıt” sözünə rast gəlinməsi bunu təsdiq edir. Həmin qəbirlərin baş daşlarındakı kitabələrdən belə məlum olur ki, orada dəfn olunanların hamısı hapıt soyuna mənsub insanlardır (151).

Hapıtlar Qafqaz dil ailəsinə daxil olan hapıt dilində danışırlar. İsmayılıda məskunlaşmış hapıtların əsli Qubanın Hapıt kəndindəndir. Belə rəvayət edirlər ki, Qubanın Hapıt kəndində yaşamış Hacı Hətəm və Molla İsaq adlı şəxslər İsmayılıya qışlaq məqsədilə köçüb gəlmiş, daimi məskən salmış və əsasən də heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Burada yaşayan hapıtlar vaxtilə köçüb gəldikləri kəndləri ilə əlaqələrini çoxdan itirsələr də, dil, adət-ənənə və mədəni özəlliklərini qoruya bilmişlər. Kənddə ailələrdə danışılan əsas dil hapıt dilidir. Əhali XVIII

əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində bura qışlaq məqsədilə gəlib məskunlaşsa da, artıq indi köçəri həyat tərzini keçirmir. Hapıtlar çox zəhmətsevər insanlardır, əsas məşğuliyyətləri kənd təsərrüfatıdır. Əkinçilikdə taxılçılıq, bostan bitkiçiliyi və meyvəçilik (nar, üzüm, əncir), heyvandarlıqda əsasən maldarlıq və qismən qoyunçuluq üstünlük təşkil edir. Qadınlar arasında toxuculuq - corabçılıq və xalçaçılıq yayılıb.

Əslən Hacıhətəmlidən olan milliyyətcə hapıt ziyalı Xeyrulla Ağayev mənsub olduğu xalqın və doğulub boya-başa çatdığı Hacıhətəmli kəndinin tarixi ilə bağlı bir sıra mülahizələrini şifahi şəkildə belə bölüşür: *“Rusiya arxivlərindəki materiallardan məlum olur ki, Hacıhətəmli kəndi 1760-cı ildə salınıb, 1821-ci ildən başlayaraq Hacıhaputlu adlanan kənd həm də 1893, 1903-cü illərin rus hərbi xəritələrində eynən belə göstərilib. 1918-ci ildən Göyçay qəzasında kənd statusu almış iki kənddən biri olan Hacıhaputlu kəndi Hacatəmli adlanmağa başlayıb və 1980-ci ildən də bu ad yenidən dəyişərək Hacıhətəmliyə çevrilmişdir”* (128). Hapıt dilini araşdıran yerli və xarici tədqiqatçıların bir qismi onu, sadəcə, qırz dilinin bir ləhcəsi, digərləri isə ləzgi və qırz dili ilə qohumluğu olan müstəqil bir dil hesab edir.

Hacıhətəmli və Mollaisaqlı kəndlərinin məhz XVIII əsrin sonu XIX əsrin birinci yarısında meydana gəlməsi mübahisə doğurmasa da, Mollaisaqlı kəndində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı burada İrəmə adlanan yerdə hapıtların, yaxud hapıtlardan çox əvvəl də yaşayış məskəni olduğunu sübut edən maddi mədəniyyət abidəsi aşkarlanıb. “Şıxdərə tədqiqat kompleksi” adlandırılmış bu abidə haqqında məlumatlar arxeoloq Fazil Osmanov tərəfindən 1963 və 1974-cü illərdə aparılmış arxeoloji araşdırmalar nəticəsində əldə edilmişdir (58, s.23).

Hapıtların adı elmi ədəbiyyatda hapıtlular, hapıtlar və hapıtlar şəklində işlənir. Lakin biz bu qarışıqlığı aradan qaldırmaq məqsədilə bu azsaylı xalqı hapıtlar, dillərini isə hapıt dili adlandırmağı məqsədəuyğun hesab edirik. S.Qasımova hapıtların dili ilə bağlı maraqlı araşdırmalar aparmış, bir sıra sözlərin və toponimlərin mənşəyini araşdırarkən hapıt dilinin imkanlarından yararlanmağın mümkünlüyünü qeyd etmiş, habelə hapıt dili ilə yanaşı funksionallaşan digər

dillərin leksik və qrammatik səviyyədə qarşılıqlı şəkildə zənginləşməsi faktlarını konkret nümunələrlə təsdiqləmişdir (52).

Hapıtlara aid edilən folklor örnəklərini toplayarkən və araşdırarkən əsas çətinlik ondan ibarət idi ki, indiyə qədər bu azsaylı xalqın tarixi, dili, folklor ənənələri sistemli şəkildə öyrənilməmişdi. Düzdür, Mollaisaqlı və Hacıhətəmli kəndlərinin və burada yaşayan əhali haqqında müəyyən fikirlər söyləmiş və qənaətlərə gəlmiş tarixçi alimlər Q.Cavadov, Q.Cəbiyev, Q.Qeybullayev və F.Osmanovun xidmətlərini unutmaz. Amma hapıtların dili və folklor nümunələrinin toplanması və tədqiqata cəlb edilməsi sahəsində Mollaisaqlı kəndindən müəllim İ. Məsimov, Hacıhətəmlidən jurnalist X.Ağayev, fil.ü.f.d. A. Əhmədli, fil.ü.f.d. S. Qasımova tərəfindən müəyyən işlər görülmüş, kiçik həcmdə də olsa, hapıtlardan toplanmış folklor örnəkləri və onlara həsr olunmuş yazılar dərc olunmuşdur. Düşünürük ki, bu xalq haqqında gələcəkdə yeni tədqiqat işləri meydana çıxacaqdır.

Hapıtların folklor ənənələrinin tədqiqinə həsr edilmiş materiallar olduqca azdır. Şahdağ xalqlarının tarixini əsaslı şəkildə araşdırmış prof. M.Paşayevanın fikrincə, hapıtlar *“bütövlükdə Azərbaycan etnomədəni mühitində formalaşaraq Azərbaycan xalqının etnik tarixində özünəməxsus yer tutmuşlar”* (64, s.201).

Hapıtların tarixi, onların məskunlaşdığı yaşayış məntəqələri və onlara məxsus dil və mədəniyyət ənənələri haqqında İ.Məsimov *“Hapıtlular”* (58) adlanan kitabında şəxsi mütləsi, eşidib-gördükləri və şəxsi axtarışları əsasında əldə etdiyi məlumatları bölüşmüş və folklor nümunələri vermişdir. Bu məlumatlardan az da olsa, dissertasiyanın da hapıtlara həsr olunmuş hissəsində istifadə edilmişdir.

2.4. Molokanlar

“Dillər dağı” hesab edilən Qafqazın bir parçası olan Azərbaycanın əhalisi arasında ruslar özünəməxsus yer tutur. Rusların Qafqaza ilk gəlişi X əsrə aid edilsə də, onların sayı Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonra artmışdır. Düzdür, əvvəlcə yalnız dövlət idarələrində və hərbi xidmətdə müəyyən vəzifələrdə çalışan ruslar olmuşdur. Sonralar Azərbaycan,

imperiyanın siyasi hakimiyyəti və pravoslav kilsəsi üçün təhlükəli hesab edilən insanların Rusiyadan təcrid edilməsi üçün bir əraziyə çevrildi. Sürgün edilmiş rusların əsasını qoyduqları yaşayış məntəqələrindən biri də İsmayılı rayonunun İvanovka kəndi olmuşdur. Bu kəndin əsasını qoyan ruslar Rusiyada dini baxışlarına görə mərkəzi pravoslav kilsəsi tərəfindən “dönüklük” kimi qiymətləndirilən və molokanlıq adlandırılmış dini cərəyana qoşulmuşdular.

Rusiyada pravoslavlıq içərisində parçalanma və yeni təriqətlərin əmələ gəlmə prosesi starobryadçılar (köhnə ayinçilər) və staroverlərdən (“köhnə inanclılar”) başlamışdı. Staroverlər 1650-60-cı illərdə patriarx Nikon və çar Aleksey Mixayloviçin Rusiya kilsəsində keçirdikləri dini islahata etiraz edənlər kimi meydana çıxdılar. Etirazçıların xeyli hissəsi 1682-ci ildə edam edildi. Köhnə ayinçilərin Rusiyanın Sibir və Altay kimi ucqarlarına sürgünləri başlandı. Təqib və repressiyalardan qurtulmağa çalışan köhnə ayinçilər Rusiyanın məskunlaşdırılmamış və əlçatmaz ucqar ərazilərinə, həmçinin Türkiyə, Polşa, Avstriya və İsveç kimi ölkələrə üz tutdular. Görülən tədbirlər bu cərəyanı məhv edə bilmədi. İvanovka kəndinin sakini, ali təhsilli müəllim N.Jabina köçürülmə prosesi haqqında belə məlumat verir: *“XVIII əsrin sonunda rus çariçəsi II Yekaterina, daha sonra isə I Nikolay molokanlığın tərəfdarlarının Tambov, Voronej, Saratov və başqa quberniyalardan Rusiyanın ucqarlarına və uzaq əyalətlərə, o cümlədən Qafqaza və uzaq Sibirə, indiki Dağlıq Altay Respublikasına və Altay ölkəsinə sürgün olunması haqqında fərmanlar verdilər. Bu molokanlar qısa müddətdə nümunəvi təsərrüfatlar yaratdılar və varlı adamlara çevrildilər. Onların haqqında xəbər yaxın regionlara gəlib çatdı və hər yerdən onların yanına kəndlilər gəlməyə başladılar, bir sözlə, ilbəl molokanların tərəfdarlarının sayı artdı. 20 oktyabr 1820-ci il tarixli çar fərmanı ilə molokanların Zaqafqaziyaya kütləvi şəkildə köçürülməsi prosesi başlandı”* (140).

Azərbaycan ərazisinə molokanların əsas köçləri 1828-ci ildə İran və Rusiya arasında bağlanmış Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra başlandı. Məhz bu hadisədən sonra çar Rusiyası Qafqaza yaxın ərazilərdən, o cümlədən Volqaboyundan və mərkəzi Rusiyadan rusların köçürülməsini genişləndirdi və

tezliklə “... *bütüün Qafqazda, əsasən, molokan ruslarının məskunlaşdıqları 34 kənd yarandı. Onların imperiyanın iki əsas ucqar cənub ərazisinə - Krıma və Qafqaza yerləşdirilməsi, əslində, Rusiya imperiyasını Osmanlı imperiyasından qorumaq məqsədini güdürdü*”(94, s.54).

Köhnə ayinçilərin içərisindən fərqli dini qrup kimi çıxmış duxoborlardan ayrılmış molokanlıq da pravoslav kilsəsi üçün təhlükəli hesab edilirdi. Molokanları sürgün etməklə çarizm mərkəzi quberniyaları pravoslavlığı parçalayan qüvvələrdən təmizləmək, molokanlığın yayılmasına mane olmaq, imperiyanın qeyri-rus əyalətlərində etnik dayaq yaradmaq, rus dili və mədəniyyətinin təbliğinə və populyarlaşdırılmasına nail olmaq kimi məqsədlər güdürdü. Molokanların Qafqaza axınının güclənməsinə başqa bir səbəb də bəzi təbliğatçıların Qafqazda cənnətin bərqərar olacağı və yeni bir Yerusəlimin qurulacağı ideyasını irəli sürməsi və orada əbədi sakitlik və səadət əldə edəcəklərini iddia etməsi oldu. Molokanların köçünün başqa bir obyektiv səbəbi də bir çox təhkimçiliyin ağır şərtlərindən, mülkədarların işgəncələrindən və rekrut cəzasından qurtulmaq istəyi ilə bağlı idi.

Zaqafqaziyada molokan ailələri yerli əhali ilə az müddətdə səmimi münasibət yaratdılar. “*Molokanların əməksevərlik, vicdanlılıq və xeyirxahlığı yerli sakinlərdə onlara qarşı səmimi münasibət və rəğbət yaratdı. Onlar özləri ilə yerli əhali üçün yeni olan bir sıra kartof, kök, kələm və s. kimi mədəni bitkilər gətirdilər*” (119).

Bəzi məlumatlara görə, “molokan” adı 1765-ci ildə Tambov konsistoriyası tərəfindən ruhani xaçpərəstlərə ona görə verilmişdi ki, onlar pəhriz zamanı süd içirdilər. “*Bu təlimin banisi dərziplik edən Semyon Uklein idi. O, molokanlığın çar Rusiyasının yaxın ərazilərə yayılmağa başladığı Tambov vilayətindən çıxmışdı*” (119). Bu şəxs əvvəlcə köhnə ayinçilərdən ayrılmış duxoborlara qoşulmuş, lakin sonradan öz icmasını yaratmış və molokanlıq təlimini formalaşdıraraq, ideyalarını yaymağa başlamışdı.

Molokanlıq adının yaranması ilə bağlı bir neçə fərziyyə mövcuddur:

1. Molokanlar öz təlimlərini “mənəvi süd” adlandırırlar və bunu Müqəddəs kitabdakı “söz südü” ilə əlaqələndirirlər. Onlar inanırlar ki, molokanlığın kökləri Bibliya və müqəddəs Pyotrun «*как новорожденные младенцы*

возлюбите чистое словесное молоко» (“yeni doğulmuş körpələr kimi təmiz söz südünü sevin”) (93, s.174). kəlamı ilə bağlıdır.

2. Ümumiyyətlə, molokanlar süd və süd məhsullarından çox istifadə edirlər , onlar pəhriz vaxtı da süd içirdilər, halbuki bu, pravoslavlara icazə verilmirdi.
3. Molokan adını bəziləri onların sürgün edildikləri Ukraynanın Melitopol vilayətindəki Moloçnaya çayı ilə əlaqələndirirlər.
4. Molokanlar mərkəzi Rusiyadan sürgün edilməyə başladığında onların çoxu yollarda pis şəraitə görə məhv olurdular. Buna baxmayaraq, onlardan ölənlərin sayı məmurlara yenə də az göründüyündən “malokan, yəni az qırılırlar” deyirdilər (140).

Azərbaycanda yaşayan molokan rusların ən mühüm yaşayış məntəqələrindən biri də İsmayilli rayonundakı İvanovka kəndidir. Bəzi ağsaqqalların fikrincə, əvvəlcə İvan Perşinin (İvanovkadakı molokanların çoxu bunu qəbul etmir, çünki burada bu familiyanı daşıyan bir nəfər də olsa yoxdur) rəhbərliyi ilə 11 ailə İsmayillinin Topçu kəndi yaxınlığında bu gün də “malokan yurd” adlı ərazidə yerləşsələr də, buradakı şərait dözülməz olduğu üçün hazırda məskunlaşdıqları əraziyə köçmüş və İvanovka kəndinin əsasını qoymuşlar.

Molokanlar təkcə ruhani xristianlığın bir cərəyanı olmayıb, həm də rusların xüsusi bir etnoqrafik qrupudur. Molokanların Azərbaycan ərazisinə gəlmələrindən 2 əsrdən artıq keçməsinə baxmayaraq, onlar həm öz həyat tərzini, kənd təsərrüfatı profilli məşğuliyyət formasını və dini adət-ənənələrini, həm də əcdadlarına məxsus olan dil və mədəniyyəti də qoruya bilmişlər. *“Daim öz icmalarının maraqları ilə yaşayan molokanlar bu günə qədər XIX əsrə məxsus rus ruhunu və koloritini saxlaya bilmişlər”* (140).

Folklorun bütün dövrlərin və zamanların unikal hadisəsi olması məlum faktlardandır və bu fasiləsizlik tədqiqatçı T.Məmmədova tərəfindən belə ifadə edilir: *“Folklor öz tarixi-semantik səciyyəsinə görə elə bir mədəniyyət hadisəsidir ki, onun daşınması ilə istər-istəməz cəmiyyətin hər bir üzvü məşğul olur”* (57, s. 50). Molokanlar əvvəlcə təzə gəldikləri Azərbaycanda məskunlaşarkən

çətinliklərlə üzləşsələr də, həm öncə malik olduqları folklor nümunələrini yaşatmış, həm də yeni mühitə uyğun nümunələr yaratmışlar.

Azərbaycanda, o cümlədən İsmayilli rayonunun İvanovka kəndində yaşayan molokanların folklor nümunələrinə həsr olunmuş ayrıca məqalə yaxud monoqrafiya az olsa da, Rusiyada yaşayan və dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş molokan ruslarının məskunlaşdıqları ərazilər, təsərrüfat fəaliyyəti, dini ayinləri, məişəti və mədəni ənənələri haqqında kifayət qədər elmi araşdırmalar mövcuddur. Bunlardan N.İ.Kalmıkov, M.Mursalova, A.V.Prokofyev, N.Kozlov, F.Ağayev, N.F.Kastryulin, İ.F.Doljenko, Q.C.Cavadov və başqalarının məhz Azərbaycanda yaşayan molokanlara həsr etdikləri elmi araşdırmaları qeyd etmək lazımdır. Ən son əhəmiyyətli işlərdən biri də 2015-ci ildə molokan folkloru nümunələri əsasında F.R.Muradova və K.A.Umudovanın tərtibatı çap etdirikləri “Русский фольклор Азербайджана” (“Azərbaycan rus folkloru”) kitabı olmuşdur. Kitabda İvanovkada yaşayan molokan ruslarına aid mərasim ayinləri, adət-ənənələr, mahnılar, çastuşkalar, atalar sözləri və s. verilmişdir.

Digər azsaylı xalqların da yaşadığı İvanovka kəndində məskunlaşmış molokanların folklor ənənələrini qoruması və hətta yeni nümunələr yaratması bir daha sübut edir ki, bu xalq zəhmətsevərliyi və dürüstlüyü ilə tanındığı kimi, tarixi keçmişinə, dil və mədəniyyət ənənələrinə sadıqlığı ilə də fərqlənir.

2.5. Bölgədə yaşayan etnoqrafik qrup - Axıska türkləri

Dünya tarixində elə xalqlar var ki, fərqli səbəblərdən müxtəlif ölkələrə səpələnməyə məruz qalıblar. Belə xalqlara öz tarixlərində dəfələrlə sürgünlərə məruz qalmış azərbaycanlıları, yəhudiləri, çeçenləri, Krım tatarlarını, inqışları, balkarları, qaraçayları, kalmıqları və Gürcüstanın Axalkalaki əyalətindəki doğma yurd-yuvalarından didərgin düşərək hazırda Özbəkistanda, Qazaxıstanda, Azərbaycanda, Qırğızıstanda, Rusiya Federasiyasında və Türkiyədə yaşamağa məcbur olan Axıska türklərini aid etmək olar.

XX əsrin 45 ili ərzində iki dəfə yaşadıkları məkanları zorla tərk etməyə məcbur edilmiş Axıska türkləri əvvəlcə 1944-cü ildə Gürcüstanın cənub-

qərbindəki Mesxetiya-Cavaxetiya bölgəsindən Orta Asiyaya deportasiya edilmişlər. Daha sonra isə 1989-cu ildə millətçilərin təhriki ilə onlar Özbəkistandan başqa yerlərə – Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Azərbaycana köçməli olmuşlar. Azərbaycana gələn Axıska türkləri, əsasən, Saatlı, Sabirabad, Ağstafa, Beyləqan, Xaçmaz, Quba, Qazax, Şamaxı və Zaqatala, habelə müəyyən qismi İsmayılı rayonlarında məskunlaşmışlar. Axıska türkləri Azərbaycanda daha bir faciə ilə üzləşmişlər. 1944-cü ildə onların Gürcüstandan deportasiyasına səbəb olmuş erməni millətçilərinin Qarabağdakı davamçıları bu dəfə onları məcburi köçkün kimi yerləşdikləri bu torpaqlardan didərgin saldılar.

Axıska türklərinin vaxtilə ilk deportasiyaya qədər yaşadıkları məkanda – Gürcüstanın Mesxetiya-Cavaxetiya bölgəsində həyatları heç də həmişə xoş keçməyib. Düzdür, Gürcüstanda “Mesxeti türkləri” adlandırılmış Axıska türklərinə XX əsrin 30-cu illərinə qədər məktəb açmaq, teatr yaratmaq və mədəni inkişaf üçün imkan verilmişdi. Lakin həmin ərazilərdə yaşayan erməni fitnəkarların fitvası ilə onlara münasibət get-gedə dəyişmiş, onların pasportda və digər şəxsi sənədlərdə milliyyətinin türk kimi yazılması qadağan edildi, hətta onlara “müsəlman gürcüsü” adı verilməsinə cəhd edilmişdir. Axıska türklərinə qarşı diskriminasiya 1944-cü ildə pik həddə çatdı, onlar əsassız ittihamla doğma yurdlarından deportasiya edildilər və onların yurdlarına isə minlərlə erməni və gürcü köçürüldü. Bu gün Axıska türklərinin ən böyük arzusu yenidən vaxtilə yaşadıkları doğma yurdlarına dönməkdir. Buna beynəlxalq təşkilatlar və bir sıra dövlətlər müəyyən qədər dəstək versələr də, hələ ki real nəticə yoxdur.

Axıska türklərinə qarşı həyata keçirilən deportasiya nəticəsində yollarda və onların zorla köçürüldükləri ərazilərdə – Qazaxıstanda, Özbəkistanda və Rusiyada xəstəlikdən, qürbət dərindən, doğma torpaq itkisinin əzabından, sürgündəki məişət çətinliklərinin doğurduğu ağrılardan minlərlə türk həlak oldu, bir çox ailələr və onların üzvləri bir-birindən ayrı düşdülər. Bütün bu əzablardan qəhrəmancasına çıxan, heç bir təhqir və təhdid qarşısında əyilməyən və sınımayan Axıska türkləri təkcə öz cismani varlıqlarını deyil, həm də öz mənəvi aləmlərini, ruhlarını və ən başlıcası, mənsub olduqları türk kökənlərini qorumuş, yaşadıkları

torpaqları gecəni gündüzə qataraq həqiqi bir gülüstana çevirmişlər. *“Müdrük dədələri, ağbirçək, nurlu nənələri bu xalqın mənəvi varlığını, müdrüklük xəzinəsini yaratmış, yeni nəsillərə ötürmüş, mənəvi çırağı sönməyə qoymamışlar”* (121).

Axıska türkləri mədəni özəlliklərini, milli adət-ənənələrini, türkcənin Şərqi Anadolu ləhcəsini, demək olar ki, dəyişməz olaraq mühafizə etmişlər.

Axıska türklərinin mənşəyi, tarixi, dil və mədəniyyət ənənələrinin yorulmaz tədqiqatçısı prof. A.Hacılı *“Axısqa türk folkloru”* toplusuna giriş sözündə belə yazır: *“Türk ellərinin qovşağında, köç yollarının üstündə yerləşən bu obada müxtəlif türk bölgələrinin bir çox zənginlikləri cəmləşmişdir. Axıska mahalında Anadolu halayları, həm Borçalı gözəlləmələri səslənir..”* (4, s.3). Alim belə bir fikir də irəli sürür ki, *“Axıska türkləri Türkiyə və Azərbaycan türkləri arasında keçid mövqeyində duran özünəməxsus etnoqrafik qrupdur”* (42, s. 3).

Öz etnik rəngarəngliyi ilə fərqlənən İsmayılı bölgəsində Axıska türkləri də yaşayır. Axıskalılar bu əraziyə XX əsrin 80-90-cı illərində Özbəkistandakı milli zəmində iğtişaslardan və Qarabağdan didərgin salındıqdan sonra gəlmişlər. İsmayılının əsasən dağətəyi kəndlərində yerləşən, əksəriyyəti də əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan Axıska türkləri öz əməksevərlik, halallıq, mərdlik, səmimilik, dürüstlük, milli adət-ənənələrinə sadıqlıq və başqa keyfiyyətləri ilə məskunlaşdıqları ərazilərdə yerli əhalinin rəğbətini qazanmışlar. Axıska türkləri öz milli adət-ənənələrinə və dini inanclarına sadıq qalaraq, kompakt şəkildə yanaşı yaşadıkları digər xalqların içində əriməmiş və öz varlıqlarını qorumuşlar.

Türk elmi və mədəniyyətinə Ömər Faiq Nemanzadə, Osman Sərvər, Məhəmməd Zəki, Əhməd bəy Pepinov kimi şəxsiyyətlər bəxş etmiş Axıska türkləri ümumtürk folklorunun ən yaxşı ənənələrini və nümunələrini yaşatmaqla, demək olar ki, hər bir folklor janrında təkrarolunmaz örnəklərə malikdir.

İsmayılı rayonunda sayları o qədər də çox olmayan Axıska türk ailələrində müşahidə etdiyimiz bir cəhəti burada qeyd etmək yerinə düşərdi: mebellərin məişətimizdə geniş yer almasına baxmayaraq, keçmişdə istifadə etdikləri alçaq yemək stolunu hər bir Axıska türkünün evində görmək mümkündür. Belə kiçik məişət detalları onların öz adət-ənənələrinə sadıqlılığının bariz göstəricilərindəndir.

Ümumtürk folkloruna həsr olunmuş minlərlə elmi əsərlər mövcuddur. Axıska türklərinin folklorunu fundamental şəkildə araşdırmış alimlərdən A.Hacılı (Azərbaycan), A.Nekriç (ABŞ), Enders Vimbuş, R. Vixman (Kanada), V.Simonenko (Rusiya), M. Müxlisoğlu (Türkiyə), M.Allahmanlı (Azərbaycan) və başqalarını göstərmək olar. Onlar yazdıqları əsərlərdə Axıska türklərini tarixi ədalətsizliyin qurbanı kimi göstərməklə, onların həm də heç zaman sınımayan əzmini, milli qürurlarını necə qoruduqlarını canlı faktlarla təsdiqləmişlər. Bu müəlliflər arasında prof. A.Hacılının xidmətləri əvəzsizdir. O, demək olar ki, elmi axtarış və araşdırmalarını Axıska türklərinin tarix, məişət, etnopsixologiya, din, dil və mədəni özəlliklərinin, həmçinin məxsusi adət-ənənələrinin öyrənilməsinə həsr etmişdir. Dissertasiya yazılarkən başqa elmi məqalələrlə tanışlıq yaransa da, üç əsas mənbədən – A.Hacılının müəllifi olduğu kitablardan, Axıska türklərinin folklor nümunələri toplusundan və topladığımız şəxsi arxiv materiallarından istifadə edilmişdir.

Qeyd edək ki, axıskalılardan həyatı, sürgün tarixləri, sürgündə keçirdikləri dəhşət anları haqqında çoxlu elmi və bədii əsərlər yazılır və bu münasibətlə onların daha sıx yaşadıkları ölkələrdə konfrans və simpoziumlar keçirilir. Axıska türklərinin folklorunda mani, atalar sözləri və aşiq şeir nümunələrinin üstün mövqedə olduğunu xüsusi qeyd edərək, bildirmək istərdik ki, bu nümunələrdə *“axıskalılardan yaşadıkları sürgün həyatı, keçirdikləri maddi və mənəvi sıxıntılar öz poetik əksini tapmış, ayrı düşdükləri doğma yurdlarına bitib-tükənməyən həsrət duyğusu, heç zaman ruh düşkünlüyünə qapılmayan və gələcəyə ümidini itirməyən insanlara xas olan nikbinlik hissi dəqiq cizgilərlə ifadə olunmuşdur”* (121).

Beləliklə, bu fəsildə regiondakı azsaylı xalqların məskunlaşma tarixi, məşğuliyyəti və folklor nümunələrinin yaranmasını şərtləndirən məqamlara diqqət yetirilmişdir. Fəslin beş paragrafı daxilində lahıcların yaşadığı Lahıç qəsəbəsi və onların sənətkarlıq ənənələri haqqında geniş məlumat verilmiş, Qafqazmənşəli ləzgilər və hapıtlar, slavyan mənşəli molokanlar və etnoqrafik qrup kimi səciyyələndirilən Axıska türklərinə məxsus folklor ənənələrinin yarandığı zəmin

və folklorunun öyrənilmə dərəcəsi haqqında dolğun təəssüratın yaradılmasına cəhd edilmişdir.

III FƏSİL

İSMAYILLI BÖLGƏSİNİN AZSAYLI XALQLARIN EPİK FOLKLORU

3.1. Əsətir, əfsanə və rəvayətlər

Ismayilli bölgəsində yaşayan xalqların folklorunda həm ənənəvi mövzu və formalardan (nağıl, əfsanə, rəvayət, sınımalar, tapmaca, bayatı, mahnı, düzgü, mövsüm nəğməsi), həm də etnik qruplara xas özünəməxsus məzmununa malik (şəbədə, misgər nəğməsi, nəsr formasında olan layla) janrlardan istifadə edilmişdir. Belə bir fərqləndirilmənin aparılması təsadüfi deyildir: məsələn, lahıcların folklorunda ümumazərbaycan folklorunun təsiri güclü olduğundan ənənəvi janrların olması təbiidir, amma bununla bərabər, lahıcların arasında xalq sənətkarlığının geniş yayılması, məişətdə lokal dilin - lahıç dilinin işlənməsi, özünəməxsus məişət və mədəni həyat tərzini folklor nümunələrində özünü göstərir, bu zaman yuxarıda qeyd olunmuş janrların yaranması da təbii hesab edilir.

Azsaylı xalqların folklor nümunələri arasında epik janrlar üstünlük təşkil edir. Bunu İsmayilli bölgəsində türklərdən sonra say etibarilə çoxluq təşkil edən lahıcların folklorunda görmək olar. Xalq arasında Lahıçın tarixi, müxtəlif yer adlarının yaranması, tarixi və dini şəxsiyyətlərlə bağlı mif, əfsanə və rəvayətlər çoxdur. Mifoloji düşüncə, bəlli olduğu kimi, ilkin dünyagörüşü kimi bəşəriyyətin, dünya və kainatın yaranışı, təbiət hadisələrinin və müxtəlif təbii fəlakətlərin baş vermə səbəblərini izah edə bilməyən insanların ətraf mühiti dərk etmək istəyindən yaranmışdır. Lahıclar ildırım gurlayanda uşaqlara başa salmışdılar ki, *"bu bir qarı nənədir oturub göydə, bir cəhrəsi var, üstündə 7 rəngdə sap. Elə ki sap əyirmək istəyir, cəhrəsini fırladır, elə ildırımın səsi də o cəhrənin səsidir. İldırım guruldayan kimi hamı deyirdi ki, budur qarı nənə gəldi. Çox vaxt şimşək və ildırımdan sonra güclü yağış yağar və yağışdan sonra göy qurşağı görünərdi. Bunu da görəndə kimi uşaqlara əmələ gəlmiş yeddi rəngi göstərib deyirdilər: "budur, qarı nənə ipləri rəngləyib, indi də sərrib ki, qurusun"* (11, II c, s.18). Şimşəyi isə qarı nənənin göydən qəzəblənərək salladığı əyri çubuğu kimi

qiymətləndirərdilər. Bütün bunlar insanların mifoloji inanclarından qaynaqlanırdı. Miflərin yaranma tarixi həmişə əksər tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılarkən belə ortaq fikrə gəlirlər ki, hər bir mif insan üçün anlaşılmaz qalmış bir təbiət yaxud məişət hadisəsinin fəvqəladə qüvvələrin vasitəsilə özünəməxsus şəkildə izahından ibarətdir. Bunlara ildırım, külək, zəlzələ, yağıntılar, göy cisimlərinin hərəkəti, ayla günəşin tutulması, çıxması və batması kimi təbiət, insanın doğulması, xəstələnməsi və ölməsi, bədnəzər kimi isə məişət hadisələri həmişə insanlar üçün sirli-müəmmalılı olmuş, nəticədə onların izahı və fərqli mənalandırılması mümkün olmuşdur. Yuxarıda saydığımız hadisələrin qəribəliyi onda idi ki, onların idarə olunması insana aid deyil, qeyri-ixtiyari olaraq insanın xəyalən yaratdığı, ya da uydurduğu mövhumi varlıqlara aid edilirdi. İnsan düşdüyü bütün çıxılmaz və olduqca qorxulu təhlükəli vəziyyətlərdən dua etməklə, müəyyən ayin və hərəkətləri icra etməklə, sədəqə verəcəyini və ibadətlərini artıracağını söyləməklə, etdiyi bəd əməllərin cəzasını çəkəcəyini dərk edərək tövbə etməklə, bəzən müəyyən ovsunlar oxumaqla çıxacağını düşünür. Bəziləri isə belə vəziyyətlərdə sadəcə yalnız Allahdan kömək gözlədiyini bildirir.

Lahıca cin, qulyabanı, xalq arasında “*məməbədüş*” adlanan demonoloji qadın obrazı ilə bağlı əhvalatlar danışılır. Bu məxluqun varlığı haqqında Lahıca sakini Babayeva Qızılnaz nəql edir ki, “*Səriyyə adlı qonşularını gecə vaxtı kimsə öz adı ilə çağırmış, onu gündüz belə çətin keçilən yolları keçirib bir talaya gətirib çıxarmışdır və Səriyyə burada ocaq qırağında çalib-oxuyan xeyli adam görmüşdür. Qadının həmin anda başqa adamların təcrübəsindən istifadə edərək, “Bismillah” deməsi ilə hər şey ətrafda yox olmuşdur. Diqqətlə baxanda kənddən 2-3 km. uzaqlaşdığını və tək-tənha qaldığını görür, təbii bir qorxu hissi ilə səhərə yaxın evinə qayıdır*” (130). Yaxud başqa bir Lahıca sakini Əlimərdanova Gülüstanın dilindən nəql edirlər ki, “*bir dəfə onların həyatına “məməbədüş” gəlir. Onun da ən çox qorxduğu iynə imiş. İynəni onun boynuna sancanda yalvarır ki, nə desələr, edər. Əhvalat qış vaxtı olubmuş. Nənəsigilin də odunları yox imiş. “Məməbədüş”ə deyirlər ki, həyəti odunla doldursun. O da az müddətdə bu işi görür. İş başa çatan kimi yalvarır ki, iynəni onun bədənindən çıxarsınlar. İynəni*

çıxaran kimi həmin anda həyəətə gətirilən bütün odunlar yox olur” [129]. Oxşar əhvalatı Lahıcın yaxınlığındakı Əhən kənd sakini Qardaşov Cəfər nəql etmiş və bu mifik varlığın adamlar arasında həm “*Məməbədüş*”, həm “*Dədə don pəri*”, həm də “*Cırancinə*” adlandığını bildirmişdir (142).

Lahıcların mifik varlıqlarla bağlı təsəvvürləri dünya xalqlarının , o cümlədən Azərbaycan xalqının folklorunda məlum olan faktdır. Bu fakt haqqında H. Zeynallı XX əsrin 20-ci illərində belə yazır:” ... *biri nağıl edərkən babası, nənəsi və ya ulu babasının qulyabanı görmüş olduğunu söyləyir... Guya qulyabanı qorillaya bənzər sarsaq, tüklü bir məxluq imiş. Nağılçının atası, yaxud babası qulyabanını meşədən tutub evə gətirmiş, yaxasına yekə bir iynə sancıb bunu özünə qul edibmiş. Qulyabanı hər şeyi tərs anlayır, istənilən şey əmələ gətirir, suya, oduna gedir və s. Qulyabanı ölü bilməzmiş. Bunu odun gətirməyə göndərdikdə gedib meşənin otuz-qırx ağacını qırar və həyəti , damı odunla doldurarmış. Qulyabanı dəmirdən qorxduğu üçün yaxasındakı iynəyə əl vurmağa cəsarət etmir, küçədə oynayan uşaqlara şirni verərək iynəni çıxartdırır və sonra qaçarmış. Ertəsi gün evə gətirdiklərinin geri daşıyarmış” (9, s.10). Bu fakt onu göstərir ki, lahıcların “*Cırancinə*”, “*məməbədüş*” və “*dədə don pəri*” kimi adlandırdıqları və Azərbaycanın hər yerində “qulyabanı” adı ilə məlum olan mifik varlığın bir növ başqa variantıdır. Amma xarici görünüşü lahıclarda “*Məməbədüş*” (*tərc: “məmələri çiyinə atılmış” - D.Ə.*) adlandırılan demonik obrazı dünyanın bir çox xalqlarının mifoloji təsəvvürlərində rast gəlinən Albastı ilə eyniləşdirir: “*Adı ilə bağlı bir çox mətnlərdəki təsvirlərə əsasən, bədheybət görünüşlü bu demonun dizlərinə çatacaq qədər sallaq, iri məmələri var ki, çiyinləri üzərindən geri atır*” (17, s. 28)*

Xalqın cinlər və gözəgörünməz məxluqlarla bağlı çox deyimləri vardır ki, onlara yerə isti su atmaq, gecə güzgüyə baxmaq, uşağı yuxarı atıb-tutmaq, gecə vaxtı qız uşaqlarını çölə buraxmaq, gecə hamamda çimmək, su qırağına tək getmək, ölünü tək qoymaq, qapını murdarlamaq, şər vaxtı yatmaq, təndirə və ocağa tüpürmək, axşam pul saymaq, gecə ağac altında yatmaq olmaz və s. kimi universal davranış formulları aid edilir. Bunlara əməl etmək lazımdır, çünki bəd qüvvələr insanlara xətər yetirərlər.

Lahıcların folklorunda **əfsanələrin** xüsusi yeri vardır. Onların əksəriyyəti Lahıcın yaxınlığıda yerləşən dağ, qaya və digər təbii abidələrlə bağlıdır. Bunlardan biri - “Lahıc” toponimi ilə bağlı əfsanə çox maraqlıdır: *“Söyləyirlər ki, günlərlə davam edən leysan yağışından sonra güclü sel burada yerləşən La şəhərini basır, camaat dağlara qaçır, oradan La şəhərinin məhv olunmasını görərək “La heç, La heç” deyirlər”*. O vaxtdan bura ”Lahıc” adlandırılır (134).

Lahıc yaxınlığında ən hündür dağ olan Babadağla bağlı çoxlu əfsanə vardır. Bu dağın həm ətəyində, həm də zirvəsində ziyarətgahlar, hətta “Şeytana daş atılan yer” də var. İldə bu məkana yalnız 40-45 gün ərzində ziyarət imkanı olan niyyəti və müşkülü olan, habelə bu yolu Həcc yoluna bənzədən minlərlə ziyarətçi gəlir. Çox vaxt gələnlərin arasında 2-3-cü dəfə gələn, arzu və niyyətləri həyata keçmiş insanlar da olur. Yaşlı nəsil nümayəndələrindən olan Babadağ ziyarətçiləri belə bir faktı qeyd edirlər: *“Ziyarətdən qayıdanlar başlarını sağa-sola döndərərək “Haqq ey, haqq ey! Mən Babadan gəlmişəm” deyərək oxuyardılar”* (130). Belə bir inanc da var ki, övladı olmayan qadınlar lap zirvədə külək tutmayan bir yerdə boş beşik asar və əgər beşik özü tərپənsəydi, deməli, ananın övlad həsrətinə son qoyulacaqdı. Babadağ və oranın müqəddəs bir ziyarətgaha çevrilməsi ilə bağlı əfsanələrdən birinə nəzər yetirək: *“Allahın sevimli qullarından sayılan Həzrət Baba evlərində aş bişən vaxtı bilməyərək düyünü tapdalayıbmış. Bundan sonra evdən baş götürüb gedir indiki Babadağın zirvəsinə. Onun bacıları və anası hey onu gözləyirlər. Lakin Baba gəlmir, onlar da iki qab həmin aşdan doldurub gəlirlər Həzrət Babanın hüzuruna. Yolda bacılara əyan olur ki, qardaşları onları yaxın buraxmır, geri getməklərini istəyir, razı olmurlar deyə onların birini daşa döndərir, anasına və kiçik bacısına deyir ki, gəlməyin, mən düyünü tapdadım deyə bura gəlmişəm. Anası: – Yox, sən bu aşdan yeməmişən, bizə nuş olmaz, sənə aş gətirmişik, – deyir, onlar da bir az irəlilədikdən sonra daşa dönürlər”* (147).

Başqa bir variantda əfsanənin əvvəli eynidir, yalnız sonu fərqli qurtarır: *“...Həzrət Baba günorta namazını qıldıqdan sonra dağın ən uca zirvəsində - əldən-ayaqdan uzaq pak bir yerdə dünyasını dəyişir. Səfərə çıxmış Babanın yolunu bir müddət gözləyən anası dözməyib oğlunun ardıycan gedir. Bundan sonra atası,*

nənəsi, babası, bacısı, bir də qardaşı onları axtarmaqçın bir-birinin dalıycan ayrı-ayrılıqda yola çıxırlar. Soraqlaşsa-soraqlaşsa onun keçdiyi yollardan ötüb gedirlər. Onların hamısı bir-birindən xəbərsiz yollarda vəfat edir. Qəbirləri də Həzrət Babaya gedən yolun qıraqlarındadı” (147).

Yaxud Babadağla bağlı daha bir əfsanəni nəzərdən keçirək: *“Həzrət Baba əvvəlcə Babadağın ətəyində yaşayırmış. O vaxtlar tufan, qasırğa bu tərəflərdən — dağların ətəyinə sığınmış kəndlərdən əl çəkmirmiş. Camaatın əkin-biçinini zay edirmiş. Bu işin başında duran da şeytan imiş. Adamlar Həzrət Babanın yanına xahişə gedirlər. Həzrət Baba şeytani öldürmək üçün onun yaşadığı dağlara qalxır. İndi dəfn edildiyi yerdə yurd salır. (belə bir fikir də var ki, Həzrət Baba qeybə çəkilib. İnsanların ziyarət elədikləri bu qəbir rəmzidir). Həzrət Baba şeytani öldürə bilməsə də, dağ kəli, dağ keçisi və qartalların köməyi ilə onu qovub ən dərin bir dərəyə salır — camaatı bəladan xilas edir. Şeytanın gizləndiyi həmin dibsiz dərədən indi də uğultu gəlir. İnsanlar o gündən şeytanın yaşadığı həmin dərəyə daş atırlar. Sonra qartal, kəklik, İsgəndər quşları dimdiklərində neçə gün dalbadal dən daşıyıb gətirirlər. Həzrət Baba yer əkir, taxıl yetişdirir. Əkində-biçində dağ heyvanları onun köməyinə gəlir. Sonra Həzrət Babanın ömür-gün yoldaşı və qızı onun dalınca bu zirvəyə gəlib çıxırlar. Deyirlər ki, ana və qızı ziyarətgahın yamacında, Həzrət Baba isə zirvəsində dəfn olunub” (134).*

Musa bulağı, Həzrət Babaya mane olmaq istəyən “şeytana daş atdı“, baba və nənə qəbirləri, müvəqqəti daldanacaq yeri sayılan “Amanevi” və s. kimi yer adları barəsində danışılan əfsanələrdə Həzrət Babanın xalq arasında böyük hörmət sahibi olması, onun olduğu yerlərin müqəddəsləşməsi və bu şəxsin adı ilə bağlı xalq arasında güclü inancın olması məlum olur. Əslində bu əfsanələr Allah yanında böyük hörməti olan övliya Həzrət Babanın həyatının xalq tərəfindən əfsanələşməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Lahıc qəsəbəsinin yaxınlığında Girdimançayın sağ sahilində qərribə görünüşlü “Ana və bala” qayası ilə bağlı belə bir əfsanə mövcuddur: əfsanəyə görə, *ana ilə balası çayın digər sahilinə keçmiş, lakin qayıdanda güclü sellə qarşılaşmışlar. Ana möhkəm-möhkəm balasını qucağına sıxmış və dəhşətli selin*

gücünə tab gətirmək üçün əzəmətli bir daş abidəyə çevrilmişdir (147). Azərbaycan xalqının qədim mifik təsəvvürlərində daşa dönmək əbədiyaşar olmaq, şər qüvvələrin təsir edə bilməyəcəyi bir hala gəlmək kimi başa düşülür.

Lahic folklorunun mühüm epik janrlarından biri də **rəvayətlərdir**. Rəvayətlərin əfsanələrdən əsas fərqləri onun real zəmin üzərində qurulması və əsasən də, yer adları, tarixi şəxsiyyətlərlə bağlılığı, yaşlı insanlar arasında çox yayılmış bir janr olmasıdır. Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Lahic rəvayətlərinin əksəriyyəti dini məzmununda olub, peyğəmbərlərin, imamların həyatı ilə bağlıdır. Belə rəvayətlərdən birinə M.Süleymanovun “Lahic” kitabında rast gəlinir: *“Deyirlər ki, Həzrət Süleyman həm peyğəmbər idi, həm də padşah. Bütün heyvanat və nəbatatın dilini bilirdi. Dəryalardakı balıqlardan, göydəki quşlardan bac-xərac alırdı. Bir dəfə Həzrət Süleyman müharibəyə gedəndə dünya gözəli bir qıza rast gəlir və ona vurulur, üzük verib nişanlayır, vədələşirlər ki, qələbə çalıb qayıdanda toy edərək...*

Neçə vaxt sonra Həzrət Süleyman zəfərlə qayıdır. Dünya gözəli o dilbər əvəzinə qoca bir arvad görür. Təəccüblə soruşur ki, bəs mənə nişanlım hanı? Qarı gülümsəyib deyir ki, mənə tanımadın? Nişanlın mənəm də...

– *Yox, yox, – deyə Həzrət Süleyman etiraz edir, – qaytar mənə nişan üzüyümü!.. O, dünya gözəli idi, sən qoca kaftarsan.*

Arvad taxçanı göstərir:

– *Get ordakı sandıqçadan götür nişan üzüyünü...*

Həzrət Süleyman sandıqçanın qapağını açanda məəttəl qalır və bərkdən deyir:

– *Bura üzüklə doludur, hamısı da bir-birinə oxşayır...*

– *Özüniükünü tap götür. Mən qoca dünyayam, o qədər Həzrət Süleymanlar yola salmışam ki, nə sayı var, nə hesabı, hamısı da mənə nişanlayıb gedib. Mən qalmışam”* (72, s.201). Rəvayətdən çıxan nəticə çox ibrətamizdir: dünyaya çox Süleymanlar gəlib- gedib və hamısı dünyada əbədi qalacaqlarını zənn edərək onu özlərinə “nişanlayıblar”.

Rəvayətlər arasında yer adları ilə bağlı nümunələr də çoxdur. Məsələn: “Lahıc” toponimi və bu yaşayış məntəqəsinin yaranması ilə bağlı bir neçə fərziyyə var, amma onların arasında bir rəvayət daha çox diqqət çəkir: *“Min il bundan əvvəl İran hökmdarı Keyxosrov qonşu ölkənin şahını öldürdükdən sonra onların qisas alacaqlarından qorxaraq, şimala qaçıb gəlir. Burada, yəni sonralar Lahıc adlanacaq yerdə həyatının qalan hissəsini ibadətə həsr edərək yaşayır. Bu yad ölkədə vəfat edən şahı Girdiman çayın sol sahilində yüksək bir təpədə dəfn edirlər. Onun qəbirüstü sinə daşında yazılan yeganə I Keyxosrov sözü indi də aydın oxunur. Şahı burada dəfn edən qulluqçular yaxınlıqda bir kənd saldılar, kəndi də Lahıc adlandırdılar”*(11, s.21). Yaxud bu rəvayətlərdən biri tarix boyu Lahıcın sağ tərəfindən axan Girdiman çayı ilə bağlıdır. Girdiman çayı kiçik bir dağ çayı olsa da, güclü yağışlar ucbatından məcrasını tez-tez dəyişir. *“Bir dəfə buradan keçən İran şahı Nadir şah Əfşar onun sahilində düşərgə salmağa razılıq vermir. “Öz yatağını tez-tez dəyişən çaya etibar yoxdur”, – deyir”* (147).

Maraqlı bir rəvayət Şamaxı xanı Mustafa xanla bağlıdır: *“Bir xoş yay günündə Mustafa xan qonaqları ilə Niyal dağında istirahət edir. Sevimli şairi Arif Lahici isə xanın icazəsilə evlərinə gedir. Axşama qədər xan yerində qərar tuta bilmir və Arifin yolunu səbirsizliklə gözləyir. Xanın qərarlılığını görən qonaqlar səbəbi ilə maraqlanırlar. Elə bu vaxt xan uzaqdan gələn Arifi görüb sevincək qışqırır “Arif gəldi”. Qonaqlar çaşıb qalırlar. Onlar xanın sevimli şairini hüdürləyib, enlikürək, pəhləvan cüssəli təsəvvür etmişdilər. Lakin qarşılarında ortaboylu, arıq bir vücudu görəndə heyran edirlər. Xan isə onlara Arifə olan sevgisini bir daha göstərərək belə deyir: “Vücuduna yox, söz mülkünün böyüklüyünə baxın”. Beləliklə, doğrudan da , öz ağı və hazırcavablığı ilə şair hamını heyran qoyur.”*(43, s.29). Əslində, bu nümunə göstərir ki, folklor daim xalqın içindədir və hər kəs özündən asılı olmayaraq folklor nümunəsinin yaradıcısı və iştirakçısı ola bilər. Rəvayətdən öyrənirik ki, insanın gücü onun pəhləvan kimi cüssəli olmasında yox, onun düşüncəsində və müdrikliyindədir.

Lahıc folklorunda sırf yerli şəraitlə bağlı, məsələlər və ləqəblərin əmələ gəlməsi ilə əlaqədar onlarla rəvayətlər məlumdur.. Lahıca və onun ətrafında çoxlu

yer adları var ki, bəziləri “Əspari” (at yıxıldı), “Fotmakişdeyi (Fatma öldürülən yer)”, “Bədöyün (sonra gələnlər)”, “Çorxuna (dörd ev)” lahic, bəziləri isə (“Ağbulaq”, “Bağəli”, “Yəhəri”, “Qaban dağı”) Azərbaycan dilindədir.

İsmayilli rayonunda yaşayan ləzgilərin də epik və lirik folkloru zəngin ənənələrə malikdir. Onların çoxlu nağılları, rəvayət və əfsanələri, atalar sözləri və məsəlləri, mahnı və bayatıları vardır. Epik janrlar arasında mühüm yerə malik rəvayətlərə aid bir nümunədən söz açmaq istərdik. Belə nümunələrdən biri Nadir şahın Dağıstana yürüşü ilə əlaqədardır. Həmin rəvayət belədir: *“Nadir şah 10 min qoşunla Dağıstana hücum edir və buradakı yeganə şia müsəlmanların yaşadığıları Misgincə kəndinə gəlir. Burada onun bir qardaşı yerli əhali tərəfindən öldürülür. Onunla bərabər Dağıstana gəlmiş bacısı nəyin bahasına olursa-olsun qardaşının intiqamını almağa çalışır. Nadir şah bacısını bu işdən çəkəndirməyə çalışsa da, o, öz istəyində qalır və yerli əhalidən bu qisası alır”* (11, c.2, s.151).

Hapıtların folklorunda real tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı rəvayətlərdən biri İslamın müqəddəslərindən olan imam Əli ilə bağlıdır. Rəvayətin süjeti həm də Ə.Firdovsinin “Rüstəm və Söhrab”, “Koroğlu” dastanından “Dərbənd səfəri”ndəki (48, s.316) süjetlə ortaq cəhətlərə malikdir. Rəvayətin qısa məzmunu belədir: *Həzrət Əli Qəbələyə gəlir və buranın hökmdarının qızı ilə evlənir. Gedəndə arvadına bilərzik verir və tapşır ki, oğlum olsa, adını Murad qoyarsan, bu bilərziyi də qoluna taxarsan. İl keçir və Həzrət Əlinin oğlu olur, adını dediyi kimi Murad qoyurlar. Həzrət Əli özü bu yerlərdən keçib şimala gedir və qayıdanda uşaqların “tura döydü” (bu oyunda dairəvi cızıq çəkilir, dairənin içinə bir əşya qoyulur, həmin əşyanı götürmək istəyəndə tura – qayıq ilə vurulur – D.Ə.) oynadığını görür. Həzrət Əli görür ki, uşaqlardan biri qalan doqquz uşağın hamısını döyür, odur ki istəyir o da həmin uşaqla oynasın. O bacarmayanda hirslənir, yapışır uşağın qolundan bütün gücü ilə kənara atır. Atanda uşağın qolunda bilərziyi görüb tanıyır və “Ko Murad, Ko Murad... “– deyə çıxır. Amma gec olur, uşaq elə zərblə yerə dəyir ki, bir az çırpınır və ölür. O vaxtdan həmin yer Ko Murad adlanır* (11, c.2, s.178). Bu rəvayətdən gəlinən qənaəti – “Sonrakı peşmaçılıq fayda verməz” - kimi təqdim etmək mümkündür.

Axıska türklərinin də arasında “Xızır və Musa” rəvayəti çox məşhurdur. Məlum olduğu kimi, rəvayətdə iki peyğəmbərin birgə səfəri zamanı Xızırın etdikləri, Musanın onunla gördükləri ilə bağlı sual-cavabı həmişə maraqlı qarşılanır (118).

3.2. Nağıllar

Azərbaycan folklorunda nağıl janrı önəmli yerə malikdir. H.Zeynallının dediyi kimi, nağıllar *“onları yaratmış olan insan cəmiyyəti qədər qədimdir. Bunlar el yaradıcılığının bir növü kimi uzun zamanlar bilgi və bədii həyəcanın mənbəyi olmuş,...ibtidai insan isə bunların hamısını öz yaradıcılığı ilə bəzəmiş, şəxsləndirmiş, nəsildən nəslə söyləyərək əbədləşdirməyə çalışmışdır”*(9, s.7). Doğrudan da, uzun qış gecələrində, radio, televiziyanın olmadığı və əhalinin böyük hissəsinin təhsil almadığı bir dövrdə nağıla və nağıl dinləməyə hər kəs maraq göstərirdi. Fil.ü.f.d. O.Əliyev bütün digər bölgələrdə olduğu kimi, *“.. nağılların Şirvan folklor xəritəsində də mühüm yer tutmasını”* qeyd edir (35, s.78).

Nağıl insanlara keçmişə xatırlamağa, bu günü görməyə və gələcəklə bağlı xəyallar qurmağa imkan yaradır. Nağılların mövzuları zəngin idi. Təbii ki, nağılların təkcə məzmunu deyil, həm də onların ifa tərzində böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu dövrdə yaxşı nitq qabiliyyəti olan və müəyyən qədər oxumaq-yazmaq bacaran şəxslər xalq arasında nağılçı kimi tanınırdılar. Güclü yaddaşa, bəlağətli, məzəli danışığa malik söyləyicilər məscidlərdəki yığıncaqlarda, sənətkarlıq emalatxanalarında manqal ətrafında, qış fəslində evlərdə qurulan kürsülərin arxasında nağıllar söyləyərmişlər. Elə nağıl olurdu ki, 2-3 gün danışılırdı. Lahıc folklor mühitində Molla Cabbar, Molla Nəsib, Qəzənfər Bircəmi və Qurban dayı kimi professional nağıl söyləyiciləri olmuşdur (131). Onlar az savadları ilə elə gözəl nitqə malik idilər ki, istənilən auditoriyanı uzun müddətə gərginlik içində saxlaya bilər və bunu etmək üçün hər bir nağılı yerli şəraitə və həmin mühitdəki insanlara uyğunlaşdırır, detallar əlavə edir, dinləyicini yormayan, əksinə, yeri gəldikcə onu gah gərginləşdirən, gah da şənəndirən ifadələrdən bacarıqla istifadə edərdilər. Bəzən dinləyici hətta özünü nağılın qəhrəmanı kimi hiss edə bilirdi.

Azsayılı xalqlar arasında nağıl nümunələri toplayarkən çox bacarıqlı söyləyicilərin hələ tükənmədiyinin şahidi olduq. Bu fikrin təsdiqi üçün nağılçı ifaçılardan: Ərəgət kəndindən tam təhsilsiz, 85 yaşlı Babayeva Leyla, Əhən kəndindən natamam orta təhsilli, 42 yaşlı Baloqlanov Zaur, Lahıc qəsəbəsindən orta ixtisas təhsilli, 38 yaşlı Mövlamov İshaq, İsmayilli şəhər sakini, ali təhsilli Şahməmməd Dağlaroqlunu nümunə göstərmək olar. Onların fərqi yaşla deyil, daha çox peşəkarlıq səviyyəsi ilə müəyyənləşir. Bu cəhətdən Azərbaycan folklorşünaslığında söyləyicilik ənənəsinin tədqiqatçısı fil.ü.f.d. A.Əhmədli söyləyiciləri daha çox bacarığına görə *“söyləyicilərin peşəkar və ya qeyri-peşəkarlara bölümlənməsi daha məqsədyönlüdür”* fikrini irəli sürür (26, s. 27). Bu barədə folklorşünas fil.ü.f.d. L.Süleymanova yazır: *“Söyləyicinin mətni nə dərəcədə bilməsi konkret olaraq onun yaddaşından asılıdır. Burada yaş, cins, savad dərəcəsi və s. amillər az rol oynayır”* (73, s. 175-176).

Lahıca söylənən nağıllarda da, ənənəvi olaraq şah nəslindən və sənətkarlar zümərəsindən olan baş qəhrəmanlar, div, cin və Simurq quşu kimi sehrli qüvvələr əsas yer tutur. Lahıcın özündə yaranmış nağıllar o qədər də çox deyil, bu folklor mühitində söylənən nağılların içərisində Azərbaycan folklorunun təsiri altında yaranmış və bütün Şərqdə məşhur olan motivlərin əsasında qurulan nağıllar da çoxdur. Təbii ki, bu nağılların əksəriyyətində dramatik gərginlik hökm sürür və xeyirlə şərin mübarizəsində xeyir qələbə çalır. Məsələn, Manaf Süleymanovun Lahıca qeydə aldığı *“Şah və dəllək”* nağılında nəql edilir ki, *“Şah Abbas bir rəssamdan altında “Ey uzun, boynu əyri, ürəyindən keçənləri bilirəm” cümləsi yazılmış bir dəvə rəsmi alır və tez-tez ona baxırmış. Bir gün Şah Abbas saç-saqqalını düzəltməyə üçün dəllək olan otağa girir və şəkli güzgünün üstünə asır. Hər dəfə dəvənin şəklinə baxıb gülümsəyir. Dəllək həmişə etdiyi kimi əl-ayağa düşüb hazırlığa başlayır. Ülgücü bilo daşına çəkəndə Şah Abbas şəkli baxıb oradakı yazını oxuyur: “Ey uzun, boynu əyri, ürəyindən keçənləri bilirəm”. Bu sözləri eşidən dəlləyin əli titrəyir və ülgüc yerə düşür. Dəllək şahın ayağına yığılır, ayaqlarını öpür, ağlaya-ağlaya yalvarmağa başlayır. O etiraf edir ki, onu şahı öldürməyə məcbur ediblər və qorxusundan deyə bilmir. Şah Abbas əmr edir ki,*

hamısını açıb desin. Dəllək bildirir ki, baş vəzirlə şahın əmisi oğlu Qurban deyiblər ki, üzünü qırxanda şahın boynunu ülgüclə üzüm, əks təqdirdə onu öldürəcəklər, ya da şaha çuğullayacaqlar və vəd ediblər ki, onu vəzir təyin edəcəklər. Şah Abbas ondan niyə vəzir olmağa razılaşmadığını soruşur. Dəllək deyir ki, onsuz da onu sağ qoymayacaqdılar. Şah Abbas dəlləyi bu otaqda qoyub, qapını qıfıllayır və sui-qəsdçiləri edam etdirir, dəvə şəklini çəkən rəssama yaxşı ənam verir (72, s.198-199). Nağılda əsas fikir ondan ibarətdir ki, heç bir sirr gizli qalmır, gec-tez aşkar olur, bəd niyyətli insanlar öz cəzalarına çatırlar.

Şahlarla bağlı maraqlı bir nağıl öz süjetinə görə Azərbaycanda yayılmış bir sıra nağıllarla yaxından səsleşir. Lahic bir nağılçının söylədiyi “Yusifin nağılı”nın süjeti belədir: “*Bir axşam libaslarını dəyişmiş şah və vəzir bir kasıb kişinin evinə qonaq gəlirlər, həmin axşam bu ailədə dünyaya gələn oğlan uşağını görən vəzir gülümsəyir və bunun səbəbini şah soruşduqda vəzir: “bu uşaqla sənin qızının kəbini kəsəcəkdir:-deyə cavab verir. Şah: “bu olmayacaq”,- deyir, uşağı onun ağırlığında qızıl verərək alır və bir dərəyə atdırır. Lakin uşaq ölmür, onu tapan bir ovçu öz doğma övladı kimi böyüdür və ona Yusif adını verir. Bir dəfə ordan keçən şah artıq 20-22 yaşlarında olan Yusiflə qarşılaşır. Yenə vəzirin təbəssümünü görən şah həmin səbəbi yenə eşidir və bir məktubda onu gətirən şəxsin öldürülmə fərmanını yazır və öz sarayına göndərir. Təsadiüfən məktubu sarayın qabağında yatmış Yusifin üstündən tapan və ona aşiq olan şah qızı həmin məktubun sözlərini elə dəyişir ki, vəzir Yusifi şah qızı ilə evləndirir. Səfərdən qayıdan şah başa düşür ki, doğrudan da “ yazıya pozu yoxdur” (11, c.2., s. 23-27). Bu nağılın məzmunu ilə tanış olduqdan sonra məlum olur ki, eyni süjet onlarla Azərbaycan xalq nağılında rast gəlinmişdir və bu nağıllardan biri də “Zəngi” nağılıdır (8, c.5., s.155-159). Folklorşünas İ.Rüstəmzadə “Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi” kitabında bu süjeti belə təqdim edir: “ 930 Yazıya pozu yoxdur. I. Padşah öz qızının naxırçının (qulun və s.) oğluna yazıldığını öyrənir; uşağı özü ağırlıqda qızıla valideynlərindən satın alıb dağdan atır; uşaq sağ qalır və maralın (keçinin) himayəsində böyüyür. II. Uzun illərdən sonra padşah yenə oğlanla qarşılaşır; onun öldürülməsi haqqında fərman yazıb Qara vəzirin yanına göndərir; oğlan*

yuxuda ikən padşahın qızı fərmanı dəyişdirir; səfərdən qayıdan padşah naxırçının oğlunun onun qızı ilə evləndiyini görüb başa düşür ki, Allahın yazdığını pozmaq mümkün deyil (69, s.263).

“Süleyman peyğəmbər və sərçə” adlı başqa bir nağıldakı kimi, ibrətamiz fikirlərlə nəticələnən nağıllar da az deyil. “Süleyman peyğəmbər sərçəni hədələyir, sərçə də Süleyman peyğəmbəri. Peyğəmbər ondan soruşur: “Sən mənə nə edə bilərsən?” Sərçə cavab verir: “Özümü bir yetimin ocağında külə bulayaram və həmin küllü şahlıq taxtının üstünə çırparam. Yetim ocağının küllü səpələnmiş ev də ki 40 günə viran olur” (147).

Qeyd etdiyimiz kimi, Lahıc folklorunun özünəməxsus cəhətlərindən biri də budur ki, bütün janrlarda olmasa da, bəzilərinə məhəlli folklor mühitindən irəli gələn xüsusiyyət – sənətkarlıqla, xüsusən də misgərliklə bağlılıq hiss olunur.

“Sənətkarın gücü” adlanan ailə-məişət nağılının qısa məzmunu belədir: *Bir gün qoca bir misgər ölüm ayağında oğullarını çağırır, böyük oğluna qızilla dolu bir küpə, ortancıl oğluna atını, kiçik oğluna isə öz dükənini verərək tapşırır ki, analarını qorusunlar. Böyük oğul özünə ev tikir, evlənir və səhragərdliklə məşğul olmağa başlayır. Ortancıl oğul atla çaydan daş gətirdi, özünə ev tikdi və mis qab satmaqla məşğul olmağa başladı. Kiçik oğulun gecə-gündüz dükəndə işlədiyini və gözəl əşyalar düzəltdiyini görən ana köhnə mis lampanın üzərində naxışlar çəkməyini xahiş edir. Oğlu nə çəkməli olduğunu soruşduqda ana deyir: “Üç oğlumu elə canlı çəkməlisən ki, onların haqqında hər şey məlum olsun”. Oğlu razılaşıır və səhər rəsmlər hazır olur. Ana lampaya baxanda böyük oğlunu bağda tacir sifətində oturduğunu və yanında plovu, rəsmi sürtəndən sonra bir şeytanın peyda olaraq ,plovu tamam yeməsi və ardınca bağın da, evin də gözədən itməsini görür. İkinci dəfə ana lampanı çevirdikdə ortancıl oğulun atın belində getdiyini və mis qab satmaqla məşğul olduğunu, rəsmi qumla sürtən kimi atın və papağının yoxa çıxmasının, oğlunun isə qocalıb tək-tənha qalmasının şahidi olur. Ana bundan məyus olur. Kiçik oğlunun rəsminə baxdıqda isə onu dükəndə həkkaklıqla məşğul olduğunu və ətrafındakı uşaqların bu sənəti atalarından öyrəndiklərini görür. Ana lampanı sürtdükdə heç nə dəyişmir və bunun səbəbini oğlundan*

soruşduqda belə bir cavab alır ki, zaman sənətkarı dəyişə bilmir, onu alçalda bilmir. Sənət ona sığınacaq, övlad və sakit həyat bəxş edib. Qardaşları isə daha çox sərvət qazanmağa çalışdıqlarına görə həyatları təlatümlü keçəcək və ömürlərini tənha başa vuracaqlar” (11, s.19-20). Nağıldan çıxan nəticəni asanlıqla anlamaq mümkündür, əsl sənətkar həmişə yaşayır, amma var-dövlət hərisliyi insanı sonda məhv edir. Nağılın əsas özəlliyi ondadır ki, o məhz Lahıca yaranıb, çünki buradakı hadisələr misgər ailəsində, Lahıca və onun ən böyük məhəlləsi sayılan Ərəgət məhəlləsində baş verir. Amma ümumiyyətlə, Lahıca nağılları da quruluşu etibarilə Azərbaycan türk nağıllarından o qədər də fərqlənmir. Ənənəvi giriş cümlələri “ biri vardı, biri yoxdu”, “ az getdi, çox getdi”, ortalıqda “.....qalsın, sizə kimdən deyim...”, sonluqlardakı “ siz yüz yaşayın, mən isə iki əlli” kimi nağıl formulları müşahidə etmək olur. Bəzi söyləyicilər girişdə həm pişrov, həm də şəbədələrdən istifadə edirdilər.

Lahıca yaşayan insanlarda həmişə belə bir inam var: Sən kim olursan-ol, mütləq bir sənətin olmalıdır. Yaşlılar sənəti ömrün axırına kimi olan “çörək ağacı” adlandırırdılar. Bu cəhətdən lahıcca söylənmiş “Sənətin gücü” nağılı olduqca maraqlıdır. Birincisi, ondan ibarətdir ki, bu nağılın süjeti “ Baftacı Şah Abbas” nağılına çox yaxındır, hətta həmin nağılın bir variantıdır: burada gözəl və ağıllı bir qızlara vurulmuş şahzadələrə qızlar onlara evlənməklə bağlı edilən təkliflərə belə cavab verirlər: o zaman razı olacaqlar ki, onların bir sənətləri olsun. Şahzadələr razılaşırlar və xalçaçılıq sənətini öyrənirlər. Təsadüf nəticəsində başqa bir ölkədə əsir düşən şahzadələr toxuduqları xalçaların naxışları vasitəsilə ailələrinə saxlandıqları yer haqqında məlumat verirlər. Beləliklə, bir şahzadə kimi önəm vermədikləri sənət onları ölümdən xilas edir (138). Nağılın süjetinin bir çox nağıllarda rast gəldiyini demək mümkündür. Belə nağılların gənclərin əxlaqi tərbiyəsində xüsusi rolu var, çünki onlarda əməksevərlik, düzlük və doğma yurda bağlılıq hisləri aşılır.

Axıska türklərinə məxsus folklor nümunələrində aparıcı mövzu əcdadlarının vaxtilə yaşadığı yurdla bağlı həsrət və doğma yurdun gözəllikləridir. Vətənə sevgi motivləri hər bir xalqın folklor nümunələrində öz əksini tapır, qeyd etməliyik

ki, Azərbaycanın qucaq açdığı bu insanlar Azərbaycana ikinci bir vətən kimi sevgi bəsləməklə bərabər, öz ata-babalarının yaşadıkları və sonradan zorla tərk etdikləri yurdlarını nəinki unutmur, o yerlərə qayıtmaq duyğusu onları heç zaman tərk etmir.

Axıska türklərinə məxsus folklor materialları kifayət qədər zəngindir. Belə ki, onların folklorunda Azərbaycan folkloruna məxsus olan əksər janrlara rast gəlmək mümkündür. Atalar sözləri, əfsanələr, mif, rəvayətlər, nağıllar, lətifələr, türkülər, manilər və uşaq folkloru örnəkləri, habelə aşıq şeirləri üstünlük təşkil edir.

“Dünyanın yaranması”, “Xızır və Musa”, “Adam yeyici”, “Eyilərdən olan gəlin” kimi əsətir və əfsanələrin çoxu *“qədim anatürk dövrünə, şaman və islam mifologiyasına bağlana”* (118) bilər. “Nənənin gəbəligi”, “Köti kaynana”, “Köti gəlin” əhvalatları isə məişətlə bağlıdır, onlarda ailədaxili münasibətlər əsasdır. Məsələn, *“öz qaynanasına xəstə vaxtında pis baxmış qaynanası gəлиндən xahiş edir ki, ona toyuq şorbası bişirsin, gəlin də əvəzində pişiyi kəsib ondan yemək bişirib qaynanasına verir. Gəlinin özü qocaldığı zaman o da öz gəlinindən xahiş edir ki, ona toyuq ətindən şorba bişirsin. Bu gəlin yaxşı gəlin olur, o toyuq ətindən yemək bişirir, amma görür ki, qazandakı toyuq pişiyə döndü. Gəlin ikinci dəfə yenə toyuq kəsir və yemək bişirir, yenə həmin vəziyyət təkrar olunur. Bunu gəlib qaynanasına deyəndə o bir az düşünür və deyir ki, bir vaxtlar mən qaynanama toyuq əvəzində pişik yedirtmişdim. İndi, odur ki, elədiyim qabağıma gəlir”* (150).

Axıska türklərinin nağıllarında padşah, küpəgirən qarı, keçəl (türklərə məxsus Kəloğlan) kimi Azərbaycan nağıllarına xas olan surətlər vardır. Bu nağıllar arasında sehrli, məişət və heyvanlar haqqında nağıllar var. Nağıllarda 3, 7, 40 rəqəmləri mistik mənaya malik olaraq keçir. Bu nağıllar arasında “Üç usta” nağılı maraqlıdır: *“Heç yerdə tayı-bərabəri olmayan bir saray tikmək istəyən padşah elan verir, üç usta gəlir. Ustalar belə bir evi o şərtlə tikməyə söz verirlər ki, padşah qızını onlara versin. Onların hər biri bu barədə şahın qızı ilə razılaşıır. Bundan həvəslənən ustalar üç gündə tikiləcək bir evi bircə gündə tikib qurtarırlar. Lakin ev hazır olduqdan sonra padşaha məlum olur ki, qızı hər üç ustaya eyni zamanda ərə getməyə söz verib. Padşahla vəzir məsləhətləşirlər və üç ustanın hər*

birinə dünyada heç yerdə olmayan bir əşya gətirməsini tapşıırırlar. Ustalardan biri qeyri-adi bir alma, o birisi uzağı yaxın göstərən, üçüncüsü isə ən sürətli qaçan at alıb gətirir. Şahın qızı bu vaxt xəstə imiş. Onu baş ustanın gətirdiyi alma sağaldır. Odur ki, vəzirin qərarı ilə qız ona ərə gedir” (129).

Hapıtların özünəməxsus nağılları çox azdır. Olanlar da həcmə çox kiçik olmaqla bərabər, nağıl janrına xas əsas xüsusiyyətləri özündə əks etdirmir. Amma müəyyən qədər təhsili olan yaşlı qadınlar və kişilər elə nağıllar danışırırlar ki, onların da əksəriyyəti nağıl kitablarındakı keçəllər və şahlarla bağlı nağıllardır.

3.3. Lətifə, qaravəlli və şəbədələr

Folklorun epik janrları sırasında kiçik həcmə malik lətifələrin xüsusi yeri vardır. Bəzi alimlər lətifələri gülməli nağıllar, bəziləri isə məsəllərlə bir sətıra qoyurlar. Bu janr insanların həyat tərzinə, maddi-mədəni dəyərlərə, yaşadıkları şəraitə tənqidi münasibətini əks etdirməkdə öz operativliyi ilə bütün digər folklor janrlarından üstündür. Nağıl və dastanlardan fərqli olaraq, atalar sözləri, məsəllər, şəbədə, bayatı və s. kimi lətifələrin də söylənməsi üçün xüsusi şərait, dinləyici və toplantı tələb olunmur. T.Fərzəliyev lətifə haqqında belə yazır: “...*adətən, lətifə tez mənimsənilən, ürəyə yatan, xoşagələn, insanı düşündürən janr olduğu üçün həmişə kütlələrin, eləcə də ayrı-ayrı sənətkarların diqqətini özünə cəlb etmişdir” (36, s.121).*

Hər bir lətifə qəhrəmanının adı ilə bağlı əhvalatları danışan şəxs onların bəməzə məzmununu daha qabarıq şəkildə təqdim edir və bu əhvalatların qəhrəmanı bir neçə lətifədən sonra lətifə qəhrəmanı kimi məşhurlaşmağa başlayır. Lətifə danışan şəxsdən yumor hissi, zəngin və gözəl nitq mədəniyyəti, artistlik məharəti, onu yerində danışa bilmək və lazım gəldikdə konkret şəraitə uyğunlaşdıraraq təqdim etmək bacarıqları tələb edilir. Bu bacarıqları inkişaf etdirən şəxslər sonradan lətifə söyləyiciləri kimi tanınırlar. Lətifə hər dəfə yeni söyləyicinin dilində yeni bir keyfiyyət, bəzən də yeni bir variant qazanır. Variantlaşma, əsasən, söyləyicinin nitq qabiliyyəti, lətifənin məzmunu və təqdim edilməsində improvizə etmə bacarığından qaynaqlanır. İmprovizə zamanı söyləyici

personajları, əhvalatın baş verdiyi zaman və məkanı, hətta ondan çıxan nəticəni də dəyişdirmək imkanlarını realizə edir.

Elə bir dünya xalqını təsəvvür etmək olmaz ki, lətifə yaratmasın. Digər folklor janrlarında olduğu kimi, lətifələrdə də regional xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bölgə lətifələrinin xüsusiyyətlərini araşdırmış f.ü.f.d. S.Abbaslı belə yazır: *“Bölgə lətifələrinin mahiyyətində, məğzində dayanan xalq gülüşü, xalq satira və yumoru folklorun əksər janr və növlərində geniş yer alsa da, region bəzəmələrində zirvə nöqtəsinə yüksəlmiş, onun genetik mahiyyətinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır”* (1, s.142).

İsmayilli folklor mühitində lətifə kifayət qədər geniş yayılmış və sevimli bir janrdır. Hər bir yaşayış məntəqəsi, hər bir etnik toplum ənənəvi mövzu və qəhrəmana aid lətifələri söyləməklə bərabər, öz lətifələrini yaradır. Azərbaycan lətifələrində Şərqin Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə kimi ənənəvi lətifə qəhrəmanları ilə yanaşı, sırf Azərbaycan folklorunun doğurduğu Abdal Qasım, Mirzə Tağı, Hacı dayı və s. kimi qəhrəmanları, o cümlədən Lahıç lətifələrinin bənzərsiz qəhrəmanı Qulu Şeydanı da qeyd etmək lazımdır.

S.Abbaslı lətifələri yayılma arealı baxımından iki növə bölür: *“1) kütləvi lətifələr; 2) məhəlli (lokal) lətifələr”* (1, s.143). Lətifə qəhrəmanlarının sözü sərrast və yerində demək qabiliyyəti nə qədər əhəmiyyətlidirsə, lətifə söyləyicilərinin bacarığı, onların nitqindəki zənginlik, əl-qol hərəkətlərindən və mənalı mimikadan bacarıqla istifadə bir o qədər vacibdir. Lətifədəki əhvalatın söyləndiyi məkan və şəraitə uyğunlaşdırılaraq transformasiyası lətifənin təsirini artırır və münasibətlərə bir səmimiyyət və canlılıq gətirir. Lokal qəhrəmanlardan da nümunələrin söylənməsi Azərbaycan lətifə qəhrəmanlarının ümumi panoramında hər bölgənin öz yerinin olmasını təsdiq edir.

Baməzə xasiyyətləri və hər zaman hazır cavab olmaları ilə seçilən lahıçların söhbətlərində lətifələrə, şəbədələrə, məsxərələrə və hətta dar çərçivədə deyilə biləcək atalar sözü və məsəllərə tez-tez rast gəlmək olur. Təsadüfi deyil ki, Vs.Millerin “Tatskiye etyudi” kitabına salınmış, Lahıçdan toplanmış 11 folklor nümunəsindən 7-si məhz Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə ilə bağlı lətifələrdir.

İsmayilli lətifələrinin toplanması zamanı XX əsrin 80-ci illərinə qədər Lahıç qəsəbəsində yaşamış və xalq arasında, lahıçların dilində “Qulu Şeydo” kimi tanınmış Qulu Şeydanın adı ilə bağlı lətifələr daha çox diqqəti cəlb edir. Düzdür, Lahıç və digər taddilli əhali yaşayan məntəqələrin ərazisində Nəcəfəli Məhtab, Nəzər Aliheydər, Ələmdar və b. kimi bəmərə və hazırcaıab adamlar çox olub, amma Qulu Şeyda qədər məşhurlaşmış ikinci bir şəxs yoxdur.

Lahıçda söylənən lətifələri sayı, yayılması və qəhrəmanlarına görə bir neçə yerə ayırmaq olar:

1. Bəhlul Danəndə və Molla Nəsrəddinlə bağlı;
2. Qulu Şeydanın adı ilə bağlı;
3. Ələmdar, Beydulla, Nəcəfəli Məhtab, Nəzər Aliheydər və b. adları ilə bağlı.

S.Abbaslı regional lətifə qəhrəmanları haqqında belə yazır: *“Ayrı-ayrı bölgələrə aid gülməcə qəhrəmanları (surətləri) Azərbaycan ərazisinin gülüş ustalarının zəngin personajlar aləminə malik olduğunu nümayiş etdirir”* (1, s.143).

Yuxarıda adı çəkilən Qulu Şeyda, əsasən, xırda alverlə məşğul olmuş, amma bununla bərabər, İslam dininin əsaslarının mükəmməl bilicisi və gözəl Quran qiraətçisi olmuşdur. İstər ailədə, istər camaat arasında, istərsə də ticarət məqsədilə getdiyi kəndlərdə hamı onu sözündə və hesabında düz bir adam kimi tanıyırmış. Xalq arasında hazırcaıablığı ilə seçilən Qulu Şeydanın düşdüyü ən adi situasiya belə lətifəyə çevrilərmiş. Onun adı ilə bağlı lətifələrin sonluqları bəzi lətifələrdə olduğu kimi sonradan xalq arasında zərb-məsəllər kimi işlənərmiş.

Qulu Şeydanın lətifələrini mövzu baxımından bir neçə qrupa bölmək olar:

- İctimai nöqsanlarla bağlı;
- Ticarət fəaliyyəti ilə bağlı;
- Ailədə davranışı ilə bağlı;
- Qeyri-adi situasiyalarla bağlı.

Qulu Şeydanın yaşadığı dövr, əsasən, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illəri idi. Bu dövrdə insanların fərqli düşünmə və mövcud quruluşun tələblərinə uyğun olmayan hərəkət etmək haqları yox idi. Bu vaxtlar xalq arasında Qulu Şeyda kimi düz danışan və məmurların qərarlarına fərqli münasibətləri ilə seçilən adamlar var

idi. Bu baxımdan Qulu Şeydanın o zamankı məmurlarla maraqlı mükalimələri olmuş və o öz fikirlərində haqlı olduğunu təsdiqləyə bilmişdi. Bir lətifədə danışılır ki, *“yerli sovet sədri Qulu Şeydanı çağırıb narazı-narazı ona deyir ki, o, dövlətə hər ay üçün 60 yumurta borcludur. Qulu məzəli bir şəkildə: “Hörmətli sədr, cəmi bir toyuğum var, o da ki gündə bir dənədən artıq yumurtlaya bilməz. İndi sözün nədir, toyuğun qalan işini mən görməliyəm?” – deyərək* (54, s.12) sovet dövründə mal-qara və toyuq saxlayan vətəndaşlara natural formada vergi vermələri kimi məntiqsiz və ağılsız qərara qarşı çıxır. Qulu Şeyda Sovet hakimiyyətinə müxalifətdə deyildi, o, sadəcə bir el ağsaqqalının dili ilə xalq həqiqətini ifadə etmişdi. Bu, nəyin bahasına olur-olsun, dövlətin qoyduğu təsərrüfat planının yerinə yetirilməsi üçün qanunsuz vasitələrdən istifadə edən məmurlara sadə insanların etirazını əks etdirən bir lətifə idi. Başqa maraqlı tərəf də budur ki, özü gülüş hədəfinə çevrilən lətifə qəhrəmanı mənfi bir tipi daha güclü tənqid atəşinə tutur. Bu mənada başqa bir lətifə də çox maraqlı doğurur: *“Qulu Şeyda bir gün Lahıcdan olan bir neçə nəfərlə rayon partiya komitəsinin I katibinin qəbuluna gəlir ki, o, kəndə su çəkdirmək üçün müəyyən qədər pul ayırsın.*

– Nə pul, – deyə katib hirslənir və bildirir ki, onların olan-qalan suyunu da kəsmək lazımdır.

Qulu Şeyda başlayır şükür etməyə. Katib səbəbini soruşanda belə deyir:

– Bəxtimiz gətirib ki, birinci katibsən. Gücün də yalnız suya çatır. Allah eləməmiş, birdən vəzifən bir az böyük olsaydı, çörəyimizi də kəsərdin” (54, s.10).

Bu lətifə hər zaman aktual olan məmur laqeydliyi və özbaşınalığını göstərmək üçün maraqlı nümunədir, folklorumuzda məşhur *“Allah yaxşı ki, dəvəyə qanad verməyib, yoxsa uçurmadığı dam qalmazdı”* deyimi ilə həmahəng səslənir.

Sovet dövründə planlı təsərrüfatla bağlı maraqlı vəziyyətlər yaranırdı. Belə məqamlardan birinə aid Qulu Şeydanın bir lətifəsi var: *“Qulu Şeyda ailəsini dolandırmaq üçün ətraf kəndlərdən heyvan dərisi alıb Lahıcdə dabbəyə satardı. Bir dəfə gön-dəri ilə dolu ağır şələ ilə çayxananın qabağından keçəndə İsmayilli rayon tədarük kontorunun işçisi Səməndər adında bir şəxs onu saxlayıb, Qulunu məhkəməyə verəcəyi və onun əlindən gön-dəri tədarük planını verə bilmədiklərini*

deyir. *Qulu ondan xahiş edir ki, yerə qoyduğı şəlani onun belinə qaldırsın. Səməndər də hıqqana-hıqqana şəlani onun belinə qaldırır. Qulu onun üz-gözünün tər basdığını görüb deyir: “Bax qulağında birdəfəlik sırğa elə. Nə qədər ki mənim kimi kəndbəkənd gəzib min əziyyətlə gön-dəri yığmamısan, belində şələ gəzdirməmişən, tərləməmişən, tədarük planın da dolmayacaq”* (54,s.18). Lətifədən göründüyü kimi, öz ailəsini min bir əziyyətlə dolandıran zəhmətkeş insanlara qarşı məmur laqeydliyi və hörmətsizliyi qoyulur. Sadəcə, gülüş xatirinə söylənmiş bir ifadə bəzən cəmiyyətin böyük bir ictimai bəlasından xəbər verir.

Ticarətdə çox dürüst olan Qulu Şeydanı Lahıcın ətrafındakı kəndlərdə tanımayan yox idi və malı satılsın deyə həm pul, həm də ərzaqla alver edərdi. Bir lətifədə deyilir: *“Qulu Şeyda Şirinbəyim adlı bir qadıندان bir motal alır. Motalın dərisi keyfiyyətsiz olduğundan içindəki pendir tük qarışıq olur. Bir müddət keçir, həmin qadını görən Qulu ona razılığını kinayə ilə belə deyir: “Bundan sonra pendiri həmişə səndən alacağam, çünki pendiri uşaqlar yedi, içindəki tükdən də bir yorğan tutduq”* (143). Lətifə qəhrəmanı bu janra xas olan lakonizmdən istifadə edərək aldanmadığını və alverdə dürüslüyün vacibliyini bildirir.

Qulu Şeydanın ailəsində məzəli məqamları əks etdirən lətifələrin birində danışılır ki, *“..bir dəfə evinə gələn pal-paltar satıcısı gətirdiyi malı nə qədər tərifləsə də, Qulu almaq istəmir. Parçanın tərifini eşidən arvadı Tahirə pis görməyinə baxmayaraq, malı gözlərinə yaxınlaşdırıb deyir: “Əla maldır”. Qulu Şeydanın əlacı kəsilir: “Bir malı ki kor da bəyəndi, daha söziüm yoxdur”* (54, s.46) Bu lətifənin son cümləsi lahıclar arasında məsələ çevrilib.

Qulu Şeyda gülüşə səbəb olan bir sözü elə eyhamla deyirdi ki, lətifənin hədəfi o andaca məlum olurdu. Bunu hər bir lətifədə görmək mümkündür. Çox vaxt mübadilə yolu ilə alver edən Qulu Şeyda satdığı malların əvəzinə aldığı ərzaq məhsullarını (süd, qatıq, yağ, toyuq-cücə, kartof və s.) Lahıca ehtiyacı olan müştərilərə satmış. *“Bir müddət daimi bir müştərisinə süd satmış Qulu Şeyda ondan nə bişirəcəyini soruşanda “südaşı” deyərək cavab verir. Qulu məsləhət görür ki, daha südə su qatmasın, çünki lazım olan qədər qatıblar”* (54, s.38). Bu həm Qulu Şeydanın düzlüyündən, həm də bəmzə xasiyyətindən xəbər verirdi.

Qulu Şeyda ilə bağlı bəzi lətifələrdə Azərbaycan və digər xalqların lətifələrindəki oxşar məqamlara da rast gəlinir. Məsələn, “ *bir dəfə arvadının təkidi ilə ərdə olan iki qızının yanına gedən Qulu Şeyda bir qızı üçün gün çıxması, o birisi üçün yağışın yağması üçün dua edir. Arvadı qızlarının halını soruşduqda Qulu belə deyir: “Hələ ki pis deyillər, amma yağış yağsa, vay böyüyün, yağmasa, vay kiçiyin halına”* (11, s.36). Bu lətifədə diqqət çəkən bir məqamı qeyd etmək yerinə düşərdi: Qulu Şeydanın bir sıra lətifələrində ənənəvi lətifə qəhrəmanlarının, xüsusən də Molla Nəsrəddinin təsiri aydın hiss olunur. Bu, xalqın öz lətifə qəhrəmanına olan sevgisini və həmin lətifələrin bölgə lətifələrinə təsirini göstərən fakt kimi qiymətləndirilməlidir.

Şərqdə ictimai eyiblərə öz kəskin etirazı və həyat həqiqətlərinə aydın baxışı ilə məşhurlaşmış Bəhlul Danəndənin bişmiş xoruzu xəlifənin ailəsində bölməsi hadisəsindən bəhs edən lətifənin süjetinə yaxın olan bir Lahic lətifəsinə (o da Qulu Şeyda ilə bağlıdır) diqqət yetirdikdə simvollardan istifadənin şahidi oluruq: “*iri bir qazı soyutma bişirən Məcid adlı biri Qulu Şeydadan xahiş edir ki, onu ailə üzvləri arasında bölüşdürsün. Qulu Şeyda bunu bacarıqla icra edir: başla boyunu Məcid kişiyyə, ayaqlarını oğullarına, qanadları qızlarına və quru qabırğanı arvadına verir. Bunları verə-verə yağlı ətli yerlərini özü yeyir. Ev sahibi bölgüdən narazı qaldıqda Qulu Şeyda belə deyir: “Ailənin başçısı sən olduğun üçün baş sənin, daim hərəkətdə olduqları üçün ayaqlar oğulların, ər evinə köçüb gedəcəklərinə görə qanadlar qızların, istədiyən vaxt döyüb atası evinə yola saldığına görə quru qafəs də ki arvadındır”* (52, s.11).

Qulu Şeyda adı hər dəfə çəkiləndə indi də xoş bir ovqat yaranır. “*O, oğluna demişdi: “Oğlun olsa, adını Şeyda qoy. O da oğlunun adını Şeyda qoysun. Axır, elə edin ki, bu həyətdən Qulu Şeyda əskik olmasın”.* Bu vəsiyyətdə indi də əməl edilir (138). Elə bununla əlaqədar lahıclar arasında “*Şeydo kü Quli, Quli kü Şeydo”* (*lahicca Şeyda oğlu Qulu, Qulu oğlu Şeyda*” –D.A.) ifadəsi yaranmışdır. Qulu Şeyda lətifələrindən biri təzad üzərində qurulub: “*Qulu Şeydadan iki həkim – can və mal həkimləri arasında fərqi soruşanda belə cavab verir: “Fərqiniz ondadır ki, birinizi evə, o birinizi isə tövləyə dəvət edirlər”* (54, s.53).

Qulu Şeyda tək cə Lahıca deyil, İsmayılının digər taddilli kəndlərində, o cümlədən Əhən, Zərnəva, Buynuz, Gideyli, Namazgah və b. kəndlərində də məşhur idi, belə ki, Qulu Şeyda lətifələrini toplayarkən onların arasında Lahıcın özündə eşitmədiyimiz lətifələr də oldu.

Lətifə dünya folklorunda ən çox və asan yayılan, hər zaman yenilənən, yeni qəhrəmanlar yetirən bir janrdır. Bəzən ayrı-ayrı regionların lətifə qəhrəmanlarının görüşü belə yeni bir lətifənin yaranmasına səbəb olurdu. Lahıca yaşayan Beydulla adında bənzər bir şəxsin bir dəfə şəkili gülüş ustası Lütfuli Abdullayevlə qarşılaşması maraqlı lətifəyə çevrilmişdi: *“İsmayılıya gələn Lütfuli Beydulla kişi ilə görüşmək istəyir və elə uzaqdan onu görən kimi onun da alçaqboylu olduğunu və bir az da ona oxşadığını söyləyir. Bunu eşidən Beydulla kişi deyir: “Ola bilər, mərhum atam Şəkiyə tez-tez gedib-gələrdi”*(132). Belə mükəllimlər bəzən müxtəlif region lətifə qəhrəmanlarının mübahisələrini əks etdirər və hər bir regionun öz qəhrəmanları ilə öyünməsi üçün səbəb olurdu.

Lahıca maraqlı əhvalatları ilə yaddaşlarda qalmış digər bir lətifə qəhrəmanı olan Ələmdar kişi ilə bağlı lətifələrin birində deyilir ki, *“Bir dəfə o, yaylağa getməli olur, əvvəlcədən işini bərk tutur, əlindəki torbaya 2-3 daş parçası qoyur. Binələrə yaxınlaşanda itlər üstünə cümür. Ələmdar kişi əlindəki torba ilə yaxınlaşan itin hansını vurursa, yerə yıxılır. İt sahibinin yaxınlaşdığını görüb, tez torbanın içindəki daşları kənara atır. Çoban itlərin yerə niyə yıxıldığını və onların nə ilə vurulduğunu soruşduqda Ələmdar kişi boş torbanı göstərir. Çobanın “Torbada nə vardı?” sualına belə cavab verir: “Mən bilirəm ki, torbada nə vardı, itlər bilir ki, onlara nə dəyib?”* yaxud başqa bir lətifədə deyilir ki, *“Telefon qovşağında işləyən Ələmdar kişini bir şəxs tez-tez narahat edərək onu müəyyən nömrələrə qoşmağını xahiş edir. Ələmdar kişi də yarızarafat, yarıgerçək: “ay bala, sən özün nömrəsən (yəni fırıldaqsan), nömrəni neynirsən?” – deyər cavab verir”* (132).

Lahıclar arasında dolaşan lətifələr arasında elələri var ki, onların qəhrəmanları ilə bağlı lətifələrin sayı çox da deyil. Belə qəhrəmanlardan biri də Kəlniyyətdir. F.ü.f.d. A.Əhmədli Kəlniyyət mövzusunun tədricən aktuallığını itirməsini həmin

lätifələrdə olan qeyri-etik məqamlarla əlaqələndirir. İsmayılı ərazisində, o cümlədən Lahıca danışığında zahirən kobud və nahamvar, nitqində isə qeyri-etik ifadələrə yol verən insanları Kəlniyyətə oxşatmaq halları ilə daha çox üzləşdik. Onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan folkloru üçün səciyyəvi olan lətifə qəhrəmanları ilə bağlı lətifələrin funksionallaşma arealı bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir və bəzən bir lətifə qəhrəmanı müəyyən bir region üçün daha aktual olur. Bu fikri folklorşünas A.Əhmədli belə ifadə edir: “*Tipologiyasına görə daha geniş arealları əhatələyən ənənəvi Azərbaycan lətifələri yayıldığı areallar üzrə hər qövmin ruhuna, dünyagörüşünə, improvizə imkanlarına görə üzərinə yeni-yeni rənglər, çalarlar alaraq özünəməxsusluq qazanmışdır*” (26, s.62). Keçən əsrin 90-cı illərində A.Əhmədlinin Şirvan bölgəsində, o cümlədən Lahıca Kəlniyyətlə bağlı qeydə aldığı bir lətifəni özünəməxsus dil şivəsi ilə, sadə və lakonik bir formada nəql edilmiş bir şəkildə biz də burada verməyi uyğun görürük: “*Şah Abbasın bir bacısı var idi. Deeb bu gecə, bu qışın soyuğunda kim səhərə qədər qaravul çəhsə, bacımı ona verəcəm. Neçə-neçə adamlar durur, səhəri görə bilmir. Kimisi ölü, kimisi elə yarımçıx qalır. Kəl Eynət gəlir, deer, mən duraram. Sən durarsan?!*

Deer: Hə, mən duraram! Bacuun deer, kəbinin kəs ver mənə.

Dedi: Heş durmamış?

Dedi: Yaxşı duraram. O gecə səhərəcən bı qaraul çəkir.

Səhər üzuza xeyir açılısın.

Deer, nə gördüm.

Dedi: Bəli, Həftəsoda bir ıxış gördüm.

Dedi: Hə, sən ona qızınmısan.

– Qızınmışam mənə ona, Həftəsoda?!

Dedi: İşığa baxmısan, qızınmısan.

Deeb: Yaxşı! Bı gecə deer, Şah Abbas vəzir-vəkilinən mənə qonaxdı.

Neçə dənə adam gəlir, nağayırınsın? Götürür şəmi yandırır qoyur ocağa. Qaranı da doldurur dibin, çıxardır qoyur dama. Hə, Şah Abbas baxdı gördü, bir saat aradan keçdi, xörək gəlmədi. İki saat keçdi, üç saat...

Ded (i): – Ə, durun, gedin, görün bı nəğayrır?

Durub, gəlib görüllər ki, bir şəmi yandırıb qoyub ocağa. Qazanı da qaldırıb qoyub dama, bacanın üstünə. Getdi xəbər verməyə. Çağırdılar, gəldi.

Dedi: Ə kişi, şəm birda yansın, qazan bacaan üstündə, damda, birda bişər?

Dedi: Şah Abbas, pəs mən birdan Haftasava, işığa baxdım, qızındım?

Deer:–Hə, düz çıxır sözüün. Bacısının kəssirir kəbinin, verir mına” (26, s.64-65).

Lətifədə şaha “dərs” verən Kəlniyyətin öz məqsədi yolunda fədakarlığını və istənilən çətin vəziyyətdə çıxış yolu tapmaq qabiliyyətini görə bilərik. Bununla da folklorumuzda həm nağıl, həm də lətifə qəhrəmanı olan Kəlniyyətdə digər məşhur lətifə qəhrəmanlarında olan keyfiyyətləri: zirəklik, hazırcavablıq və qorxmazlıq müşahidə edirik. Lətifənin söyləyici tərəfindən yerli şəraitə uyğunlaşdırılmasını da görmək olar: burada Lahıç yaxınlığındakı Həftəsov kəndinin adı çəkilir. Bu da A. Əhmədlinin başqa bir fikrini də təsdiq edir: *“Azərbaycanda lətifələrin yayıldığı bəlli miqyasları və mövzunun əlimizdə olan mətn variantları deməyə əsas verir ki, Kəl Niyətlə bağlı lətifələrin daha səciyyəvi olduğu və obrazı qatı şəkildə təcəssüm etdirən folklor mühitləri vardır” (26, s.60).*

Hansı dildə söylənməsindən asılı olmayaraq lətifəyə xas olan yığcamlıq, frazeoloji birləşmələrin çoxluğu, kinayələr, sətiraltı mənalar, eyhamlar, bədii təzadlar, istiarələr, bənzətmələr və s. bədii keyfiyyətləri bu lətifələrdə müşahidə etmək mümkündür. Söz eyhamı lətifənin əsas silahıdır desək, yanılmazıq. “Folklor terminləri ” kitabında alim Z.Noyman lətifə haqqında belə yazır: *“Lətifənin eyhamı nə qədər uğurlu olsa, onun təsiri bir o qədər də güclü olar” (37, s.231).*

Həm Qulu Şeyda, həm də digər Lahıç lətifə qəhrəmanlarına aid edilən lətifələr söylənərkən onların hər birində əsas bir ifadə olur ki, onun da mayası eyham olur. Həmin eyhamlı ifadələrdəki sərrastlıq, fikir bitkinliyi, kinayə və s. bütün Azərbaycan lətifələrinə xas olan cəhətlərdir. Lahıç lətifələrində dialoqlar elə qurulub ki, orada bir artıq söz belə tapmaq mümkün deyil. Bir lətifənin nümunəsində bunu görmək mümkündür: *bir dəfə Qulu Şeydadan bir nəfər xahiş*

edir ki, oğluna göndərmək üçün 5-6 kilo yaxşı alma gətirsin. Qulu da almanı gətirir. Həmin şəxs almanın qiymətini soruşur:

– 3 manata.

– 3 manata bahadır, ona eşşək üçün bir pud (16 kilo) arpa almaq olar.

– Onda get 1 pud arpa al və bağlama elə, oğluna göndər (54, s.23).

Alma ilə arpanı fərqləndirməyən bir adama başqa bir cavab tapmaq mümkün deyil.

Lahıç lətifələrinin əsas qəhrəmanı Qulu Şeydanın bəzi lətifələrində maraqlı bənzətmələr yaranırdı. Məsələn, *“Lahıca ilk dəfə gələn avtomobildə gəzməyi ona təklif edəndə deyir: “Mənim Əzrayılın nənnisində işim yoxdur” (54, s.10).* Bunu deməklə maşını Əzrayılın nənnisinə bənzədir.

Molokanların folklorunda da lətifə janrında nümunələr çoxdur. Bəzən bu lətifələrdə müxtəlif millətlərin nümayəndələri rastlaşırlar. Məsələn, *Matvey adlı bir molokan dəyirmançının yanından keçən bir azərbaycanlı atını sulamaq istəyir. At su içdiyi müddətdə sahibi də aramsız fit çalır (inanca görə, guya fit çalanda at suyu rahat içir). Bundan bəzən molokan deyir:*

-Ay kardaş, su axır, at baxır, buna fiy-fiy nə lazım? (71, s.360).

Başqa bir lətifədə belə danışılır: *“Matveyin yanından keçən atlı oradan bir az qabaq başqa bir atlının keçib-keçmədiyini soruşur. Matvey :-Keçdi,-deyə cavab verir. Həmin adam:-Sürsəm, ona çata bilərəmmi?-soruşanda məzəli bir cavab alır: -A musurman, sən gedir, o gedir, mən nə bilim sən ona çatar, ya çatmaz” (71, s.360).*

Lətifənin yaratdığı xoş ovqat və bununla bərabər məntiqsiz suala verilən sərrast cavab onun uzun müddət dinləyicilərin yaddaşında qalmasına səbəb olur.

Hər bir xalqın, o cümlədən Axıska türklərinin dünyaya gülüş prizmasından baxışını əks etdirən lətifələrindən yan keçmək olmur. Axıskalılar sürgünlərdə yaşadıkları ağırlı-acılı günlərdə belə yumor hislərini itirməmiş, bununla həm də gələcəyə nikbin baxışlarını göstərə bilmişlər. Lətifələrin böyük bir qismi Molla Nəsrəddinlə bağlıdır. Molla Nəsrəddinlə bağlı lətifələrdən birində deyilir: *“Eşşəyi itən bir nəfər çox axtarır, axırda axtarmaqdan yorulur və cümə günü məscidə Mollanın yanına gedir, xahiş edir ki, camaatdan soruşsun. Molla camaata maraqlı*

bir sual verir: *“Kimin nəyə həvəsi var?” Adamlardan hərəsi bir şeyə həvəsi olduğunu deyir. Axırda 3-4 nəfər qalır, onlar deyirlər ki, heç nəyə həvəsləri yoxdur. Molla eşşəyi itmiş şəxsi çağırır və deyir: “Burda 3-4 eşşək var, bax gör, bunlardan hansı səninkidir”* (129). Yaxud başqa bir lətifədə Molla Nəsrəddinlə dostunun söhbətindən bəhs olunur: *“Molla küçədə dostu ilə rastlaşarkən deyir: “A qardaş, əvvəllər məni tez-tez qonaq çağırardın, amma indi çağırırsan, səbəb nədir?” Dostu cavab verir: “Sən, tez-tez, həm də görməmiş kimi yeyirsən, ona görə çağırıram”. Molla deyir: “Sən çağır, mən bundan sonra hər tikənin arasında iki rükət namaz da qılaram”* (129). Hər iki lətifədəki yumor və həyatdakı eyiblərə tənqidi baxış onu göstərir ki, axıskalılar artıq neçə illər yanaşı yaşadıkları azərbaycanlıların sevimli lətifə qəhrəmanı Molla Nəsrəddinlə bağlı lətifələrə müəyyən əlavələr də edirlər.

Hapıtlar arasında bəmzə və hazırcavab şəxslər az deyildir. Onlardan biri öz sadələvh və bədahətən deyimləri ilə fərqlənən Dəli Yusif adında bir şəxs olub. Dəli Yusiflə bağlı lətifələr təkcə İsmayılının Mollaisaqlı kəndində deyil, həm də Hacıhətəmli, Kürd Eldarbəyli, Gideyli və Göyçay rayonunun Bığır, Qarabaqqal kəndlərində indi də yaddaşlarda yaşayır. Dəli Yusiflə bağlı lətifələrdə onun nə qədər səmimi olduğu nəzərə çarpır və bu lətifələr bizə öz sərrast və yerində deyilmiş replikaları ilə sanki bir dərs verir. Belə lətifələrdən bir neçəsinə müraciət edək:

Məsələn, *“Xaraba qalmazdı ki?”* lətifəsində deyilir : *“Bir dəfə kəndin hörmətli ağsaqqalı Lətif əfəndi deyir ki, ay Yusif, gedin oğlum Cərulla ilə sahədən qızılgül kolu gətirin, həyatə əkin.*

Yusif bərkdən şaqqanaq çəkib deyir:

– Ay Əfəndi, neçə ilin oxumuş alimi, beş kəndin qazisisən... Yenə də bir şey bilmirsən. Mən qızılgül əkən olsaydım, dədəmin həyatı xaraba qalmazdı ki? (11, c.2, s. 186).

Yaxud başqa lətifədə qəhrəmanın doğru məntiqi onu dinləyəndə maraqlı doğurur: *“Bir dəfə Yusifdən soruşurlar:*

– Ay Yusif, anan necə qadın idi?

– *Dəli inəyin dəli balası olar,–deyə ürəkdən gülməyə başlayır*” (11,c.2, s.187). Lətifədən məlum olur ki, “palıd ağacından palıd qozası düşər” misalı əbəs yerə deyilməyib.

Lətifəyə oxşar “İki qardaşın darı əhvalatı”nın məzmunu belədir: “...*darı əkən qardaşlardan kiçiyi deyir ki, məhsul yaxşı olsa, yarısını kasıblara paylayaq. Məhsul yığılır, kiçik qardaş verdikləri sözü böyük qardaşına xatırladanda o, imtina edir. Gecə güclü yağış yağır, su qardaşların həyətdə yığdıqları darını yuyub aparır. Bu vaxt şimşək çaxır. Bunun nə olduğunu soruşanda kiçik qardaş deyir ki, “bu, Allahın işığıdır, həyəti işıqlandırır ki, harda darı qalıb, sel onu da yuyub aparsın*” (11, c.2, s.185). Bu əhvalatdan çıxan nəticə budur ki, verilən söz yerinə yetirilməlidir, əks təqdirdə haqq öz yerini tapacaq, vədinə xilaf çıxan cəzasını alacaq.

Hapıtların arasında hazırcavablığı və baməzə danışığı ilə seçilən adamlardan Ağalar, Nəşib, Vəzir, Bağıdayısı, Qəfər və daha bir neçə şəxsin adını çəkmək olar. Ağalarla bağlı əhvalatlar daha çox idi. Məsələn, onların birində deyilir ki, “...*Ağalar kişinin yaşı çatanda ona tapşırırlar ki, təqaiüd üçün sənədlərini hazırlasın. -Yəni bu hökumət deyirsiniz, mənə pensiya verəcək? -deyə Ağalar təəccüblənir.*

-Niyə vermir, hamı necə, sən də elə, -deyə cavab verirlər. Vaxtilə qoyunlarının yununu zorla əlindən almaq üçün onu incidən hökumət nümayəndələrini xatırlayan Ağalar kişi: -Belə dilənçi hökumətin pulu mənə gərək deyil, -deyə təqaiüddən imtina edir. Səksən beş yaşında vəfat etmiş Ağalar kişi ömrünün sonuna kimi təqaiüd almaq üçün heç kimə ağız açmadı” (71, s.327). Bu əhvalatda görmək olur ki, Sovet dövründə müxtəlif səbəblərdən incidilmiş Ağalar kişi bu hökumətə etirazını onun verdiyi təqaiüddən imtina etməklə bildirir. Yaxud öz baməzə söhbətləri ilə məşhur olan Mollaisaqlı Vəzir kişi hətta ölüm ayağında zarafatından qalmayıbmış: “*son nəfəsində su istəyəndə ondan soruşurlar ki, isti yoxsa soyuq su? Vəzir kişi də bu qəribə sualdan özünə gəlir və deyir:*

-Adə, mən çimməyə hazırlaşmıram ki, isti su gətirəsən. “[71, s.339].

Azərbaycan folklorşünaslığında qaravəlli kimi tanınan janrda real həyatla bağlı olan hadisələrə bir az tənqidi, bir az da məzəli baxışlar əks etdirilir.

Qaravəllini vaxtilə gah lətifəyə, gah da nağıla oxşatsalar da, son illərdə aparılmış tədqiqatlardan sonra artıq bu janrın müstəqilliyi və özünəməxsusluğu şübhə doğurmur. Azərbaycan folklorunda qaravəlli janrını ciddi şəkildə araşdıraraq, onun epik janr kimi sərhəd və xüsusiyyətlərini müəyyən etmiş folklorşünas-alim fil.ü.f.d. T.Orucov “Azərbaycan qaravəlliləri” kitabında bu barədə belə yazır: “... *“qaravəlli” sözüünün ilkin variantı “qarabəlli” olmuşdur. Bu sözün də hərfi mənası isə “ nöqsanları , eyibləri bəlli etmək, onları faş edib göstərmək” mənasını verir*” (63, s.8). T.Orucov qaravəlli və lətifə üçün oxşar cəhətlər kimi “ *onlarda gülüş, kinayə, satira və yumorun olduğunu, ... güclü məntiqdən doğan mükəllimələr və dialoqların üstünlük təşkil etdiyini, ...ictimai həyatdakı və məişətdəki eybəcərliklər və çatışmazlıqların ifşa edildiyini*” (63, s.13), göstərmişdir.

Lahic folklorunda elə qaravəllilər var ki, onların konkret qəhrəmanı yoxdur və bu, sadəcə maraqlı situasiyada sadələvh, ya da ki nadan insanların başına gələn əhvalatlardır. Belə lətifələrin birində qaçaqlara yolda rast gələn 3 lahıcdan bəhs olunur. “*Qaçaqqlar əvvəlcə gizlənə bilməmiş lahıçı tutub başını kəsirlər və qanının necə də qara olduğundan təəccüblənirlər. Qalan 2 yoldaşdan biri kolun arxasında qışqırır: “Bağala (lahıcca “böyürtkən” deməkdir) yeyib, ondandır”. Onu yaxaladıqda üçüncü lahıç da gizləndiyi yerdən özünü saxlaya bilməyib: “Kül başına, gör heç mən dinirəm”, – deyərək öz yerini məlum edir (131). “Heç mən dinirəm ?” ifadəsi indi də xalq arasında məşhur məsəldir.*

Lahic folklor mühitində araşdırmalar zamanı ruhən qaravəlliyə bənzər, lakin həcmcə çox da böyük olmayan və nəticə baxımından fərqlənən şəbədə adlanan janra da rast gəldik. Bu janrın bəzi nümunələri 2017-ci ildə çap olunmuş “ Azsayılı xalqların folkloru” kitabının II cildinə məhz şəbədə janrı adı altında daxil edilmişdir. Bu janra digər regionlarda rast gəlinə də, belə nümunələr nəşrlərdə atmacalar, lətifə, qaravəlli, pişrov və s. kimi getmişdir. Halbuki dilimizdə “şəbədə”, “şəbədə etmək” kimi sözlər var ki, onlar da ələ salmaq, lağa qoymaq mənalarında işlənir. Məsələ ondadır ki, şəbədələrdə başqasını lağa qoymaq istəyən adam axırda elə gözlənilməz bir cavab alır və bumeranq təsirinə düşmüş adam kimi özü gülünc vəziyyətə düşür.

Lahıclara lağla “duz əkən” deyəndə onlar cavab verirlər ki, ”biz əkirik, amma daşımağa at və eşşək axtarıyıq”. Əslində, bu əhvalatın kökünü yaşlılar belə izah edirlər: keçmişdə Lahıcdə olan evlərin damı torpaqdan olurdu. Adamlar ev tikəndə dama palçıq kimi qarışdırılıb tökülən torpağa duz qatırdılar ki, damda sonradan ot bitməsin, çünki elə ot bitən yerlərdən yağış vaxtı evə damırdı. *Təsadiüfən orada olan kənar bir şəxsin “Siz niyə torpağa duz qatırsız? “ sualına zərəfatla cavab vermişdilər ki, “duz əkirik”* (131). İfadənin mahiyyətini anlamayanlar doğruluğuna hələ də inanmaqdadırlar.

Xalq arasında bəzən öz hazırcavablığı ilə fərqlənən adamlara rast gəlinir ki, elə onların iştirakı ilə şəbədələr yaranır: bir basqallının (*Basqal İsmayillı rayonunda qəsəbə adıdır – D.A.*): *“Deyirlər hər yeddi lahıcdən biri dəlidir” sözlərinə bir lahıç belə cavab verir: “Düzdür, elə basqallıların hər yeddisindən biri ağıllı olan kimi...”* (11, c.2, s.56).

Lahıcdə məşhur nağıl söyləyicilərindən biri olan Qurban Məmmədov hər bir nağıldan əvvəl şəbədələr söyləyərdi və bu zaman *“ustadlar bir yox, iki, iki yox, üç şəbədə deyərmişlər”* sözlərindən sonra bir-birinin ardınca 3 şəbədə deyərmiş. (144). Lahıçın məşhur lətifə qəhrəmanı Qulu Şeyda ilə bağlı bir şəbədə söylənir: *“Bir nəfər sürücü eşşəyin belində yol gedən Qulu Şeydanı ələ salmaq məqsədilə eşşəyin erkək, yoxsa dişi olduğunu soruşur və belə cavab alır: “Bu eşşəyi 6 ildir ki, saxlayıram, amma erkək, ya dişi olması ilə maraqlanmamışam. Sənə belə çox lazımdırsa, özün maraqlan. Hər halda tayını sən məndən daha yaxşı tanıyarsan”.* (54, s.16). Şəbədədə Qulunu lağa qoymaq istəyən özü gülüş hədəfinə çevrilir.

Lahıç şəbədələrində Kələməülə (lahıcca *“böyük əmi, yaxud Böyük molla” – D.Ə.*) adlı elə bir qəhrəman var ki, ancaq yerli mühitə məxsusdur. O, avamlığı, bəzən də sadəcə qəribə məsləhətləri ucbatından gülünc vəziyyətə düşür, amma bunu normal bir hal kimi qələmə verir. Onunla bağlı əhvalatlar lahıclar arasında *“Kələməülənin şəbədələri”* kimi yayılmışdı. Onun sadələşməsi, avamlığı və çox zaman da verdiyi qəribə qərarlar onun adının hətta rəmzə çevrilməsinə imkan yaratmışdı: xalq arasında öz qeyri-adiliyi ilə seçilən adama bəzən ərkyana *“Ay*

kələmülə” – deyə müraciət edərdilər (134). Bir neçə belə nümunəyə baxsaq, bunu aydın görmək olar:

“Anbarda ağac sütun arxasındakı un çuvalından bir qadın əllərini sütunun iki tərəfindən salıb un götürmək istəyir. Unu qaba götürdükdən sonra əllərini ordan necə çıxaracağını bilmir. Kələmüləni məsləhət üçün çağırdıqda sütunu kəsməyin yeganə çarə olduğunu bildirir, məsləhətin nəticəsi də o olur ki, sütun kəsilir, dam uçur, qadın damın altında qalıb ölür. Kələmülə də camaata qoşulub ağlayanda soruşurlar ki, bu qadın üçün ağalayanlar onun bacıları, anası və oğludur, sən niyə ağlayırsan? Kələmülə cavab verir: “Mən o qadına görə ağlamıram, ona görə ağlayıram ki, mən öləndən sonra bu ağıllı məsləhətləri sizə kim verəcək?” (134).

Başqa bir şəbədəyə baxaq: *“ Bir dəfə lahiçilər dana kəsmək istəyirlər, bıçaq axtarırlar. Onlardan biri deyir ki, bıçaq damdadır. Qərara alırlar ki, dananı qaldırsınlar dama, orda kəssinlər. Bunu görə evin gəlini məsləhət görür ki, dananı dama qaldırmaqdan əvvəl, bıçağı damdan gətirib burda kəssinlər. Bu ağıllı məsləhəti eşidən Kələmülə deyir ki, elə birinci o ağıllı məsləhət verən gəlinin başını kəsib saxlamaq lazımdır, yoxsa, ağıl qaçıb gedər. Gəlini dedikləri kimi, divara mismarlayırlar, gəlin öləndən sonra yenə Kələmülə hamıya qoşulub ağlayır. Ondan səbəbini soruşduqda həmişəki cavabı verir: “Mən o gəlinə görə yox, ona görə ağlayıram ki, mən öləndən sonra bu ağıllı məsləhətləri sizə kim verəcək?”* (132). Hər şəbədənin sonunda Kələmülənin söylədiyi *“ mən öləndən sonra bu ağıllı məsləhətləri sizə kim verəcək?”* ifadəsi xüsusi bir ovqat yaradan vasitədir. Qeyd etməliyik ki, şəbədələr həcmcə bəzən 5-6 cümlədən ibarət olsa da, yarızarafat və yarıgerçək deyilmiş bir neçə söz ciddi mətləbləri ifadə edir. Məsələn, *“...oğrular oğurladıqları əşyaları bölüşdürmək istədikləri zaman qarışıqlıq salan olur. Başçıları deyir ki, ay qardaşlar, bir az ədalətli olun, bu dünyada halal-haram var* (132). Onların halal və haram haqqında təsəvvürlərindəki qəribə məntiq insanda istehza və gülüş doğurur.

3.4. Atalar sözləri və məsəllər

Lahic folklorunda atalar sözləri və məsəllər xüsusi yerə malikdir. Onlar öz yığcamlığı, lakonizmi, az sözlə daha çox mətləbi ifadə etmək xüsusiyyəti ilə digər epik janrlardan fərqlənir. Atalar sözü folklorun elə bir janrıdır ki, onda xalqın müdriklik çeşməsi qaynayır, onda əsrlərin sınağından çıxmış ibrətamiz fikirlər və nəticələr lakonik və anlaşıqlı bir formada şərh olunur və onda müxtəlif həyati situasiyalarda özünü doğrultmuş həqiqətlər konkret faktlarla təsdiqlənir. V.A.Qordlevski yazırdı: “...xalq müdrikliyinin rəmzi olan bu ifadələr ana südü ilə birlikdə qana daxil olur, həyatın hansı sahəsindən söhbət gedirsə getsin, onlardan daima istifadə edilir. Milliyyətindən, irqindən asılı olmayaraq, istənilən xalqın nümayəndələri üçün atalar sözləri babalardan qalma ən qiymətli irs, xəzinədir” (85, s.25). A.Rivarol atalar sözlərini “hər bir millətin təcrübəsinin sınağı” və “əsrlərin formul halına gətirilmiş ağıl xəzinəsi” (101, s.42) adlandırır.

Azərbaycan folklorunun ilk tədqiqatçılarından olan H.Zeynallı göstərir ki, atalar sözlərini “araşdıran birisi o sözləri yaradan xalqın adi ailə həyatından başlayıb ictimai münasibətinə qədər, tarix boyu keçirmiş olduğu iqtisadi dövrlərə qədər, hətta o elin bədiyyat, ruhiyyat, əxlaq, din və fəlsəfəsinə bələd ola bilər...” (78, s.127). Atalar sözlərində onu yaradan xalqın etnoqrafik cizgiləri, məişət tərzini, millətin əsrlərlə formalaşmış etnopsixologiyası, əski inancları, dini baxışları, valideyn –övlad, böyük-küçük, cəmiyyət-insan və insanlar arasındakı münasibətlər və s. öz əksini tapır. Lahiclərin işlətdikləri və “piyəruna sıxanı” adlandırdıqları, digər xalqların folklorunda rast gəlinən və daha çox universal səciyyə daşıyan atalar sözlərini mövzuca aşağıdakı kimi bölmək olar:

- Xəsislik: *Ba zumustun əzü vər f nə imbi ustoran* (Qışda ondan qar ala bilməzsən. (11, c.2, s.66)
- Az danışmaq: *Qe bisdəni kəm sıxan soz* (Çox bilirsən, az danış) (11, c.2, s.81).
- Yalan: *Dürürə oxiri ni* (Yalanın axırı yoxdur) (11, c.2, s.75).

- Nikbinlik: *Dərdə dorəgor dərmunirəş miti* (11, c.2, s.77) (Dərdi verən dərmanını da verər).
- Əzmlı olmaq: *Döyüsdəgor bı parısdan nə bıdənişiran* (11, c.2, s.75) (Qaçan yıxılmağa baxmaz).
- Ananın övladı yolunda fədakarlığı: *Məmə bısarəkör elxiştan xıştana bə ataş muşumı* (11, c.2, s.82) (Ana övladına görə özünü oda atar).
- Ailə münasibətləri: *Kilə bə şüvər bırafdəni, bə zir zuhuni qənd dəni* (136) (Qızı ərə verəndə dilinin altına qənd qoy).
- Göztoxluğu: *Eltıra ə sıfre tı sir soz* (11, c.2, s.77) (Uşağını süfrəndən doydur).
- Fərqli insan xarakterləri: *Bı dəftər səyiş numi ni* (İt dəftərində də adı yoxdur), *Bə havo astareyi nısti* (Göydə ulduzu belə yoxdur); *Bı sər gij paluddor kör na ımbı* (11 c.2, s.69, s.70, s.73) (Dəlinin başında palıd ağacı bitməz).
- Quranda və peyğəmbərin hədislərində keçən fikirlər: *Dəvə ə çım dərzan bə girəşdəni* (11, c.2, s.75) (Dəvə iynənin gözündən keçəndə).
- Dostluğa xəyanət : *Nun xor, nımık dızd* (11, c.2, s.83) (Çörəyi yeyib, duzu oğurlayıb).
- Lovğalıq: *Bıza quturi əsarəbənd ö mıxorı* (11, c.2, s.70) (Qotur keçi bulağın gözündən içər).
- Pisliklər yurdu: *Bərə siyə qəloğ nünə nə minı* (11, c.2, s.65) (Burada qara qarğa yuva qurmaz).
- Peşmançılıq: *Atasa kişte ve xokıstər vozi bısoxdan* (11, c.2, s.65) (Odu söndürüb, külü ilə oynayır).
- Qocalıq: *Mərd quca bı xuna ra xə, zan quca bı səy lozum ni* (11, c.2, s.83) (Kişi qocalanda evə eşşək, arvad qocalanda it lazım deyil).
- Maddi sıxıntı: *Ye süri gö, ye los güvo* (Bir sürü öküz, bir yaba ot) (11, s.87).

Bəzi atalar sözlərində qocalıq-cavanlıq, halal və haram, pislik və yaxşılıq, acı-şirin, ölü-diri və s. təzad yaradan əksliklər qarşılaşdırılır və onların arasında

olan fərq, yaxud birinin üstünlüyü aydın şəkildə, konkret nəticələrlə üzə çıxır. Məsələn: *Bə dinyo duto çi bamundan: yeki xubi, yeki xərobi* (11, c.2, s.68). (Bu dünyada iki şey qalır: pislik və yaxşılıq); *Bə həlola molti hərüm mədəni* (11, c.2, s.72). (Halal malına haram qatma); *Man mirdə, tı zındə* (11, c.2, s.82). (Mən ölü, sən diri); *Zuhuni şirin, sıxani təhl* (11, c.2, s.87). (Dili şirin, sözü acı); *A cavoni be quceyiti dor* (Cavanlığından qocalığın üçün saxla) (11, c.2, s.64).

Bir qrup atalar sözündə folklora xas olan variantlılıq özünü göstərir: *Kı muköri, ürə imvakani* (Nə əkərsən, onu da çıxararsan); *Çı mikori, ürə miduruni* (Nə əkərsən, onu biçərsən) (11, c.2, s.74).

Müəyyən atalar sözlərində etikadan kənar sözlərə, məzəli ifadələrə və ərazidə olan toponimlərə rast gəlinir: *Rafdum dirum Qərçərə, Qərçə bire xəçərə* (11, c.2, s.84). (Getdim gördüm Qərçəni, Qərçə olub eşşək örüşü); *Və... kəndan gur firəh nə bəbiran* (11, c.2, s.86) (...ilə gor genəlmir); *Zurnoçi rə çim be kı?* (11, c.2, s.87) (Zurnaçıya göz nə lazım?).

Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, atalar sözləri həm Azərbaycan, həm də lahic dilində söylənir, bu atalar sözlərini Azərbaycan dilindən tərcümə edilmiş nümunələr kimi dəyərləndirmək olar. Məsələn, *Bıza quturi əsərəbənd ö mıxori* (11, c.2, s.70) (Qotur keçi bulağın gözündən içər), “Dam buzounnan öküz olmaz”, “Qarğalar laçın oldu, laçınlar qarğa”, “El qədrini bilməyən öz qədrini də bilməz”, “El məsəli – söz məsəli” (11, c.2, s.88) məhz Azərbaycan dilində qeydə alınmış atalar sözlərinə nümunədir (11, s.64-98). Amma Lahic atalar sözləri arasında elə qəribə bir nümunəyə rast gəldik ki, bunu digər azsaylı xalqlarda görə bilmədik: “*Ağacı acı, dəmbüli şirin*” (yəni ağacı acı, gavalısı şirin) kimi bir atalar sözünün I hissəsi azərbaycanca, II hissəsi lahicca söylənir. Bu el sözünün mənası odur ki, bəzən bir adamı bəyənmirik, amma lazım gələndə ondan öz məqsədimiz üçün istifadə edirik.

Lahic atalar sözlərinin bəziləri qafiyəli nəsr ya da ki sırf nəzm şəklində olur.

1. *Bə vaxt əli əli, bə vaxt təli təli* (11, c.2, s.72). – Alçanın öz vaxtı, tikanın da öz vaxtı var; 2) *Hə xərdə vord, hə xərdə xord* (11, c.2, s.79). – Elə eşşək gətirdi, eşşək də yedi; 3) *Xərdə əcə, məxmər əcə?* (11, c.2, s.80). – Eşşək hara, məxmər hara? 4)

Qozi ba xune qozi-qozi bə dingilə vozi (11, c.2, s.81). – Qazı qazinin evində, qazi də öz oyununda; 5) **Band, xand** (11, c.2, s.66). – Bağla, gül 6) *Be man rasi, ösüvö xisi*-Mənə çatdı, dəyirman dayandı (11, c.2, s. 66).

Bu atalar sözlərinin arasında elələri də var ki, Lahıç və onun ətrafında olan yer adları, insan adlarına rast gəlmək olur: *Rafdum dirum Qərçərə, Qərçə bire xərçərə* (11, c.2, s.84). – Getdim gördüm Qərçəni, Qərçə olub eşşək örüşü; *Ə kise Həniyə şəbböş* (11, c.2, s.78). – Həniyənin cibindən şabaş; *Əz in be Foti şalvor na in bi* (11, c.2, s.78). – Bundan Fətiyə şalvar olmaz; *Dədə nə dire, bi Şoqquliyi dədə bafan* (11, c.2, s.74). – Ata görməyib, Şahquluya da ata deyir.

Ləzgilərin folklorunda atalar sözlərinin xüsusi yeri vardır. Əsasən ləzgi dilində söylənən “bubaurin qafar”, yəni atalar sözləri gündəlik həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir. Onlar da mövzuca kifayət qədər rəngarəngdir.

Düşüncələrində ehtiyatlı olmağın vacibliyini “*Чурадан яб экел риклебайзи лумир* (11, c.2, s.148).– Özgəsini eşit, öz fikrini açma”, insanın görkəmi ilə onun haqqında fikir yürütməyin mümkünsüzlüyünü “*Гьар бармакI алайди итим тIуш* (11, c.2, s.148). – Hər papaqlı kişi deyil”, çox danışan insanın nitqində yalanın çoxluğundan çaşdığını “*Пара рахадайди, пара акахьда* (11, c.2, s.148).– Çox danışan çox çaşar”, Azərbaycan dilində məşhur olan “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” fikri “*Ниснилай элкьвей ракъинни чим гудач* (11, c.2, s.149) – Günortadan sonra çıxan günəş istilik verməz”, danışarkən düşünməyin vacibliyi “*Гаф чIурIчур ахна лагь* (11, c.2, s.149). – Sözü bişir sonra de”, insanın yersiz hərəkətlərinin onu sonda hər zaman peşman olmağa sövq etdiyi “*Алачир чкадал хьуредай кас, ахурди ишеда* (11, c.2, s.149). – Yersiz gülməyin axırı ağlamaq olar” atalar sözlərində görmək olur .

Ləzgi atalar sözləri arasında xüsusi maraq doğuran elə nümunələr var ki, sətiraltı mənə ilə yanaşı incə bir yumor və şuxluq da aydın şəkildə sezilir: “*Ажуз ламрал кьвед акьахда* (11, c.2, s.151). . – Aciz eşşəyi iki nəfər minər”, “*ЧуьхетI папаз пIуркьи этем канда* (11, c.2, s.1490. . – Pinti arvada kor ər lazımdır”, “*Рахаз алакь заватIа яб гузни алакь* (11, c.2, s.150). . – Danışmağı bacarırsansa, dinləməyi də bacar”, “*РикI дар тахайтIа дуьня дар жедач* (11,

c.2, s.150). . – Ürək dar olmasa, dünya geniş olar” , “*Бармак алукина лугьуз кьилиз акьул кьведаз* – Paraq qoymaqla başa ağıl gəlməz” (11, c.2, s.150). Məsələn: “*ЧуьхетI паназ пIуркьу этем канда*. – Pinti arvada kor ər lazımdır” atalar sözündə bir tərəfdən arvadın pintiliyi pislənsə də, digər tərəfdən bunun ailədə söz-söhbət yaradacağına işarə vurulur və ailədə qalmaqla yaranmaması üçün çarə ancaq ərin özünü korluğa vurmasına qalır. Ləzgi bayadrlarında tez-tez səslənən “dağ” sözünə atalar sözlərində də rast gəlinir. Məsələn, bu atalar sözlərindəki hər kəsə dayaq, kömək lazım olduğu kimi dağa da arxa lazımdır fikri təsdiqlənir: *Дагьдизни далу кIанда*. – Dağa da arxa gərəkdir (11, c.2, s.149).

Hər bir xalqın müdriklik xəzinəsindən və əsrlərin sınaqlarından çıxmış müdrik kəlamlar – atalar sözləri və məsəllər molokan folklorunda da xüsusi maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan molokan atalar sözlərində, xalqın gündəlik həyat qayğıları, əməksevərliyi, səliqə-sahmana rəğbət, lovgalıq, yalançılıq, qorxaqlıq, müftəxorluq və tənbəlliyə nifrət, valideynlərə, ağsaqqallara və ağıl sahiblərinə hörmət, həmçinin vətənə sevgi və s. hisslər diqqət mərkəzindədir.

Məsələn: *Льстецы – лучшие враги* (Yaltaqlar ən yaxşı düşmənlərdir); *Лучше враждовать с умным, чем дружить с дураком* (Ağıllı adamla düşmən olmaq axmaqla dost olmaqdan yaxşıdır); *Каждый поросенок превращается в свинью* (Hər bir donuz balası donuza çevrilir); *Чистота не там где убирают, а там где не соряют* (Təmizlik yır-yığış edilən yerdə yox, zibil tökülməyən yerdə olur) (95, s.168-169). *Добыл обманом – унесет ураганом* (Hiylə ilə qazanılanı qasırğa aparar// Azərbaycanda analoji atalar sözü belə səslənir – Kələklə gələn, küləklə gedər); *Дареному коню в зубы не глядят* (Bağışlanmış atın dişinə baxmazlar) *Ласковый теленок двух коров сосет* (Mehriban buzov iki inəyi əmir); (95, s.170-71) və s. Sonuncu atalar sözü ləzgilərin “*Ажюз ламрал кьвед акьахда*. – Aciz eşşəyi iki nəfər minər” atalar sözünü xatırladır, ləzgi atalar sözündən çıxan əsas nəticə budur: çalışın həyatda aciz olmayın, əks təqdirdə sizi incidənlər çox olacaq.

Axıska türklərinin qoruyub bu günümüzdə qədər gətirib çıxardıqları folklor nümunələri arasında atalar sözlərinin özünəməxsus yeri vardır.

Üstündə doğulub boya-başa çatdığı torpağı vətən bilən insanlar üçün vətəndən əziz və müqəddəs heç nə ola bilməz. Hər şeyini qurban verərək yalnız vətənə qovuşmaq bu atalar sözlərinin əsas ideyasıdır: *“Vətənimə qovuşdum, cəsədimə can gəldi”*, *“Var-dövlətim yitürdüm, canımı Vətənimə yetürdüm”* (146). Bu atalar sözlərində anaya sevgi hissi adətən vətənə sevgi ilə yanaşı təsəvvür edilir: *“Ana kimi yar olmaz, vətən kimi dövlət, var”*, *“Ana-babanın qədrini bilməyən, başqasının nə bilir?”* (129).

İllərlə qürbətənin ağrısı-acısı ilə yaşamış Axıska türklərinin ən böyük dərdi hələ də doğma yurdlarından uzaqda – qürbətdə yaşamalarıdır, bunu atalar sözlərində də görmək mümkündür: *“Karibin boynu bükük olur”*, *“Karibin kimsəsi yox, Allahı vardır”*, *“Yurdundan sürülən yurduna varınca ağlar”* (145).

Tədqiqat zamanı bir neçə Axıska türk ailəsinin qonağı olmuş və Özbəkistanın Səmərqənd vilayətinin İştixan rayonunda yaşamış Asfandiyev Lətifşah və Ramizova Zülfiyyənin altı körpə uşaqla Azərbaycana köçüb gəlmələri haqqında qəmli hekayətlərini dinləmişdik. Yolboyu və yerləşdikləri vaxt çəkdikləri əzabları ürək ağrısı ilə nəql edən bu insanlar talelərinə düşən qərblərdən acı-acı danışdılar. Heç vaxt görmədikləri Axıskanın Dersel kəndindən olduqlarını unuda bilməyən bu insanların vətən sevgisi onlara dərin bir hörmət doğurur. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, deportasiyaya məruz qaldıqları zaman düşdüyü çətnliklərdə heç vaxt ruhdan düşməyən, sınımayan və başını dik tutmağı bacaran axıskalıların yaratdıqları atalar sözlərində nikbinlik və gələcəyə inam hissi çox güclüdür: *“Dünyaya ümidinən demişlər, bizə də bir gün toğar”* (150).

Elə Axıska atalar sözləri vardır ki, onlarda xalqın arasında dolaşan əski inanclar və sınımalar da öz əksini tapmışdır: *“Ana qismi bedduva edəndə məmələri duva edərmiş, baba qizmi bedduva edəndə buyuxları amin deyərmiş”* (129).

İstər sözlü, istərsə də yazılı ədəbiyyatın əsas vəzifələrindən biri əxlaq tərbiyəsidir. Burada nümunə kimi gətirilən hər bir atalar sözündə çox lakonik şəkildə, bu janra məxsus poetik vasitələrdən istifadə etməklə dərin fikirlər və xalq hikməti ifadə edilmişdir. Məsələn, “Bir baltaya sap ol” ifadəsində cəmiyyətə

yararlı olmağa, “*Öpüləcək yüzi tüfrüləcək etmə*” ifadəsində isə heysiyyətini qorumağa, “*Gökde yıldız ararkən yerdəki çuxuru görmür*” (150) atalar sözü isə özündən razı adamlara işarə edir.

Aşağıdakı atalar sözlərində müdriklik, hər bir həyat anında ağılla iş görmək, səbirli olmaq və çətin məqamlarda ən doğru qərar verə bilmək yüksək qiymətləndirilir: “*Bir axıllı baş bin başı saxlar*”, “*Haxıllı bildiyini söyləməz, dəli söylədiyini bilməz*”. İllərin sınağından çıxmış atalar sözlərində ailədaxili münasibətlər diqqətdən kənar qalmamışdır: “*Oğlum oldi– gülüm oldi, evərdim– elim oldi, ayurdum– komşim oldi*”, “*Anası qızını ögsə, burax da qaç, el ögsə, al da qaç*” (150).

Bir çox atalar sözlərində axıskalıların türksoylu olduğu xatırladılır, türklərə xas olan zəhmətsevərlik və öz soy-köklərinə həmişə sadıq qalmaları kimi xüsusiyyətlər bəzən birbaşa, bəzən dolayısı, bəzən də zarafatla qeyd olunur: “*Türk para bulsa tavara verir*”, “*Türk gedən yerə bərəkət gedər*”, “*El atdığı taş uzax gedər*”, “*Ərəb toyunca yiyar, türk ölincə*” (150).

Əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq olan Axıska türklərinin ev heyvanları ilə bağlı atalar sözlərinin bəzilərində insanlardakı xüsusiyyətlər alleqorik şəkildə heyvanlara xas olan əlamətlər vasitəsilə verilir: “*At yerinə eşək bağlama*”, “*Atın izi itin izinə karışmaz*”, “*Eşək nə bilür, xurma nə tadur*”, “*İt ilə çuvala girilməz*”, “*Kedi cigərə yetişməzsə, orucdur deyər*” (150).

Regionun azsaylı xalqlarından olan hapıtların öz dillərində söylədikləri maraqlı atalar sözləri də az deyildir: Bu atalar sözləri müxtəlif həyat situasiyalarında işlədilir. Məsələn, “*Xotili lemr dığ cahır sur qordabu* (11, c.2, s.182) – Xotəkli eşşəyə çayır (ot) çatmaz” atalar sözündə çox istəyən olanda hamıya çatmaz, “*Əsine xaldıkir xal şeerded, xal qələr şe* (11, c.2, s.182) – Qoyma xaldan xal olmaz, xal başdan gərək” atalar sözündə insanda bir bacarıq əzəl başdan olmalıdır mənası aşılır. Bu atalar sözü azərbaycanlıların “*Quyuya su tökməklə quyü sulu olmaz*” misalına çox uyğundur. “*Xarar icirə ulac qəyçırde* (11, c.2, s.183) – İt yediyini qusacaq” atalar sözü isə mənfi xüsusiyyətli adamlar haqqında deyilir və nə görübsə, nə eşidibsə, necə tərbiyə görübsə, onu da gec-tez büruzə

verəcək mənasını bildirir. “*Təzəc qəcinci xədd qəy şere* (11, c.2, s.184) – Təzə bardağın suyu soyuq olar” atalar sözündə bir yerə kimsə təzə gələndə ya da ki vəzifəyə yeni şəxs təyin olunanda həmin adamlar özlərini daha bacarıqlı və yaxşı adam kimi qələmə vermək istəməsi diqqətə çatdırılır. “*Vin hələ vin-a tur duz lip, çıxan əcin* (11, c.2, s.183) – Sən hələ adını düz de, sonra danış”, “*Vin-ə tur lip, lipi də tiye-vin* (11, c.2, s.183) – Adını de, deyim kimsən” atalar sözləri isə insanların adı ilə bağlı qədim təsəvvürləri – insana qoyulan adın onun gələcək taleyinə birbaşa təsiri, adın insan xarakterini ifadə etməsi və s. kimi təsəvvürləri əks etdirir.

Lahıc folklor materialları içərisində atalar sözləri ilə yanaşı **məsəllərə** də rast gəlinir. Onlar müəyyən bir hadisə ilə bağlı yaranmış və əsasən də, yaşlı nəslin dilində qorunmuşdur. Məsələn, “*Dəhnə əyozi*” məsəlinin bağlı olduğu belə bir əhvalat var: “*Girdiman çayını bir lahıc keçib o biri taya getmək istəyir. Çayda da su çox imiş. Lahıclarda belə bir sınaq varmı: Lahıcdan qərbə - Dəhnəyə tərəf baxanda hava açıqdırsa, daha yağış yağmayacaq. Çayı keçmək istəyən kişiye bundan vaz keçməyi məsləhət bilirlər, o isə hey lahıcca “Dəhnə əyozi (dəhnə açıqdır” deyir. Suya girməsi ilə selin onu aparması bir olur. Bu məsəl o zaman işlənir ki, kiməsə düz yol göstərirlər, amma o, buna əhəmiyyət vermir. Odur ki, deyirlər: “Kişini su aparır, amma elə deyir “Dəhnə əyozi” (132).*

M.Süleymanov Lahıca həsr etdiyi kitabda bir neçə belə nümunə gətirir: “*Bir dəfə Hacı Cahanbaxş bağdakı evdən arvadına xəbər göndərir ki, pristav gəlib, çığırtmaplov hazırla göndər. Sabahı gün müsənbəplov, üçüncü gün paxla ilə döşəmə plov sifariş edir. Hacı Cahanbaxşın arvadı Anaxanım üç gün dalbadal belə dəsgahlı plovdan şübhələnir. Qaranlıq düşəndə çadranı örtüb gedir bağdakı evə, pusquda durub hasarın, çəpərin üstündən görür ki, ikinci mərtəbədə ...başdan-ayağa qırmızı məxmər libasda, başında al örtük cavan bir xanım otaqlarda, balkonda hərlənir, deyir, danışır, gülür. Səhəri gün Hacı gəlir. Anaxanım sözarası əmisi oğlundan soruşur: “Cahanbaxş, əmi oğlu, pristavın dişisi də olur?” Bu söz uzun müddət ağızlarda gəzir: “Pristavın dişisi də olur?” (72, s.109). Məsəl o*

zaman işlənir ki, kimsə yalan danışır, yalanın üstü açıldıqda onu ört-basdır edə bilmir.

Lahıcların maraqlı bir əhvalatı da var: *“Bir dəfə Lahıca bir pəhləvan gəlir və istəyir ki, camaata gücünü göstərsin. O, sinəsində iri daşları gürzlə sındırır, mis ikiqəpikliyi dişinin altında qatlayıb, meydandakı camaata göstərir, sonra iri çəki daşlarını dişi ilə qaldırır. Bu lovğa pəhləvanın qabağına lahıclı dəmirçi Rzaqulu çıxır. O da beşqəpikliyi dişi ilə qatlayır və sonra ortaya çıxır ki, həmin pəhləvanla güləşsin. Pəhləvan da cavab verir ki, əgər sən də sinəndə daş sındırsalar, güləşərəm. Dəmirçi uzanır və başlayırlar onun sinəsinin üstündə daş sındırmağa. Sındırılmış daşın parçaları altında qalmış dəmirçinin oğlu bunu görəndə “Atam öldü” – deyə qışqırır. Rzaqulu isə daş parçalarını əli ilə kənarlaşdırıb ayağa durur və ucadan deyir: “Oğul, qorxma ölməmişəm. Dədə xırsi (ata ayıdır)” (131). İndi də lahıclar güclü və bacarıqlı adamlar haqqında “Dədə xırsi” məsəlini işlədirlər.*

Maraqlı bir məsəl də var: *“Bir lahıca qadın bir dəfə mağazaya gəlir və növbəsiz qabağa keçəndə “Sən kimsən axı?” – deyə soruşurlar. O da lahıcca deyir: “Mən Şirinbalara zan buroriyum” (Mən Şirinbalanın qardaşı arvadıyam) (134). Bu, yazıçı Ə.Haqverdiyevin “Mirzə Səfər” hekayəsində özünü növbədə qabağa salmaq üçün söylənən “Mən Həsən ağanın qohumuyam” (38, s.206) ifadəsini yada salır. Məsəl nüfuzlu qohumlarından öz şəxsi məqsədi üçün istifadə edən adamlar haqqında söylənir.*

“Qulam Səməd gələndə” ifadəsi isə maraqlı bir əhvalatdan sonra yaranıb: “Qulam Səmədoğlu adında bir lahıca bir gün səhər yeməyindən sonra arvadına deyir ki, Arana gedirəm. Arvadı nə qədər onu fikrindən daşındırmağa çalışsa da, o, fikrindən dönmür. Arvadın “Birdən yağış yağar, çayda sel olar” kimi xəbərdarlığına Qulam gülərək belə cavab verir: “Ay arvad, yayın bu ortasında, Allah eləməsin, sel niyə gəlsin” və sonra atı yükləyib düşür yola. Çox keçmir şiddətli yağış başlayır və aləmi sel-su basır. Girdiman çayı aşır-daşır. Qulam Səmədoğlu elə o gedən olur, bir daha qayıtmır...” (72, s.152). İndi də mümkün olmayan bir iş yaxud nəticəsi olmayan bir səfər haqqında “ Qulam Səməd gələndə” məsəlini işlədirlər.

XIX əsrin axırında 7 minə yaxın əhalinin yaşadığı Lahıca bəzən eyni adda 5-6 nəfər olurdu. Onları bir-birindən ayırmaq üçün ləqəblər qoşulurdu. Məsəllərdən sonra ləqəblər haqqında söz açmağımız təsadüfi sayılmamalıdır, çünki ləqəblər də məsəllər kimi müəyyən bir əhvalatın sonunda meydana çıxmışdır. Ləqəblər seçilərkən onlarla bağlı bir qəribə əhvalat, yaşadığı məhəllə, zahiri əlamət, onların sənəti, atasının adı yaxud ümumi nəslə aid bir fakt əsas götürülürdü: Hüseyn Səqət (şikəst), Qızıl Həsən, Qurbon Dana, Cəlal Şəftəxənçəl (əyri xəncər), Hacalı Yezid, Həlimə Hitler, Tağı Bədəzan, Müslüm Pıt (yumşaq), Nasur Xırs (ayı), Əli Cənnət, Naği misgər, molla Nəsim, Duroza (uzun) Atamali, Əli hüşd-hüşd (tələskən), Ağa nalbənd, Ağa ösüvöçü (dəyirmançı), Ağa Həsən, Məbud Qərçeyi, Vini (burun) Rəşid, kor Azadə, Ələsgər çüstdüz (çəkməçi), Şirin Bız (keçi), Məcid buror (qardaş), Məhi zəvərəyi (130). Bəzən az da olsa, sineqdoxadan istifadə edərək adını deyil, yalnız bir zahiri ya da ki daxili bir xüsusiyyətini söyləməklə müəyyən bir şəxs nəzərdə tutulurdu, məsələn Vaşaq (yırtıcılığına görə), Vini (burun), Bıği (bığlı) bəy və s. Məsələn, Lahıca “Qurbon Dana” ləqəbini belə izah edirlər: *“Qurban kişi bir neçə yoldaşı ilə alverdən qayıdanda pullarını qaçaq-quldurdan qorumaq məqsədilə bir dana alırlar, ətini kəsib satırlar və sonra pulları dərinin içərisində gətirib çıxarırlar Lahıca. O vaxtdan ləqəbləri olur Dana”* (132).

Vaxtilə Lahıca Mingə Dəryo (Dəryanın ortası) ləqəbi ilə tanınan Məhəmməd kişinin ləqəbinin qəribə yaranma tarixi olub: *“İki nəsil arasında dava vaxtı onlara tənə edirlər ki, sizin atanız dəryanın ortasında ölüb, döyülən də taqətsiz halda: “Dəryo...Dəryo...” – deyir. O vaxtdan kişinin ləqəbi olur Mingə Dəryo”* (132).

Maraqlı bir əhvalat qəssab Hacalıya Yezid ləqəbini qazandırır: *“...Bir nəfərin ona borcu varmış, yanına gedir ki, borcunu dəqiqləşdirsin. Qəssab da elə bir şişirdilmiş məbləğ deyir ki, borclu qəzəblə onu “Yezid məlun” adlandırır”* (132). O vaxtdan onu hamı üzde olmasa da, arxada Hacalı Yezid adlandırırdı.

Bundan başqa bu gün də Lahıca ailələrində böyüklərə hörmətlə müraciət üçün valideynləri tərəfindən müəyyən edilmiş sözlərdən istifadə edirlər: *əmi və dayı arvadları Güldostu, Şahdostu, Qəribdostu (başqa yerdən gəlibsə), əmi və dayıları Əsələmi (əsəl lahıcca “bal” deməkdir), Bazarəmi, Əsəldoyi, Babodoyi, Bircədoyi,*

xala və bibiləri isə Əsəlxala, Əsəlbibi, Şahbibi və s. deyə çağırırlar. Qadınlara olan müraciətlərin bəzilərində həm onların özünə , həm də ərlərinə hörmət və sevgi hiss olunurdu: Güldostu, Şəkərdostu, Şirindostu, Gülabdostu və s. Maraqlı bir cəhət də bu idi ki, əmi, xala, bibi və dayılara müraciət edərkən “əsəl(bal)”, sayları tək olanda “bircə”, ortancillar üçün isə “bazar” sözündən istifadə olunurdu (131).

Hapıtların, adətən, müəyyən bir əhvalatın nəticəsi kimi ortaya çıxan məsəlləri var. Məsələn, tənbel Yəhya haqqında əhvalatla bağlı məsəl belə yaranıb: *“Ömründə bir dəfə meşəyə gedən tənbel Yəhya bir balta çaldı, o da ayağına dəydi. Yarası da gələn yaya sağalar”* (11, c.2, s.184). *“Unə qızdırma zovər varan yov – Bunun qızdırması məndən də çoxdur”.* *“Het ulə qəydə* (11, c.2, s.183). – *Qoy yeyim ölüm”* kimi məsəllər müəyyən məqamlarda fikrin təsdiqlənməsi üçün köməkçi vasitədir. Başqa bir məsəl Fərzalı adlı bir şəxslə bağlıdır: *“...o kəndlərinə gələn pəhləvanla güləşmək fikrinə düşür, amma gələn pəhləvan yaxınlaşan kimi onun ayaqlarını yerdən üzüb yuxarı qaldırır. Camaat ondan fənd işlətməyi tələb edəndə Fərzalı:” Ayağım yerə çatır ki, fənd də işlədim?...”- deyə cavab verir”* (71, s.333). Bu ifadə sonralar yerli əhali arasında *“Ayağım yerə çatırdı ki, fənd də işlədim?...”*məsəlinə çevrilir.

Hacihətəmli kəndində yaşayan üç axsaq qardaşla bağlı *“Üç qardaşın üç ayağı”* məsəli indi də məşhurdur. Bu məsəl sayları çox, amma imkanları məhdud olan insanlar haqqında işlənir (71, s.354).

3.5. Tapmacalar

İsmayılı bölgəsində məskunlaşmış azsaylı xalqların folklorunda ən maraqlı janrlardan biri də tapmacalardır. Böyük bir inkişaf yolu keçmiş tapmaca bəşəriyyət tarixində müxtəlif dövrlərdə fərqli funksiyalar daşımış, fərqli forma və ifadə imkanlarına malik olmuşdur. Onların genezisinə baxdıqda mifoloji düşüncənin hakim olduğu zamanlarda ibtidai insanın həyat və təbiət hadisələrini dərk etmə tərzində animizm və totemizmin üstünlüyü özünü göstərmişdir. V.P.Anikin vaxtilə bitki və heyvanların adlarının çəkilməsində müəyyən bir qadağanın olduğunu istisna etməyərək belə yazır: *“Elm sübut etmişdir ki,... tapmacaların ta qədim*

dövlərdə inkişafı gizli nitqlə, heyvanların, balıqların, bitkilərin və müxtəlif əşyaların... adının çəkilməsinin qadağan edilməsi ilə əlaqədardır” (83, s.142).

Bir çox Azərbaycan nağıllarından məlum olur ki, keçmişdə şahlar arasında gedən gizli yazışmalarda tapmacaların əhəmiyyəti böyük olub. Folklorşünas N.Seyidov bu barədə yazır: *“Tapmacalardan ağıl yoxlamaq üçün, toy mərasimlərində müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirmək, sağlığa keçmək və sairədə istifadə edirlərmiş ki, bunu xüsusən nağıllarda aydın şəkildə görmək mümkündür”* (74, s.9).

Unutmaq olmaz ki, hər bir dövrün, hər bir siyasi-iqtisadi formasiyanın və təbii ki, hər bir xalqın özünəməxsus tapmacaları olmuşdur. Lahic tapmacalarında xalqın məşğuliyyəti, yaşam tərzini və psixologiyasını öz əksini tapır, cavablar da ərazi və gündəlik məişətin detalları ilə bağlı olur. Lahıca Mədinə Əli Zərgər adında qadın tapmaca bilicisi kimi məşhur idi, onun söylədiyi tapmacalardan biri belə idi :

*Şütür bımurd ə loğəri, Dəvə arıqlıqdan öldü,
Nə də hər havo, nə də hər xori, Nə yerdədir, nə göydə,
Nəzi ki şom, sıbhi səböh (145) Nə axşamdır, nə də səhər (Körpü)*

Tapmacanın dili mürəkkəbdir və onun konkret kim tərəfindən yaradılması da məlumdur. Tapmacada yarısı yerdə və yarısı göydə yerləşmiş, altında axşam, üstündə isə səhər olan və ayaq üstə arıqlayıb ölmüş dəvəyə oxşayan körpüyə uğurlu bənzətmə yaradılmışdır. Lahic tapmacalarında da mövzu rəngarəngliyi, eyhamlı ifadələr, nəsr və nəzm formalarında qurulması və s. özünü göstərir. İndi isə həmin tapmacaların tematik rəngarəngliyinə baxaq:

- Heyvanlar: *Müyi, müyi, müyiş ni, Çorto pöyi dımiş ni...* (Bağ) – Tükləri yox, dörd ayağı var, quyruğu da yox (Qurbağa) (11, c.2, s. 88)
- Geyimlər: *Duto vini, çılto çım* (Tirox)– İki burnu var, qırx gözü (Çarıq) (11, c.2,s.91).
- Bədənin üzvləri: *Çətin vinum ürə man, Vö bıstənum bürə man* (Vini) – Onu çətin ki görəəm, onunla iy bilirəm (Burun) (11, c.2, s.90).

- Etnoqrafik səciyyəli, xüsusən də Lahıc üçün səciyyəvi sənət sayılan misgərlikdə işlədilən alətlər: *Havoyi histi, cuni na* (Dam) – Nəfəsi var, canı yox (Körük) (11, c.2, s.91).

Təbii ki, Lahıca azərbaycanca söylənən tapmacalar daha çoxdur. Məsələn, Qırx hicrə, bir otaq (Nar); O nədi ki, ayağı yoxdu, yügürür (ilan) (11, c.2, s.97).

Lahıc folklorunda tapmacaların həm nəzm, həm də nəsr formasında olanları vardır. Cavabı nehrə olan tapmacada bunu görmək olar:

Həsdum, hısdum, duhunirə basdum.

Bı are poçeman vəngəsdum,

Şat bonsər, şıt bensər,

Hamrahiyi bəxtəvər (11, c.2, s.88). (*Nihərə*).

Tərcüməsi: *Ağzını yumdum, ayaqlarımla tutdum, gah o başa, bu başa yellədim, yoldaşı da sərnəkdir.*

Aşağıda verilmiş tapmacanın cavabı Lahıca keçmişdə qışda evlərdə yerdə qurulan kürsüdür, belə ki, kürsü kvadratşəkilli olub, bütün ailəni istər yemək, istərsə də yatan vaxtı ətrafına toplayırdı.

Bu baba, yaxşı baba, ləşgərpərəst,

Dörd əli, dörd ayağı, qarnı gəvər (enli) (cavabı-kürsü) (139).

Yaxud məişətlə bağlı cavabı təndir və çörək olan tapmacada isə belə deyilir:

Əloməti, əlomət, Ye kol ataş salomət.

Tar zərur, xişg vakandum (11, c.2, s.88). (*Nun, tənür*)

Tərcüməsi: Bir əlamətdir: bir topa od, yaş vurdum, quru çıxartdım (təndir və çörək)

Ləzgilərin epik folklor örnəkləri arasında tapmacalara (*ləzgiçə* “*imuça maçar*”) da rast gəlinir. Bu tapmacalarda incə eyhamlar, zahiri əlamətlər, dəqiq bənzətmələr və təyinatına uyğun ifadələr vasitəsilə qarğız kimi tərəvəz adı, məişət əşyası olan qayçı, qış gecələrinin çərəzi sayılan qovurğanın cavab olduğu sonda üzə çıxır.

Епини яд хъваз, Дана дак Іваз (11, c.2, s.147) – İpindən su içər, dana şişər (qarğız).

ЯнIа тIуѳ тун Тавур сив акъайдач (мудрамI) (11, с.2, s.148). – Qulağına barmaq salsan, ağızın açar (qayçı).

МиѳIи цуру ѳIегъер къугъада (кIалар) (11,с.2, s.147) – Qaranlıq tövlədə keçilər oynamağa növbə tutub (qovurğa).

İvanovkadan toplanmış tapmacalarda əmək kultu, kənd təsərrüfatı alətləri və məhsulları, habelə molokanların gündəlik məişəti ilə əlaqədar əşyalarla bağlı detallar əsas yer tutur. Folkloru xas olan bir keyfiyyəti – çoxvariantlılığı ümumrus və molokan rus folklorunda yayılmış tapmacalarda müşahidə etmək mümkündür: Molokan folklorunda: *Мать толста, дочь прочна, А сын ушел в небеса (печь, дым)* (95, s.165). – *Anası kök, qızı möhkəm, oğul göyə uçdu* (soba, tüstü)

Ümumrus folklorunda: *Мать толста, дочь красна, сын сокол, под небеса ушел. (печь,огонь, дым)* (96, s.36) – *(Ana kök, qızı qırmızı, oğul şahin kimi göylərə uçdu.* (soba, od, tüstü)

Beləliklə, III fəsildə İsmayılı bölgəsindəki azsaylı xalqların epik folklor nümunələri araşdırılmış, ərazidən toplanmış əsatir, əfsanə, rəvayət, nağıl, lətifə, şəbədə, tapmaca, atalar sözü və məsəllər məzmun və forma baxımından araşdırılmış, onların mövzu və janr özünəməxsusluqları diqqətə çatdırılmışdır. Tədqiqat zamanı epik nümunələrdə insanların məişəti və məşğuliyyəti, yerli xüsusiyyətlər, adət və ənənələrin öz əksini tapması, regional lətifə qəhrəmanları və şəbədənin bir janr kimi lətifə və qaravəllidən fərqləri haqqında danışılmışdır.

IV FƏSİL

İSMAYILLI BÖLGƏSİNİN AZSAYLI XALQLARININ LİRİK VƏ MƏRASİM FOLKLORU

4.1. Lirik folklor mətnləri: nəğmə, mahnı, bayatı və çastuşkalar

Azsaylı xalqların, o cümlədən lahiclərin folklorunda epik növlə müqayisədə lirik nümunələrə daha az rast gəlinir. Bunun da əsas səbəbi, bu dildə yaradılmış yazılı və şifahi ədəbi nümunələrin qorunmamasıdır. Lirik növün şifahi ədəbiyyatda ən qədim janrı sayılan müxtəlif sənət-peşələrlə bağlı əmək **nəğmələrini** aid etmək olar. Bu da, təbii ki, sənətkarlığın və ticarətin inkişaf etdiyi Lahıca folklor mühitinin xüsusiyyətləri ilə izah olunmalıdır. Zəngin ənənələri olan misgər nəğmələri məhz Lahıca oxunurdu. Məsələn, misgər belə oxuyurdu:

*Man misgərum, dırışt minum çı güyi
Tava, gajqun, kəfgir, bəsdı, ye söyi
A xudoman rozi birom man doim,
Ruzimənə vorde bı dər ü doim (11, c.2, s.131)*
Mən misgərəm, düzəldərəm, nə desən
Tava, qazan, kəfkir, güyüm, aşıüzən.
Mən Allahımdan razı oldum daim,
Çünki ruzimi qapıma gətirib daim.

Misgər oxuduğu nəğmədə öz peşəsi və bacarıqlı bir usta olduğu barəsində danışır, düzəltdiyi müxtəlif qabların adlarını (tava, qazan, kəfkir, güyüm və s.) çəkir. Sonda ruzisinə görə Allaha razılığını ifadə edir. Yaxud tacir nəğməsində peşəsi haqqında danışır, geyimini təsvir edir və yükündə mis məmulat olduğunu bildirir. O həm də işarə vurur ki, tacirin işi şəhərdə daha yaxşı gedir:

*Man tocirum mığərdum ay mığərdum
Mundom bı şəhr burom, mundom voyərdum
Şalvorman zərxora, borman obgərdun
Mənə in dih be çı, şəhrə mığərdum (11, c.2, s.131).*

Mən tacirəm, gəzərəm, hey gəzərəm,
Bilmirəm, şəhərə gedim, yoxsa qayıdım.
Şalvarım zərxdən, yüküm abgərdən,
Mən kəndi neynirəm, şəhəri gəzərəm.

Ətraf kəndlərdə yaşayan və heyvandarlıqla məşğul olan lahıclar sağın nəğmələrini yalnız azərbaycanca oxuyurdular:

*İnəgim, ay inəgim,
Ceyran inək sağ olsun.
Üst-başını bulama,
İnəgim, ay inəgim (11, c.2, s.130).*

Lahıcla bağlı bir fakt bu gün də hər kəs üçün maraqlıdır: belə ki, 1918-1920-ci illərdə erməni daşnaklarının Azərbaycanda törətdiyi soyqırım zamanı bir sıra kəndlərinə basqınlar edilirdi. Lahıcdan təxminən 10 km aralı olan Basqal kəndinə ermənilərin hücumunu eşidən xalq ağsaqqalların müraciətindən sonra səfərbər olur. Təcili şəkildə lahıç usta Məhəmməd rza öz eskizi əsasında Zambro (lahıcca “vur getsin”) adlı top düzəldir və onu Niyal dağının üstündən erməni silahlı dəstələrinin gələcəyi səmtə tuşlayır. Düşmən görünən kimi atəş açılır, çaxnaşma düşür və daşnaklar gəldikləri kimi qaçıb gedirlər. Bu hadisədən sonra xalqın dilinə bu günə tam şəkildə gəlib çatmayan bir nəğmə düşür:

*Girdimandı çayları,
Niyaldı səngərləri,
Sütundu əsgərləri...(43, s.92)*

Nəğmə o dövrdəki insanların mübarizlik ruhunu və əzmini göstərən gözəl bir örnək olmaqla qəhrəmanlıq nəğməsi kimi də səciyyələndirilə bilər.

Lahıcların folklorunda tat dilində ifa olunan az sayda mahnılar da vardır. Bu səbəbdən Lahıç toylarında xanəndələr mahnıları Azərbaycan dilində oxuyurlar. Mahnıların bəzilərinin özünəməxsus melodiyası olsa da, yenə Azərbaycan xalq mahnılarının güclü təsiri hiss olunur. Lahıcca ifa olunan belə mahnılara “Tüti xola”, “Çimnoz xanım” və b. aid etmək olar. Məsələn, “Tüti xola” mahnısında cehizinin azlığına görə ağlayan qızın şikayətindən bəhs olunur:

Tüti xola, bə birun dəro, bülbüli vorusdan.
Girum tira ə dəsontı, nə bilum parısdan.
Vaxsim birem umun ba busdun, qiline be koşdan.
Çiletıra cihizi kəmi, nişde bə giresdan (134).
Tutu xala, bayıra çıx, dolu yağır,
Əlindən tutub yıxılmağa qoymaram.
Gəlin biz gedək bostana kartof əkməyə,
Qızının da cehizi az olduğu üçün ağlayır.

Yaxud ananın dilindən oxunan "Çimnoz xanım" mahnısında qızın gözəlliyindən, onun aya və ulduza bənzərliyindən, gələcək xoşbəxtliyinə olan inam hissindən bəhs olunur:

<i>Çimnoz xanım kileməni,</i>	Çimnaz xanım qızımdır,
<i>Mohməniş, astare məni.</i>	Həm ayım, həm ulduzumdur.
<i>Əgər xudo güfdirə boşı,</i>	Əgər Allah deyən olsa,
<i>Xuşbəxt imbi kiləmənış (11, c.2, s.131).</i>	Qızım da xoşbəxt olar

Lahıclar arasında yayılmış başqa bir mahnıda müəyyən qədər məzmun olsa da, nəzm əlamətləri (misralarda hecaların sayının qeyri-bərabərliyi, qafiyələrin yoxsul olması) ciddi şəkildə pozulsa da, bu əskikliklər ifa zamanı aradan qaldırılır. Burada bulaq başına su üçün gedən qıza sevgisini bəyan edən gənc oğlan hislərinin həm də gizli qalmasını da istəyir:

<i>Ə kilə, kilə, tı kısti?</i>	Ay qız, ay qız , sən kimsən?
<i>Mənə diri xandısdı.</i>	Məni görüb niyə güldün?
<i>Biyo bura bı öti,</i>	Gəl sən suyuna get,
<i>Mara mə gü bı möti (11, c.2, s.132).</i>	Anana gedib heç nə demə.

Axıska türklərinin həyatında musiqili folklorun da önəmli yeri var. Bu musiqili-sözlü parçalar türkülər adlanır. "Vətəndən uzaqda Axıska türklərinin ağırlı həyatını bəzəmiş" (mənbə) türkülər çoxdur və onlardan "Qərib ağalar" adlı birini nümunə kimi vermək istərdik:

Qürbət eldə başı gəlsə yastığa
Nerədə olur işi qəribin,

*Gələn olmaz, gedən olmaz yanına,
Axar gözlərinin yaşı qəribin.*

Nəqərat:

*Qərib çəkər, of ağlar,
Həm sizlər, həm ağlar,
Qəribin nəmli gözləri
Qaxar hər sabax ağlar (4, s.123).*

Türkünün doğurduğu duyğular hər kəsə aydındır, vətəmindən ayrı düşən hər kəs bu hisləri yaşayır və vətəninə qovuşmaq bütün həyatının məramına çevrilir. Qəribin həmişə nəmli olan gözləri gecə-gündüz ağlamaqdan qurumaz. Bu ağrı-acı “Bəni yad et vətənim için”, “ Ağlasa, anam ağlar”, “Qərib məzarı” və s. kimi türkülərin əsas motividir. “Çəvür yolumuzi Vətənə, Allah” türküsi axıskalılığın öz tarixi vətənlərinə gec-tez dönəcəkləri fikrini təsdiq etməklə bərabər, bu əzabkeş xalqın duası kimi də səslənir. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, Axıska türklərinin qürbət acısını əks etdirən türküləri ilə yanaşı, qəhrəmanlıq və türklüyü vəsf edən marşları, məhəbbət və gözəlliyi tərənnüm edən türküləri də kifayət qədər çoxdur.

Molokanların xalq mahnıları arasında dini, toy və məhəbbət mahnıları üstünlük təşkil etsə də, vətən təbiətinin gözəlliyi və əməksevərlik haqqında mahnılar kifayət qədərdir. Bəzi mahnılarda könülsüz ərə verilən qızların kədər hisləri, öz yaxın adamları və qohumlarını itirənlərin qəmi, əziz adamlar və doğma yerlərlə bağlı həsrət duyğuları ifadə olunur. Amma uzunmüddətli ayrılıqdan sonra sevimli adamla görüşün doğurduğu sevinc hissi, təbiət gözəlliyinə heyranlıq və ailə təsərrüfatında firavanlıqdan yaranan razılıq hislərinin tərənnüm olunduğu şən əhvali-ruhiyyəli mahnıları da qeyd etmək lazımdır.

«Сиона гора, гора высокая» (Sion dağı hündürdür), «Траурная» (Matəm) , «Родная церковь» (Doğma kilsə), «Печаль на сердце слышу я» (Ürəyimdə kədəri eşidirəm mən) kimi dini və matəm nəğmələrində ölümdən sonrakı dünya ilə bağlı dini təsəvvürlərin güclü təsiri duyulur (149).

2015-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycanın rus folkloru” kitabında toplanmış molokan folkloru nümunələri arasında nəğmələrin xüsusi bir növü – şikayət nəğmələri qeyd edilmişdir. Həmin mahnıların ana xəttini mövcud vəziyyətdən narazılıq və şikayət təşkil edir. Amma düşünürük ki, bu mahnılarda, xüsusən də “Bülbül” (Соловей) (95, s.36) və “Okeanın o tayında, uzaq ölkədə” (В стране далекой за океаном) (95, s.43-44) adlanan mahnılarda həm də molokanların tarixi vətənləri-Rusiya ilə bağlı nostalji hisləri çox güclüdür.

Hapıtlardan toplanmış lirik növə aid nümunələr içərisində mahnılar, bayatılar və laylalar da maraqlıdır. Onlar da mahnıları mani adlandırırlar. Belə manilərdən birinə baxaq:

<i>Qələr əsikən cəb cico,</i>	Başdan ayağa çiçəkdir,
<i>İçə xuyunir heç hala dəd.</i>	Suyundan heç harda yoxdur,
<i>İçə huynir heç hala dəd .</i>	Çörəyindən heç yerdə yoxdur,
<i>Yə kumuğənəd kum haloyo?</i>	Bizim kənd kimi kənd harda var?!
<i>Sündürüm lürdəd uc vəcə.</i>	Heç kim deməz bu mənimdir,
<i>Ləc ənice luc yəəcə.</i>	O, onundur, bu, bizimdir,
<i>Şiyesə rövəc xurəcə .</i>	Hər nə varsa, Allahındır.
<i>Yə kumuğənəd kum haloyo?! (11, s.178)</i>	Bizim kənd kimi kənd harda var?

Konkret melodiyası və musiqi alətləri olmadan oxunan, əl çalmaqla müşayiət olunan bu manidə Azərbaycan kəndində görmək istədiklərimizdən- gözəlliyindən, onun gül-çiçəklərindən, suyundan və çörəyindən danışılır, bu kəndin saf suyu, əlvan çiçəkləri və pak çörəyi bu kənddə hamı üçün birdir, heç kim: “*Ləc ənice luc yəəcə* – O, onundur, bu, bizimdir” demir, burada “*Şiyesə rövəc xurəcə* – Hər nə varsa, Allahındır”, – deyə oxuyurlar. Hər bəndin sonunda doğma kəndlərinə dərin sevgi duyulan: “*Yə kumuğənəd kum haloyo* – Bizim kənd kimi kənd harda var?!” misrası təkrar işlənir.

Azərbaycan folklorunun lirik növünün aparıcı janrı hesab edilən **bayatılar** Lahıç folklorunda da özünə yer tapa bilmişdir. Lahıçların söylədikləri bayatılar Azərbaycan türk bayatılarıdır, bir sıra mətnlərdə isə Lahıçla bağlı detalların (məsələn: Girdiman çayı) da daxil edildiyini görmək olar:

*Stəkanım qanlıdır
Əl dəymə, dərmanlıdır.
Əslimi xəbər alsan,
Əslim Girdimanlıdır (5, s.22).*

Lahıca söylənən bayatılarda məkan faktorunun aparıcı rol oynaması AMEA-nın m.ü. K.Əliyev tərəfindən də qeyd edilmişdir: “*Lahıç folklor nümunələrində zaman faktoru digər xalqların folklor irsində olduğu kimi intəhasızdır. Məkan amilinə gəldikdə isə bu, öz ifadəsini konkret yer adları ilə təsdiq etməkdədir. Lahıç bayatılarında məkanın mənzərəsi Lahıcın əlaqələrinin də əyani faktıdır. Nümunə üçün qeyd edək ki, dağlar qoynunda yerləşən bu füsunkar məkan Şirvana aid olduğuna görə bayatılarda Şirvan adına tez-tez rast gəlmək olur (34, s.6).*

Başqa bir bayatıda dərddən ancaq dərd çəkənə verilməsini söyləməklə, əslində, özlüyündə daxilən bir təsəlli tapan lirik qəhrəmanın düşüncələri əsas yer tutur:

*Əzizim çəkənə ver,
Qəlyanı çəkənə ver.
Bu dərd yaman dərd imiş,
Onu da çəkənə ver (11, c.2, s.105).*

Aşağıda verilmiş bayatıda da birinci bayatıdakı mövzu inkişaf etdirilir: dərddən olan özünə həmdərd axtarar və göz yaşının dərddən yarandığını ifadə edir.

*Gedirəm gedən olsa,
Dərdimi bilən olsa.
Ağlamaq dərddən gəlir,
Göz yaşım silən olsa (11, c.2, s.106).*

Azərbaycan folklorunun özünəməxsus janrı olan bayatıda 7 hecalı 4 misranın *aaba* şəklində qafiyələnməsi və ənənəvi olaraq ilk misrada “əzizim, mən aşiq və s.” kimi janr xüsusiyyətlərinin tam şəkildə riayət olunduğu lahıç dilində qoşulmuş bayatı demək olar ki, yoxdur.

Lahıcın yas mərasimlərində **ağılar**, əsasən, azərbaycanca oxunur, nəsrədə olan vaylar isə həm azərbaycanca, həm də lahıcca söylənilir. Yas mərasimlərində müəyyən qədər uca səslı hayqırmalar, saçıolması və üzçırma kimi halların yaranmaması üçün Kərbəla şəhidləri və əzabkeşlərinə həsr olunmuş mərsiyələr səslənir. Bayatılardan məzmun baxımından bir növü sayılan ağılar yas mərasimlərində əsasən ağıçılar tərəfindən oxunur. Lahıccda söylənmiş bir ağının qəribə tarixçəsi var. Yenicə evlənmiş ailəyə bədbəxtlik üz verir: toylarından heç bir il keçməmiş gənc ailədə oğul qəfil dünyasını dəyişir. Bu dəhşətli acını yaşayan ata görür ki, təzə gəlin xalq arasında abır-həyasını gözləyərək, oğlunun cənazəsi üstünə gəlmir. O, al və qara rənglərin fonunda ailənin üzleşdiyi böyük kədər hissənin doğurduğu göz yaşları içində bu ağıny deyir:

Gəlin, dur çıx pərdədən,

Nazım, dur çıx pərdədən.

Al geydin, yaraşmadı,

Qara gey, çıx pərdədən (11, c.2, s.107).

Yaxud digər bir ağıdan çox maraqlı bir təəssürat yaranır: əslində, 4 misralıq bir ağı ailənin iki böyük acısını bizə anladır, ailənin cavan oğlu ölmüş və buna görə də tabutuna qırmızı parça sarınmışdır. Digər tərəfdən, qardaş dərindən ürəyi az qala partlayan dərđli bacı da laldır, dili də yoxdur ki, ağı söyləsin:

Tabutu aldı bunun,

Örtüyü şaldı bunun.

Hərə bir ağı desin,

Bacısı laldı bunun (134).

Azərbaycan folklorunun lirik növünün şahı hesab edilən bayatının təsiri ilə hapıtların da yaratdıqları bir neçə bayatısı qeydə alınmışdır. Bayatılardan birinin maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, bu 4 misralıq kiçik bir şeir parçasında Azərbaycan kəndlərinin bəzilərində hələ də yaşanan su problemi dilə gətirilir:

Hapıtca:

Əzizinəm əc lurə,

Əc lurə hey uc lurə.

tərcüməsi:

Əzizinəm o deyə,

O deyə, hey bu deyə,

Dünya həyc bağ-bağat

Dünya oldu bağ-bağat,

Yin qayçubun xad lurə (11, c.2, s.180)

Biz qırıldıq “su” deyə

Ləzgilərin **bayadr** adlandırdıqları şeirlər 8 hecalı olur, Azərbaycan bayatılarında xüsusiyyətlərdən (7 hecalı misralar, “əzizim, mən aşiq” tipli rekursiv hissə, AABA qafiyə quruluşu), demək olar ki, heç birini daşımır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu mətnlər 8 hecalı olub, konkret qafiyə quruluşuna malik deyil. Müqayisə üçün İsmayilli rayonunun Sumağallı kəndinin 85 yaşlı sakini Şirinova Şirvan Salman qızının dilindən qələmə alınmış bir bayatını götürək:

Ləzgiçə:

Tərcüməsi:

Къил элкьуьрдай гатун шагьвар,

Yayın isti gilavarı

Зи багьдилай элкьвезава

Bağımızda yavaş əsir.

Я яргьариз акьатай яр,

Məndən uzaq düşən yarım

Хиялар вахь гэлкьвезава (12,c3, s.99).

Xəyallarım səni gəzir

Bayadrda yarın həsrətini xəyallarında yaşadan aşiqin ürək çırpıntularını duymaq olur. Başqa bir bayadra baxaq:

Ləzgiçə:

Tərcüməsi:

Къакьан къавун аскІан гІере

Çiçək toxur yaz dərəsi

Чередаллай зуІун фере

Sirin oxur yaz fərəsi

Перемдун хея са чІук дере

Kimə deyim bu dərdimi

Вур хьсан тир руш тир бере (11,c2, s.146). Ötüb keçdi qız dərəsi.

Bu şeir parçasında isə güllü-çiçəkli və quşların oxuduğu bahar fəslində aşiq sevdiiyi qızın yaşadığı dərənin yanından dərqli-dərqli keçib getdiyini dilə gətirir.

Ləzgi bayadrlarında tez-tez dağ, dərə obrazları və onlara müraciət diqqət çəkir. İlk bayadrda təbiət gözəl peyzaj yaradır, davaya getmiş qardaşları və sevgilisindən ötrü narahatlıq keçirən gənc bir qızın ürək çırpıntıları əks olunub. İkinci bayadrda isə sevdiiyi qıza ürək sirrini cəsərət tapıb deyə bilməyən gəncin narahatlığı dolayı yolla ifadə olunmuşdur. Aşağıda verəcəyimiz bayatının isə özəl xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında müəllifli bayatılarda olduğu kimi, onu yazan məlumdur. Aşağıdakı bayadrı Qalacıq kəndində yaşayan müəllimi Bəxtiyar Rəhimov yazmışdır, o həm də bu

dissertasiyada verilmiş ləzgi mətnlərinin redaktoru və Azərbaycan dilinə tərcüməçisidir. Nümunədə məhz ləzgi bayadrlarına xas mövzu və forma özəllikləri özünü göstərir.

Ləzgiçə:

Хуьруьн кьене далдамдин ван

Атайлахди шад жеда зун

Алцур уна мэххэр тавур

Вун акурла над жеда зун (151)

Tərcüməsi:

Nağaranın xoş sədasın

Eşidəndə şad oluram.

Toyumuzu geri atdın,

İndi sənə yad oluram.

Ləzgi bayadrlarında sevgi mövzusuna xüsusi önəm verildiyinə nümunə olaraq S.Kərimovanın İsmayılının Sumağallı kəndindən Şirinova Şivan Salman qızından topladığı bayadrların birində yarının dərdiyi yonca gülünün qurumasını şanapiriyə söyləyən lirik qəhrəman sevgisində hər zaman sadıqlıyından söz açılır:

Ləzgiçə:

Ярди атІай инжи векьер

Кьуразава я зардин кьуш.

Вун цІай кьуна кайитІани,

За вакай вил атІудаі туш (12, 98)

Tərcüməsi:

Yarım dərən yonca gülü

Quruyur ki, şanapirik,

Yar odlanıb yansam belə,

Əl çəkmərəm birdəfəlik.

Başqa bir bayadrda ləzgi xalqının həyatı, məişəti və daxili mənəvi dünyasını görmək mümkündür. Təpədə çardağ quran çoban özünə istidən, soyuqdan qoruyan bir daldanacaq qurmaqla bərabər, həm də özünü bu ərəzinin taxtda oturmuş hakimi kimi hiss etməyinə imkan verir. Amma bu, hələ bayadrda əsas məsələyə bir girişdir, çünki daha sonra qismətinin sönməsinə dözə bilməyən gənc qız sevgilisi çobandan gecə-gündüz dərdləri zümzümə edən bir bulaq düzəltməsinə xahiş edir:

Ləzgiçə:

Кьакьан синел чардах ая

Чардах ая,вун чубан я,

Дердерикай булах ая,

Чун чаз тахьай нис заман я. (15, s.143) Taleyimiz sənən vaxtdır.

Tərcüməsi:

Sən təpədə qur bir çardağ,

O, daldalıq, həm də taxtdır.

Dərdimizdən düzəlt bulaq,

Axıska türk folkloruna həsr olunmuş kitabda dünya söz sənətinin maraqlı nümunələri sayılan manilər haqqında belə yazılır: “*Məzmunu və bədii siqləti son*

dərəcə dərin olan manilərdə ani insani hisslər və əbədi fəlsəfi məsələlər çulğışı... Vətən dərdi, yurd dərdi, qərıblıq, həsrət, nakam sevgi, eyni zamanda gələcəyə inam, qürur, ləyaqət – bu manilərin əsas motivləridir” (4, s.64). Bu manilərdən bir neçəsinə nəzər yetirək:

*Gedirəm bu dağ ilən,
Əlimdə çırağ ilən.
Bizi eldən sürdülər
Əllərdə yarağ ilən (4, s.64).*

Manidə axıskalıların 1944-cü ildə xüsusi amansızlıqla doğma yurdlarından sürgünə göndərilməsi əksini tapıb. Digər bir manidə vətən sevgisi, vətənə dönüşün nə vaxtsa gerçəkləşəcəyinə inam hissi xüsusilə diqqət çəkir:

*Ağ qoyun mələr gəlir,
Dağları dələr gəlir,
Vətən qapsi açılsa,
Kövlümə nələr gəlir (4, s.65).*

Xalq arasında “Könül sevən göyçək olar” məsələnin təsdiqini aşağıdakı manidə görmək mümkündür:

*Yeşilli çit səndədir,
Bir ucu da bendedir.
Cənnətdən huri çıxsa,
Gənə meylim səndədir (4, s.67).*

İnsanlar dərdsiz olurlar, dərdin özü bir dərd, onu çəkmək bir başqa dərddir - fikri növbəti manidə təsirli bir dillə səslənir:

*Günüümü qara yazem,
Yoxmu bir çara yazem,
Yürək dəftərim doldu,
Dərdimi nerə yazem? (4, s.68).*

Axıskə türkləri yaşadıqları yerdən və onlara necə qayğı göstərilməyindən asılı olmayaraq özlərini həmişə qərıb hiss edirlər:

Bən qərıb, işim qərıb,

Eşim, yoldaşım qərib.

Öldüyümə yanmıyorum,

Məzarda taşım qərib (4, s.78).

Manilərlə bağlı təhlilimizdən gəlinən qənaət bundan ibarətdir ki, axıskalılıarın maniləri Azərbaycan bayatıları ilə ruhən yaxın olsa da, rekursiv elementlər (mə'n aşiq, aşiqəm və s.) rast gəlinmir.

Azsayılı xalqların lirik folklorundan danışarkən aşiq şeiri üslubunda olan şeirlərdən və bu şeirləri yaratmış aşıqlardan yan keçmək olmur. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında önəmli yer tutan aşiq yaradıcılığı nümunələri lahiclar arasında, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Amma Müdrüsə kəndində dünyaya gəlmiş lahic usta Cəlilin bacarıqlı sazənd olduğunu, Pirəqanım kəndində dünyaya gəlmiş və orta məktəbi Lahıca bitirmiş lahic Aşiq Cavid Əmiraslanovun Azərbaycan dilində xeyli sayda aşiq şeirinin müəllifi olduğunu öyrəndik. Aşiq Cavidin öz həmkəndlisi şair Ağami Bağırılı ilə yaratdıqları bir klassik qıfılənd formasında deyişməni maraqlı hesab edərək burada veririk:

Aşiq Cavid:

Səndən xəbər alım, şair Ağami,

Hansı quşdur evdə yuva qurubdur?

O kimdir ki, ağı kəsməz, istəyər,

Yuvasın dağıtsın, qəsdə durubdur?

Şair Ağami:

Al cavabın verim, ay aşiq Cavid,

Qaranquşdur, evdə yuva qurubdur.

O uşaqdır, ağı kəsməz, istəyər,

Yuvasın dağıtsın, qəsdə durubdur (21, s. 48)

Xeyli müəllifli bayatı yaratmış Ş.Dağlaroğlu lahicca bir neçə təniz də yazmışdır:

Lahicca:

Niyol ha bı, Löyij Löyij nə birə,

İn torixə beti güyüm ə sər man.

Tərcüməsi:

Lahic olmamışdan Niyal elə var idi.

Qoy tarixin deyim onun mə'n başdan

Cavonşirə, Koroğlirə, Nəbirə

Cavanşirin, Koroğlunun, Nəbinin

Baleyiyum, çətin dəröm ə sər man

Balasıyam, çətin çıxam mən başdan (138)

Təcnisin ilk bəndində Lahıcın və Niyal dağının adları çəkilir. Daha sonra şair tarixi “başdan”, yəni əvvəldən danışmaq istəyir, bu zaman da özünü xalqımızın böyük qəhrəmanları - Cavanşirin, Koroğlunun və Nəbinin balası adlandırır, onu “başdan” çıxartmanın çətin olduğunu söyləyir. Burada *ə sər man* (başından, əvvəldən) - *ə sər man* (başdan, başdan çıxarmaq mənasında), *nə birə* (olmamış) – *Nəbirə* (Nəbinin) sözləri ilə cinas qafiyə yaradılıb. Şair bir daha vurğulayır ki, o, kim olur-olsun bu torpağın oğlu, adı çəkilən igidlərin xələfidir.

Lahıclar türk yaradıcılıq ənənəsinin məhsulu sayılan aşığı sənəti ilə ciddi şəkildə məşğul olmasalar da, Lahıcdə oğlan toylarının əksəriyyəti zurnasız və sazsız keçməzdi. Rəqslərdən sonra toybəyi məclisin idarə olunmasını aşığa həvalə edərdi. Lahıç toylarına, adətən, Aşıq Pənah, Aşıq Şakir, Aşıq Məmmədəğa kimi Şirvan aşıqları gələrdilər. Bu aşıqlar gözəl, oynaq havacatın müşayiəti altında daha çox gözəlləmələr oxuyardılar. Aşıqların arasında şura gəlib sazla rəqs edənlər də vardı. Aşıqlar maraqlı əhvalatlar və nağıllar danışmaqla bərabər, məclis əhlinin xahişi ilə əvvəlcə ustadnamələr, sonra isə “Aşıq Qərib” və “Əsli və Kərəm” kimi məhəbbət dastanlarından sifariş edilən parçaları böyük həvəslə ifa edərdilər.

4.2. Uşaq folkloru: nazlama, düzgü və yanıltmaclar, laylalar

Azərbaycan uşaq folklorunun davamlı və hərtərəfli tədqiqatçısı f.e.d.R.Qafarlı folklorun əhəmiyyətli istiqaməti olan uşaq folkloru barədə yazır: “*Uşaq folkloru dedikdə... şifahi xalq yaradıcılığının böyüklər və uşaqlar tərəfindən yaradılan elə nümunələri nəzərdə tutulur ki, uşaqların məişətini, oyunlarını, əyləncəsini, istirahətini, məşğuliyyətlərini, istəklərini, arzularını ifadə etsin və əhatə etdiyi mövzuları, ideyaları, forması, məzmunu, üslubu, hətta sözlərin seçilib-düzülməsi, ifadə tərzini körpələrin zövqünə, biliyinə, dünyaya baxışına, yaş səviyyəsinə, psixikasına uyğunlaşdırılsın*” (49,s.8). Alim uşaq folklorunun iki istiqamətdə yaradıldığını qeyd edərək yazır: “*Uşaq folkloru iki istiqamətdə: – böyüklərin (nağıllar, tapmacalar, laylalar, oxşamalar və s.) və – uşaqların yaradıcılığı*

(*dolamalar, acıtmalar, öcəşmələr, oyun nəğmələri və s.*) hesabına zənginləşir” (49, s.9)

Dissertasiyada biz daha çox uşaqların və gənclərin öz yaradıcılıq məhsulları olan düzgü və yanılmaqlara diqqət yetirdik. R.Qafarlı söz oyunlarının ən çox işlənən növü kimi yanılmacı qeyd edir (49,s.386). Yanılmac oxşar səs, söz və söz birləşmələrinin təkrarlanmasından əmələ gəlir. Bu janr adətən uşaqların düzgün nitq və tələffüzünün formalaşmasına kömək edir.

Bir neçə lahic söz oyununa baxaq:

Münəvvər, Dım təvər, Bəxtəvər, Vərhəvər (11, c.2, s. 133).

İN məliki, Tanti tıniki, Bortı nimiki (147).

Lahic uşaq folklorunda yanılmaqlar da vardır. Bir neçə maraqlı yanılmacı burada verməyi lazım bildik:

Xırşa xordi, xırşa şundi, Ağız südünü içdi, ayını atdı.

Xırşa xordi, xırşa şundi (138). Ayını yedi, ağız südünü atdı.

R.Qafarlı düzgünləri belə səciyyələndirir: “*Düzgünlərdə bir xüsusiyyət özünü göstərir: bəzi misralar, epizodik əhvalatlar, təsvirlər, demək olar ki, əksər nümunələrdə təkrar verilir*” (49, s.226). Belə bir düzgünü nümunə gətirmək olar:

Lahicca:

Rafdum ba buni qozi,

Duto qəloğ bı vozi .

Ye sanq şundum na rasi,

Dı sanq şundum na rasi .

Numasuz şundum dəyəsi.

Döyüsdum , parısdum,

Ə viniman xun umo .

Xuno dorum bı xori,

Xori be man güvö do .

Güvorə dorum bə gısband ,

Gısband e man dımbə do.

Dımbə rə dorum bı qari,

Tərcüməsi:

Getdim məscid damına

İki qarğa oyununa.

Bir daş atdım çatmadı,

İki daş atdım çatmadı,

Kösövü atdım alışdı.

Yüyürdüm, yıxıldım,

Burnumdan qan açıldı,

Qanı verdim mən yerə,

Yer mənə ot verdi.

Otu verdim qoyuna,

Qoyun mənə quyruğu verdi.

Quyruğu verdim qarıya,

Qari be man fatil do .

Fatilə dorum bə məllö,

Məllö be man kitob do.

Kitoba dorum bə xudo,

Xudo be man ımır do (11,c.2, s.133). Allah mənə ömür verdi

Qarı mənə fətir verdi.

Fətiri verdim mollaya,

Molla mənə kitab verdi.

Kitabı verdim Allaha,

Bu düzgünün başqa bir variantına Lahıç qəsəbəsinin qonşuluğundakı Əhən kəndində bir söyləyicidə rast gəldik:

Lahıcca:

Rafdum dirum ye qozi ,

Dirum dımi durozi (142).

Tərcüməsi:

Getdim gördüm bir qazi,

Gördüm ki, quyruğu uzundur

Lahıç Azərbaycanın elə nadir yaşayış məntəqələrindən hesab edilir ki, burada yaşayan lahıçlar təkcə xalq sənətkarlığı ənənələrini deyil, həm də gündəlik məişətlə bağlı adət-ənənələrini və bu adət-ənənələrin təzahür etdiyi mərasimlərini də qismən qorumuşlar. Belə ki, Lahıçda uşaqlar arasında keçmişdə səslı-hərəkətli oyunlar da (universal səciyyə daşıyan və Azərbaycanın digər bölgələrinə də xarakterik olan “Ənzəli”, “Kos-kos”, “Cızıq-turna” və s.) məşhur idi və indi də onların oynanılmasına təsadüf etmək mümkündür.

Hapıtca səslənən bir layla ona görə maraq doğurur ki, çoxlu folklor nümunələrinə malik olan lahıçlarda və ləzgilərin ana dillərində nəzm formasında ciddi janr qaydalarına uyğun olan laylalara rast gəlmədik. Sayı çox olmasa da, hapıt laylasında Azərbaycan dilində rast gəlinən laylalara məxsus janr və məzmun tələblərinə az da olsa uyğunluq hiss olunur. Laylada Azərbaycan laylalarına xas olan forma xüsusiyyətləri: hecaların sayı, qafiyə quruluşu və laylanın nəqarətində xüsusi sözlərin (ququ, laylay, cıcci) seçilməsi kimi cəhətlər özünü aşkar şəkildə göstərir. Layladakı özəlliklər əsas məqsədə – körpənin yatırılmasına bir vəsilə funksiyasını yerinə yetirir.

Hapıtca :

Laylay lure zın zıv-əz

Şəfa işi dərdi məz.

Laylay a cıcci bala,

Tərcüməsi:

Laylay dedim mən sənə

Şəfa olsun dərdlərinə.

Laylay, a cici balam,

Və dərdə işi nikri-bəz.

Dağlar qalsın dərdinə.

Nəqarət

Laylay , a ququ bala,

Laylay, a ququ bala

Laylay , a ciccı bala. (11, c.2, s.181).

Laylay, a cici bala.

Laylada Azərbaycan laylalarına xas olan layla və bala sözləri ənənəvi yerində işlənmişdir. Nümunə laylanın bütün janr tələblərinə cavab verir.

Lahıcların məişət nəğmələrinə az sayda rast gəlinən lahıcca oxunan laylalar və oxşamalar daxil etmək olar. Lahıcc qadınlarının avazla oxuduqları laylalar daha çox qafiyəli nəsr formasında olurdu:

Lahıcca:

Tərcüməsi:

Tı mənə gülmani, gülmani, bülbülmani- Sən mənim gülümsən, bülbülümsən.

Tı mənə gülmani, gülmani, sünbülmani - Sən mənim gülümsən, sünbülümsən(136).

F.e.d. R.Qafarlı Dağıstan xalqlarında (ləzgi, tat, kumuk) “lay-lay” və “ilalay” nəqarətlərinin eyni məqamda – körpələri yuxuya vermək üçün oxunduğunu göstərir və tədqiqatımızın predmeti baxımından maraqlı doğuracaq ləzgi və tat laylalarını müqayisəli şəkildə örnək verir:

Ləzgilərdə:

Tatlarda:

Лайла, зи бала лайла,

Илалай, дила иган

Зи азиз бала лайла,

Лайла, дила ахЫарин (50, s.135)

Зи гуьрчел бала лайла.

Lahıccda uşaq folklorunun bir növü sayılan nazlamalar konkret uşağın adına oxunur və adətən kiçik həcmli olur:

Mənə baleman yettəki,

Mənim balam bir dənədir,

Ü yiş Fərəculla

O da Fərəculla (136).

Digər bir nazlamada deyilir ki, anası üçün balası dünyanın ən əziz adamı və yeganəsidir:

Oşman, güştman, Dadaşman,

Aşımсан, әtimсэн, Dadaşımсан,

Nimçe oşman, Dadaşman.

Sən aş nimçəmsən, Dadaşımсан (136).

Bu nazlamanı oxuyan ana üçün oğlu hər şey deməkdir, əti də, aşı da onun balasıdır. Təzə doğulmuş körpəni əzizləyən nənə onun haqqında bu oxşamanı oxuyur:

Ə kilə, kilon, əz in zöyind, *Ay qızlar, gəlinlər, beləsini doğun,*
Bı zəndənind, əz in zöyind, *Doğursuzsa, beləsini doğun,*
Nə bı zəndənin, hiç mə zöyind. *Doğmursuz heç doğmayın... (137).*

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində oxunan nazlamalarda janr özəlliklərinə əməl edildiyi halda, yuxarıdakı nümunədə bunu görmək olmur.

Uşaq folkoruna aid kiçik araşdırmanı yekunlaşdıraraq onu demək olar ki, bütün azsaylı xalqlarda uşaq folkloru mətnlərinə rast gəlmək mümkündür: lahiçalarda qafiyəli nəsr formasında layla, söz oyunları və düzgüləri, ləzgi və hapıtlarda laylalar, oyunlar və s. Uşaq folklorunun bu örnəkləri isə azsaylı xalqlar tərəfindən istər öz dillərində qoşulur, istərsə də Azərbaycan türk folklorundan faydalanaraq işlənir.

4.3. Azsaylı xalqların mərasim folkloru

Məşhur rus folklorşünası V.P.Anikin mərasimi belə müəyyən edir: *“Mərasim nəsildən nəslə ötürülən, müəyyən şərti və çox zaman simvolik hərəkətlərin müəyyən adətlərlə təsbitləşmiş məcmusudur”* (83, s.75). Bundan əlavə, mərasim mövhumu qüvvələrə təsir etmək üçün həyata keçirilən xüsusi simvolik aktların məcmusu kimi də qəbul edilir. Məlumdur ki, təbiət qüvvələrindən asılılığın güclü olduğu vaxtlarda insanlar şər qüvvələrdən, mümkün təhlükədən və bəd niyyətlərdən qorunmaq üçün müəyyən ayin və rituallar icra etmişlər. Məhz bu ayin və ritualların əsasında da mərasimlər formalaşmağa başlamışdır. Onlarda xalq əldə etdiyi həyat təcrübəsi, insanın doğum günündən ölən gününə qədər maddi və mənəvi həyatının fərqli tərəfləri, öz ənənəvi məişəti, ailə ənənələri və onlarla bağlı məsələləri əks etdirir. Rus alimi E.L.Qolovlyovanın fikrincə, *“adətlər və mərasimlər ənənəvi mədəniyyətdə insan və cəmiyyətin davranışı və fəaliyyətinin nizamlanmasının ən*

vacib formalarıdır” (103). Araşdırmamızda azsayılı xalqların mərasimlərini aşağıdakı təsnifatda verməyi uyğun gördük:

- Təqvim-mövsüm mərasimləri;
- Məişət mərasimləri;
- Okkazional mərasimlər.

4.3.1. Təqvim-mövsüm mərasimləri

Mövsüm mərasimləri ən qədim mərasimlərdir. Azərbaycanda əvvəlcə xristianlığın, daha sonra islamın qəbul edilməsindən sonra ətraf aləmə monoteist baxışlar təbiət qüvvələrinə inama üstün gəldi, lakin bu günə qədər mərasimlərdə həyata keçirilən ritualların magik və sehrli gücünə güvən hələ də qalmaqdadır.

Təbiətin yaz və qış fəslə mövsüm mərasimləri ilə zəngin olur. Qışda əvvəlcə Böyük və Kiçik çillə, sonra Xıdır Nəbi bayramı qeyd olunardı. Böyük çillə 22 dekabrda 31 yanvara qədər 40 gün, Kiçik çillə isə fevralın 1-dən 20-ə kimi 20 gün müddətində davam edər, Xıdır Nəbi bayramı isə fevral ayının ilk 10 günü ərzində keçirilirdi. Böyük çillənin başa çatdığı yanvar ayının son 4 və Kiçik çillənin başladığı fevral ayının ilk 4 günü qışın ən sərt və soyuq günləri sayılır və həmin günlər lahıcların dilində “çor-çor” adlanırdı. “Çillə və çor” sözləri lahıcların dilində müvafiq olaraq 40 və 4 mənalarını ifadə edir. Qonşular çillədə tez-tez bir-birinin evinə yığışar, müxtəlif çərəzlər və yeməklər (hədik, qovurğa, qara halva, boranı külləməsi, boranın dilimlər halında və nəzirlik səməninin bişirilməsi, ət və buğdadan hazırlanan hərisə və ya həlisə yeməyi, şəkərçörəyi) hazırlanar, maraqlı nağıl, lətifə, tapmaca və məzəli əhvalatlar söylənilirdi. “*Xıdır Nəbi bayramı geniş şəkildə keçirilməsə də, bu mərasimlə əlaqədar xüsusi çörək növü – “ xıdırı” adlanan bir çörək bişirilirdi. Təndirə yapmazdan əvvəl üzərini günəş formasında xüsusi taxta daraqla (nünnaxşun) naxışlayırdılar*” (137). Bu çörək növü təkcə Xıdır Nəbi bayramında deyil, digər bayramlar (Ramazan, Qurban, Növrüz və s.) ərəfəsində də bişirilirdi. Bu da həmin insanlarda əski inancların bu günə qədər qorunduğunu göstərən elementlərdən biri sayılır və bu un məmulatının ritual əhəmiyyətini göstərir.

Onu da demək lazımdır ki, insanlar öz qədim inanc və arzularını rəmzlər formasında məişətə, ilk növbədə mətbəxə köçürərdilər. Toylardan qabaq xəmirinə şəkər qatılmış fətıl//fətir (lahıclar kılka//çülçə də adlandırırdılar) bişirər, üzərini quş lələyindən düzəldilmiş naxışlayanla naxışlayar, sonra isə xaşxaş və küncüt qarışdırılmış yumurta sarısı ilə boyayardılar. Hazır çörək qızarmış halda kiçik günəşi xatırladardı.

Novruz bayramına hazırlığa lahıclar qışda çillələrin başlanma və bitmə tarixlərini qeyd etməklə başlayırdılar. *“Bütün Azərbaycan xalqı üçün əziz bir bayram olan Novruz bayramı əslində özünəməxsus ayin və ritualları ilə qədim bir mövsüm mərasimidir”* (3, s.230-234). Bu bayramda səməni cücərtmə, tonqal qalama, od üstündən tullanma, qulaq falı, yumurta boyama və yumurta döyükdürmə, qurşaqatdı, xoruz döyükdürmə və it boğuşdurma kimi adətlər müşahidə olunur. Mifoloji düşüncələrə görə, yumurta boyamaq və döyükdürmək qışla yazın, soyuqla istinin mübarizəsinin, səməni cücərtmək təbiəti canlandırmağın, qulaq falına çıxmaq isə xəbərin yeniləşməsinin nümayişidir. Bayram adətlərinə qurşaq atmaq və ya şal sallamaq adətləri də sonralar əlavə olunmuşdur. Lahıclar Novruz bayramına və onun qeyd olunmasına ciddi yanaşmaqla bərabər, onu təntənə ilə keçirir və hər bir mərasimin məzmununu daha da zənginləşdirirlər. Novruz bayramı lahıcların planlaşdırdıqları xeyir işlərin (ev tikmə, toy, nişan, alış-veriş) başlanğıc nöqtəsi idi.

Bu bayram ümumən Yaxın Şərqdə əkinçiliklə məşğul olan xalqların arasında meydana gəlib. İslam dini Azərbaycanda yayılmağa başladığında əvvəlcə radikal din xadimləri və müxtəlif təriqətlərə mənsub olan şəxslər tərəfindən təqiblərə və qadağalara məruz qalan Novruz bayramı zaman keçdikcə İslamın IV xəlifəsi Həzrət Əlinin adı ilə əlaqələndirilmiş, hətta lahıclar bu bayrama *“id cənab Əmir”*, yəni Cənab Əmirin bayramı adını verməklə onu İslam dini ilə *“barışdırmağa”* çalışmışlar.

Novruz bayramının səhəri günü lahıcların işlətdikləri bir deyim çox maraqlıdır: *“Novruz bayramı gəlsəydi, bir az boyat aş yeyərdik”*. Bununla bağlı

lahıcları arasında indi də bir şəbədə dolaşır: “*Varlı aşu nə vaxt yeyər? – Bu cümədən o cüməyə. Kasıb aşu nə vaxt yeyər? – Bu Novruzdan o Novruza*” (131).

Novruz bayramı lahiclar üçün xüsusi ovqat yaradan bir bayram idi: evdə qadınların öz işi, kişilərin isə bazar- dükana öz işi vardı. Artıq yazın yaxınlaşması ilə əlaqədar çərşənbələr qeyd olunardı. Dünyanın yaranmasını 4 ünsürlə: “abi – atəş, xaki-bad”, yəni su, torpaq, od və yellə bağlı olduğuna inanan lahiclar hər çərşənbəni bu ünsürlərin birinə həsr edirdilər. Hazırda bu çərşənbələri fərqli şəkildə sıralasalar da, lahiclar su, od, torpaq və yel çərşənbələrini ardıcıl olaraq qeyd edirdilər. Lahıcdə adamlar, əsasən də gənc oğlan və qızlar çərşənbə günü axar su başına gedər, qablarını su ilə doldurur, evdəki ailə üzvlərinin sayı qədər daş yığar, onları suya atmaqla suyun saflaşdırıcı müqəddəs gücü ilə pisliklərin aradan gedəcəyinə, qada-balanın sovuşacağına inamlarını ifadə edər, daha sonra suyun üstündən atlanaraq ağırlıqlarının su vasitəsilə axdılmasını, ürəklərindən keçirdikləri niyyətlərin həyata keçməsinə arzulayırlar.

Sonra onlar evlərinə gətirdikləri sudan həyətlərinə və evin divarlarına çiləyir, ondan içmək üçün istifadə edər və bu suyun onlara xoşbəxtlik və yaxşı gün gətirəcəyinə inanırlar. Hər kəs yaxınlıqdakı meşədən ardıc ağacından xırda budaqlar kəsib evə aparır, sonra isə evdə həmin budaqları əvvəlcədən köz tökülmüş manqaldakı odda yandırır və ardıcın yanmasından əmələ gələn xoş qoxulu tüstü ev əhlinə xüsusi bir əhvali-ruhiyyə gətirərdi.

Çərşənbələr günü səhər yeməyi kimi hər bir evdə yağlı ətlə qarışdırılan qabıqsız buğda yeməyi (hərisə), kişmişli südəşi, ballı quymaq və doşablı xəşil bişirilir. Lahıcları bu yeməkləri “pürənbəri”, yəni ənbər ətirli yemək adlandırırırlar. Bu sözü od və su üzərindən atıldıqları zaman oxuduqları şeirdə də təkrarlayırlar:

Baxtı man, baxtı tı Əli, Çərşənbihon pürənbəri (134).

Tərcüməsi: Bəxtimə bəxt ver Əli, çərşənbələrdə pürənbər yetir.

Sonrakı çərşənbələrdə eyni rituallar icra edilməklə bərabər, tonqallar qalanır. Tonqalın ətrafında dolanan və üzərindən atlanan gənc qızlar bəxtinin açılmasını və tezliklə nişanlamasını arzu edirlər. Hər çərşənbə ilə təbiətdə müəyyən dəyişikliyin baş verməsi evdə və təsərrüfatda canlanmaya səbəb olur. Keçmişdə qadınlar

Girdiman çayından topladıqları ovulan ağrəngli daşı isladar, ondan əmələ gələn qatı şirə məhlulu ilə evin divarlarını boyayar, müəyyən yır-yığış edər, sonra yorğan-döşək, xalça-palaz havaya çıxarılar, bir sözlə, səliqə-sahman yaradılırdı.

Son çərşənbə axşamı bir qədər şuxtəbiətli qızlar qonşuların evlərinə “qapıpusdu”ya gedir və eşitdikləri sözləri ürəklərindəki niyyətlərə uyğun olaraq yozmağa çalışırlar. Əgər uyğun olan və xoş bir söz eşitməsələr, yerə bir parça kömür, xoş söz eşitsələr, su atırlar. Bununla da pis niyyətlərin yanib kömürə çevrilmə, xoş niyyətləri isə həyatlarına su kimi axma istəklərini ifadə edirlər. Ona görə də hər kəs həmin gecə evində xoş sözlər danışmağa çalışır, məzəli əhvalatlar söyləyir və deyib-gülürlər. İt sahibləri bayram ərəfəsində qəsəbənin kənarında, çox vaxt da çaylaqda əvvəlcədən mərcələşərək itləri boğuşdururlar. Böyük meydanlarda xoruz döyüşdürənlər toplaşır.

Əksər ailələr bayram hazırlıqlarını, demək olar ki, bayrama 2-3 gün qalmış bitirirlər. Hər kəs çalışır ki, bayram yeməkləri rəngarəng olsun, mütləq plov bişirilsin. Lahıcların ən təmtəraqlı plovu “oş şeş dı ranga”dır (*altı rəngli aş – D.Ə.*). Xonça üçün müxtəlif bişintilər, şirniyyatlar və xuşgəbər, rəngli şamlar və əlbəttə ki, bayram üçün məxsusi cücərdilmiş səməni hazırlanır.

Xonçada olması vacib olan şeylər bunlardır: şamlar, səməni, qızıl əşyaları, güzgü, alma, səməni halvası, xına, şəkərçörəyi, paxlava, qoz, fındıq, armud qaxı, su və s. Xonçaya qoyulan hər bir əşya müəyyən simvolik mənaya malikdir, şam – işıq, qızıl əşyalar – sərvət, səməni – yazı, meyvə qaxı – həyatın şirinliyini, şirniyyatlar – ləzzəti, su – paklığı, güzgü – bayramda bütün pisləklərin dəf olunmasını, qoz-fındıq isə – bolluğu ifadə edir.

Bayram axşamı hamı qəbiristanlığa yaxınlarının qəbirlərini ziyarət etməyə gedir, qəbirlərin üstünə müxtəlif növ şirniyyat düzür, şam yaxud məşəl yandırır. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Novruzun İslamdan daha qədim olması müəyyən detallarda özünü büruzə verir: bayram mərasimlərində tonqalların qalanması və qəbirlərin üstündə məşəllərin yandırılması atəşpərəstliklə bağlı bəzi adətlərin hələ də rudiment şəklində qaldığını göstərir. Novruz bayramında oda sitayişlə bağlı elementlər özünü aşkar göstərdiyi halda, bunu digər bayramlarda

görmürük, məsələn Ramazan bayramında qəbirlərin ziyarəti zamanı şam, yaxud məşəl yandırılmaz, yalnız dualar və Quran surələri oxunur.

Qəbirstanlıqdan dönən lahıclar camaatın toplaşdığı məscid meydanına gəlir, qabaqcadan həvəskar gənclər tərəfindən iməcilik yolu ilə gətirilmiş ardıc ağacından tonqal alışıdır. Tonqalın alışması, alovun dillərinin hər dəfə yuxarı qalxması, möhkəm partlama səsi çıxaran tufəng və dayandoldurumların (*əldəqayırma tufəng – D.Ə.*) atəş səsləri, oynaq musiqi melodiyaları və tez-tez ucalan “hürröy” qışırıqları insanların bayram coşqusunu bir az da artırır. Sonra hər bir ailə öz bayram tonqalını yandırır və gənclər onun üstündən pislikləri və bədlilikləri odda yandırmaq məqsədilə atılırlar.

Bundan sonra bütün ailə xonça qoyulmuş bayram süfrəsi arxasında əyləşir və həvəslə bayram aşından yeyir. Yemək bitər-bitməz uşaq və gənclərin daha çox iştirak etdiyi və gecəyarısına qədər davam edən “qurşaqatdı” (*lahıcca “kiştinşundan” – D.Ə*) başlanır. Onların arasında tanınmasınlar deyə üz-gözünü bəzəyənlərə və qadın paltarı geyənlərə də rast gəlinir. Sonrakı gün əksər uşaqlar evlərə gedir və bayramlıq paylarını istəyirlər. Hamı küçə və meydanlarda bir-birilə görüşərək bayramlaşır. Bu bayramlaşma 3 gün, bəzən bir həftə davam edir. Təbrik zamanı müxtəlif ifadələr söylənir: ”Nügə solışmun müborək” (*Yeni iliniz mübarək*), “Hazortə əzin idon vinin” (*Min belə bayramlar görəsiz*) və s. Adətə görə, kiçiklər böyükləri, uşaqlar valideynləri, qardaşlar bacıları ziyarət etməli, xəstələrə və köməksizlərə xüsusi diqqət göstərilməlidir. Bayram axşamı və bayramdan sonra bir həftə ərzində lahıclar bayramlaşmaq üçün bir-birinin evlərinə gedir, əvvəlcədən aldıkları hədiyyələri də özləri ilə aparırlar.

Hazırda Lahıç qəsəbəsində Novruz bayramının vaxtilə mövcud olmuş adət-ənənələrinin hamısı qorunub saxlanmasa da, bu bayrama olan sevgi və hörmət azalmamış, əksinə, hər kəs onu daha geniş və daha təmtəraqlı keçirməyə çalışır. Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi: Azərbaycanın digər bölgələrində Kosa və Keçəl kimi Novruz qəhrəmanlarının iştirakı ilə müşaiyət olunan tamaşa və oyunlara lahıcların Novruz şənliklərində rast gəlinmir.

Ləzgilərin kifayət qədər zəngin olan mərasim folkloruna həm mövsüm, həm də məişət mərasimləri daxildir. Mövsümlə bağlı ləzgilərin əsas mərasimləri “Yaran suvar” adı ilə qeyd olunan Bahar (Novruz) bayramıdır. Ləzgilərin qədim çoxallahlılıq dinində “Yar” münbitlik rəmzidir. Araşdırmaçı Ş.Albalyev bununla əlaqədar yazır: “...burada Novruz bayramı adı ilə təqdim olunan “Yaran suvar”- Bahar bayramı adındakı “yar”- bahar ifadəsinin həm də qədimdə ləzgilərdə münbitlik tanrısı olması dolayısı ilə də olsa, bayramın dini görüşlərlə bağlanılmasına işarə edir” (3, s.233). Bayram əvvəllər o qədər təntənəli keçirilməsə də, azərbaycanlıların təsiri ilə ləzgilər bu ümumxalq bayramını böyük təntənə ilə keçirməyə başlamışlar. Ləzgilərdə də bayrama bir ay qalmış çərşənbələr qeyd olunur. Alim onu da qeyd edir ki, “...ləzgilərdə bayram azuqəsini hazırlamağa payız mövsümündən başlanması amilinə, bu fakt özü isə dolayısı ilə də olsa, Novruzun təkcə bir fəsillə - yaz, bahar fəslə ilə məhdudlaşmadığını, Novruzun mövsümü sərhədlərinin payızı da, qışı da əhatə etdiyini göstərməkdədir. Bundan başqa, Novruz bayramına tədarük üçün görülən ərzağın saxlandığı qabın ləzgiyə “kandu” adlanmasına, yaxud qurudulmuş ətin ləzgiyə “kaxaj” (qaxac) adlanmasına, bu sözlər də qədim türk - Azərbaycan sözləri olub, Azərbaycan dilindən və mədəniyyətindən başqa xalqlara kompleks halında transformasiya olunmasını göstərir”(3, s.233).

Molokanların da mərasim folkloru zəngin ənənələrə malikdir. Burada məişət və təqvim mərasimləri əsas yer tutur. Molokanların ənənəvi məişət həyatında əmək kultu əhəmiyyətli rola malikdir. Molokanlar düşünürlər ki, insanın xilasını onun xeyirxah əməllərindədir. Vicdanlı əmək molokan etikasının əsas şüarlarından biridir. Molokanlar bir-birini əməyinə və iş bacarığına görə qiymətləndirirlər. Yaşlılar uşaqları kiçik yaşlarından əməyə alışdırmaqla bu sözləri deyirlər: “Nə qədər çox işləsən, bir o qədər yaxşı yaşayacaqsan”. Təsadüfi deyil ki, molokan rusları yerli azərbaycanlılar arasında elə məhz əməksevərliklərinə və dürüstlüklərinə görə rəğbət qazanmışdılar. Onların təqvim mərasimlərinə daxil olan ən sevimli bayram elə Məhsul bayramıdır (*праздник Жатвы*- biçin bayramı deməkdir). O,

oktyabr-noyabr aylarında bazar günləri keçirilir, kilsədə ibadət zamanı məhsulun bol olması üçün xüsusi dualar edilir (152).

4.3.2.Məişət mərasimləri.

Məişət mərasim folklorunda toy mərasiminin xüsusi yeri vardır. Toy mərasimləri Lahıca əhalinin hansı təbəqəyə aid olmasından asılı olmayaraq ümumi qaydalarla keçirilir. Toy mərasimləri toyaqədərkı, toy və toy sonrası olmaqla üç mərhələdən ibarət olur. Hər şey gənclərin arasında tanışlıqdan və razılıq əldə edilməsindən başlanır. Bəzən oğlan seçimini anası yaxud bacısının məsləhəti ilə edir. Elçilikdən sonra oğlanın ən yaxın qohumları gəlin üçün nəzərdə tutulmuş paltar, qızıl əşyalar və şirniyyatlar qoyulmuş xonçaları əllərində tutaraq qızgilə gedirlər. Dəstənin başında mütləq əlində neft fənəri olan ağsaqqal gedir. Qızgildə ayrıca otaqda qız bəzədilir, başına qırmızı örtük salınır və barmağına nişan üzüyü keçirilir. Nişan mərasiminin sonunda oğlan və qızın böyükləri toyun vaxtı və mərhələlərini müzakirə edirlər. Axırda valideynlər nişanlıları təbrik edir və qohumluq münasibətlərinin möhkəm olmasını arzu edirlər. Oğlanın anası ev sahibi kimi, adətən, qızgilə gəlmir. Təntənəli razılıq və xeyir-dualardan sonra razılıq əlaməti olaraq hamıya şirin çay, ya da şərbət paylanır və bu çaydan oğlan evinə də göndərilir. Şirin çay aparana oğlan evində hədiyyə verilir.

Artıq bundan sonra hər iki evdə toya gərgin hazırlıq başlanır. Qızgilin işi daha ağır olur, çünki bütün ailə çalışır ki, qızın bütün cehizi toy gününə qədər hazır olsun. Cehizə yataq dəstləri, qab-qacaq və digər ev əşyaları daxildir. Cehizin həcmi ailənin maddi imkanından asılıdır. Ailələr arasındakı qarşılıqlı razılığa əsasən qızın ailəsinə “südpulu” adı ilə müəyyən qədər maddi kömək göstərilirdi. Hazırda bu adət yoxdur. Toya bir neçə gün qalmış oğlangildən təyin olunmuş adamlar qızgilə “varaşıs”(*lahıcca* “*son söhbət*” – Ə.D.) üçün gələr, cehizi siyahıya alardılar ki, əgər boşanma olarsa, əmlak bölgüsü zamanı problem yaranmasın (131).

Qız toyundan ya bir gün əvvəl, ya da elə toy günü bəyin qohumları çoxlu sayda xonça ilə qızgilə gəlirlər. Xonçalardan birində gəlin üçün xına olur. Toyun gedişində xına isti suda isladılır, toy iştirakçıları əllərini yaxud bir barmağını

xınaya boyayırlar. Bu mərasimi lahıclar “hiynəbərün” (*lahıcca* “*xına apardı*”) adlandırırlar. Toyda yemək və rəqs yerləri ayrı olur. Kişilərə qadınların toy çadırına girmək olmaz. Keçmişdə toydan qabaqkı axşam rəfiqələri gəlini hamamçı üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi xonça ilə qəsəbənin hamamına aparardılar (137).

Bu mərasimlərdən bəziləri, məsələn, “*hiynəbərün*”, bəyin hamama aparılması, cehizin və gəlinin gətirilməsi əvvəllər musiqi ilə müşaiyət olunurdu. Cehiz əllə daşınır və onu gətirənlərə pul şirinliyi verilərdi. Oğlanın toy günü dəllək çağırılar, bəyin və dostlarının saçını qırıxırdı. Bundan sonra bəy də hamama aparılırdı. Oğlan toyunda yemək mərasimi indi də “*sərçiran*” (*lahıcca* “*baş qırırma*” – Ə.D.) adlanır (131). Lahıç toylarında istər kiçik, istərsə də böyük toy məclislərinin aparıcı siması dəllək sayılırdı. Oğlan uşağını sünnət edən, bəyin başını və üzünü qırıxıb hamama yola salan və toyun sonunda bəyi onun üçün ayrılmış xüsusi yerdə otuzduran dəllək olurdu. Bəyə ata, ana, digər ailə üzvləri, habelə yaxın qohumların verdikləri hədiyyələr (ev, mal-qara, xalça, pul və xonçalar) dəllək, yaxud toybəyi tərəfindən elan edilər və xüsusi siyahıya qeyd edilərdi. Gəlin gətirilərkən yolkəsmə adəti bu gün də yaşayır.

Toydan sonra həm bəy, həm də gəlingildə *xoyacinə* (*lahıcca* “*qayğanaq*”) bişirilir və qarşılıqlı olaraq bir-birinə göndərilir. Daha sonra 3-cü gün gəlin getdiyi evdə “üzəçıxdı” mərasimi olur və bəy isə qızgile qonaqlığa çağırılır. Bu mərasim qızın getdiyi ailə ilə, oğlanın da qaynatasıgillə yaxın ünsiyyətinə imkan yaradır.

Lahıcların yaşadıkları bəzi kəndlərdə maraqlı adətlər də az deyil. Gəndov kəndində son zamanlara qədər qalmış adətə görə, təzə gəlin qonşu qız-gəlinlə birgə məhəllə bulağına aparılır. Bu gözəl adət məhəlləyə təzə köçüb gəlmiş gəlinin qonşularla yaxın ünsiyyət qurması və onların arasında mehribanlığın yaranması üçün yaxşı imkandır. Lahıclar yaşayış yerlərindən asılı olmayaraq, öz adət-ənənələrini və mərasimlərini qorumuşlar. Nümunə üçün deyək ki, Gürcüstanın Saqareci rayonunun Qombori kəndində yaşayan lahıcların (“layijlər”) dil xüsusiyyətlərini öyrənmiş prof. Manana Kvaçadzenin topladığı bir sıra materiallara baxdıqda məlum olur ki, burada yaşayan lahıclar öz adət-ənənələrini yaşatmaqla bərabər, yanaşı yaşadıkları rus və gürcülərdən də müəyyən adətləri qəbul etmişlər.

Ən çox da dəyişən toy adətləridir. Məsələn, *gəlini aparmağa gələn bəydən qızın atası xüsusi hədiyyə tələb edir (bu adət gürcülərdən götürülib – D.Ə.). Tələb yerinə yetirilmədikdə qız və oğlan tərəfindən bir güləşçi pəhləvan meydana çıxır, sonda məğlub olan tərəf digər tərəfin bütün tələblərinə əməl edir. Sonra əllərində məşəl olan uşaqların və musiqinin müşayiəti ilə gəlin bəy evinə aparılır. Gəlinlə bərabər hər iki tərəfdən bir etibarlı adam yaxud yengə oğlan evinə gəlir, onlar da qızın bakirəliyi haqqında xəbəri valideynlərə çatdırırlar (87, s.12).*

Doğum mərasimləri insan həyatının mühüm bir mərhələsini təşkil edir. Bu mərasimlərin əsas məqsədi körpəni, ananın həyatı və sağlamlığını şər qüvvələrin təsirindən, pis gözdən, natəmizlikdən, yad adamlardan qorumaqdır. Körpə dünyaya gəldikdən sonra 40 günlük müddətin gözlənilməsi xüsusi magik mənə daşıyır. Əksəriyyətin fikrincə, bu müddət ərzində ana və körpəsi bəd qüvvələrdən, cinlərdən və pisniyyətli insanlardan gələn şərin qarşısında gücsüz və müdafiəsizdirlər. Körpələri evə gələn naməlum adamlardan daha çox qoruyurlar, qonaq evə girməzdən əvvəl körpəni olduğu otaqdan çıxarırlar. Anaya tapşırırlar ki, həyəcanlı və hirsli olduqda körpəni ana südü ilə əmizdirməsin, əks təqdirdə qəzəbli cinlər uşağa və onun səhhətinə xətər yetirərlər. Adamlar düşünürlər ki, bu zaman körpə ya pis yatacaq, ya xəstələnəcək, ya da ki ağlağan bir uşaq olacaq. Uşağı üzündən və dodaqlarından öpmək bəyənilmir, çünki bu zaman onun “üzünün nuru” gedir. Onu ancaq alından ya da başından öpmək olar. Yeni doğulmuş körpə üçün birinci 10 günlük ərzində adqoyma mərasimi (şöxeyr) keçirilərdi. Ailələrdə körpənin 40-cı günündə ritual çimizdirilməsi bağlı mərasim keçirilir. Bundan başqa uşağın birinci dişinin çıxması münasibətilə hədik bişirilir, ilk dəfə saç qırımını qeyd etməyi də unutmurlar. *İlk dəfə qırılmış uşaq saçı atılmaz və adətən, qızılgül kolunun dibində torpağa basdırılırdı (137).*

Yaşlı insanlar danışırırlar ki, *bir çox ailələrdə çox gözlənilən uşaq dünyaya gəldikdə onun ayağını bal küpəsinə salar və onun ayağındakı balı anası və nənəsi yalayardılar. İndi də əziz bir adam haqqında “onun ayağını bala qoymaq lazımdır” ifadəsini işlədirlər (135).*

Sünnətmə ritualı islamaqədərki dövrdən məlum olsa da, müsəlmanlar üçün vacib sayılır. Lahıca oğlan uşaqlarının sünnət mərasimi xüsusi təntənə ilə qeyd olunur, bu zaman yaxınlar və qohumlar dəvət olunur, bol-bol yeməklər bişirilir.

Lahıca tarixən dinə və dini mərasimlərə çox önəm vermişlər. Bunu sübut edən fakt kimi Lahıcın vaxtilə 7 məhəlləsinin hər birinin öz məscidinin olmasını göstərmək olar. Hazırda Lahıca fəaliyyət göstərən 5 məsciddə Ramazan və Qurban bayramlarının namazları qılınır, müqəddəslərin mövlud və ölüm günləri qeyd olunur. Digər dini mərasimlər, məsələn, ölümlərin dəfni, dəfndən sonra keçirilən saruza (lahıca “üçgünlük”), çillə (lahıca “qırx”), gılkan ehsanı (*lahıca* “gilqazan, ya da ki gorqazan”), qurbanlığın kəsilməsi, ziyarət, iftar süfrələri, imam süfrələri, nəzirlik halva və səməni bişirilməsi kimi mərasimlər, adətən, evlərdə keçirilir.

Lahıcların dəfn mərasimlərinin əsasında islam ənənələri durur. Dünyasını dəyişən insan haqqında xəbər əhaliyə məscid minarəsindən minacat oxumaqla bildirilir. Yas mərasimləri elə qurulur ki, ölü sahibi maddi cəhətdən heç bir sıxıntı keçirməsin. Odur ki, hər kəs heç bir təmənnə güdmədən ölü yerinə tələsir, qəbrin qazılması, daş gətirilməsi, cənazənin dəfnində əlindən gələn köməyi edir. Mərhumun cənazəsi üstündə Qurandan surələr oxunur, yuyulur, kəfənə bükülür, sonda daşınan tabuta qoyulur. Tabut qəbirstanlığa aparılmazdan qabaq mərsiyələr və Quran surəsi oxunur. Qadınlara cənazə ardınca getməyə icazə verilmir.

Keçmişdə ölənin insanın yaşı 90 və daha artıq olduqda yas mərasiminə gələnlərə xırda metal pul paylanardı, həmin pulun qırağından deşib körpə uşaqların paltarlarının üstünə tikərdilər ki, bunun da mənası həmin körpəyə uzun və sağlam ömür arzulamaq idi. Ölü üçün 3 gün mərasim olur və ağlaşma qurulur. Cənazənin dəfnində iştirak edən şəxslərə ölü sahibi tərəfindən məxsusi ehsan verilir, bir növ, həmin adamlardan halallıq alınır. Qırxıncı gün çillə (“qırx”) mərasimi keçirilir. Bu zaman yaxınlar dəvət olunur, qəbir ziyarət edilir, Quran oxunur, hər dəvət olunana yemək və halva-lavaş verilir, ölü yerindən çıxanlara gülab paylanır.

Lahıcların keçirdikləri dini mərasimlərdən biri də müqəddəslərin – Həzrəti Məhəmməd peyğəmbər, qızı Fatimeyi-Zəhra, 12 imamın mövlud və ölüm günləri

ilə bağlı olur. Ən uzun müddətli mərasim Məhəmməd Peyğəmbərin nəvəsi imam Hüseyin və onun yaxın tərəfdarlarının VII əsrin ortalarında Yezid ibn Müaviyənin hökmü ilə İraqın Kərbəla çölündə xüsusi qəddarlıqla qətli ilə əlaqədar keçirilən təxminən 2 aylıq (*hicri-qəməri təqviminin məhərrəm və səfər ayları – Ə.D.*) matəm mərasimidir. Mərasimlər Qurandan surələrin oxunması ilə başlanır, matəmlə əlaqədar avazla mərsiyələr oxunur, bu zaman digər adamlar sinə vurur və həmin mərsiyənin nəqarət hissəsini xorla oxuyurlar. Keçmişdə zəncir vuranlar, hətta kiçik xəncərlərlə baş yaranlar da olurdu. Mərasimlərə xüsusi hazırlıq görülür. Mərasim zamanı çay, şərbət, süd, halva və s. nəzirlər paylanır. Bu müddətdə üç əsas kütləvi mərasim keçirilirdi və bu münasibətlə 3 rəngdə xiymə (*Ərəbistan səhralarında qurulan çadır – D.Ə.*) bəzədilər, mərasim olan məscidlərə gətirilər və bu zaman dialoq şəklində əzadrlar bir-birini salamlayardı:

Təziyədaran, salamun-əleyk,

Hüseyn-əzadar, əleykəssəlam (131).

Rəngindən asılı olaraq hər bir xiymə rəmzi mənə daşıyırdı: qanına qəltan edilmiş İmam Hüseyinin öldürüldüyü Aşura günü üçün qırmızı xiymə, imamın qırxıncı günü üçün (səfər ayının 20-ə) matəm rəmzi olan qara xiymə, zəhərləndirilərək öldürülmüş – İmam Həsən və İmam Rzanın ölüm günü (səfər ayının 30-u) üçün zəhər rəngli yaşıl xiymə hazırlanırdı. Keçmişdə Lahıc məscidlərinin hər birinin qarşısındakı geniş meydanlarda “İmam Hüseyinin qətli”, “Qasımın toy otağı”, “Müslümün uşaqları öldürülməsi” və b. səhnələr şəbih tamaşaları şəklində əhaliyə nümayiş etdirilirdi. Bu tamaşalarda müəyyən qədər aktyorluq məharəti olan insanlar fəallıq göstərirdilər. Kərbəla faciəsini törədənlərə o qədər nifrət vardı ki, mənfi rollarda oynamaq istəyən az adam tapılırdı. Bu tamaşaları müasir Azərbaycan folklorşünaslıq elmi həm də dramatik növə aid folklor nümunələri hesab edərək, xalqımızın tarixi hadisələrin təkcə faktiki tərəflərini deyil, həm də bu hadisələrin bədii-estetik düşüncədə yeri haqqında prof. F.Bayat yazır: “*Folklor tarixin faktlarını deyil, onun ruhunu, hadisələri deyil, onun məğzini yaşadır və nəsilərə ötürür*” (15, s.145). Alim Aşura və şəbih tamaşalarının mərasim folklorunda da əhəmiyyətini qeyd edərək yazır: “*Şəbih*

ritualları və elementləri, Aşura adətləri bütövlükdə folklorikdir, sözlü mədəniyyətin bütün simvolik dəyərlərinin daşıyıcısıdır” (15, s.228).

Müsəlmanlar üçün Ramazan ayı ən xeyirli ay kimi qiymətləndirilir, əksər əhali oruc tutur, imkanlı şəxslər iftar süfrələri təşkil edir, ora oruc tutanlar və qohum-qonşular dəvət olunur. Bayram axşamı lahıclar yaxın adamlarının qəbirlərini ziyarət edir, evlərdə isə məxsusi bayram üçün zəfəranlı sarı halva, darçınla naxışlanmış firni və heyva yarpaqlı Lahıç dolması bişirilir. Bayram günü qəsəbənin kişiləri əvvəlcə öz aralarında bayramlaşır, sonra məhəllə-məhəllə dəstə bağlayıb, ötən Ramazan bayramından keçən zaman ərzində dünyasını dəyişmiş şəxslərin evlərinə başsağlığına gedirlər. Bundan sonra bütün əhali bayram namazı üçün məscidlərin ən böyüyünə toplaşır. Bütün günü insanlar bir-birinə bayramlığa gedir və Allahın ziyafət ayı adlanan Ramazan süfrəsinin nemətlərindən dadırlar.

Qurban bayramı İslamın ən sevimli iki bayramından biridir. İslam dinində mühüm mərasimlərdən birinə çevrilmiş qurbankəsmə adəti əsasını “İsmayılın atası İbrahim peyğəmbər tərəfindən qurban kəsilməsi əhvalatı”ndan götürmüşdür. Qurban bayramının ən gözəl əməli Allah adına kəsilmiş qurban ətinin imkansız insanlara paylanmasıdır.

Lahıclar Qurban bayramından sonrakı səkkizinci gün “Xumi-qədir” bayramını keçirirlər. Rəvayətə görə, vida həccindən qayıdan Məhəmməd peyğəmbər Xumi-Qədir adlanan yerdə Həzrət Əlini özünün varisi elan etmişdir. Həmin gün Əli süfrəsi açılır, Quran oxunur və dualar edilir.

Digər bir dini mərasim ziyarət mərasimləridir. Ziyarət mərasimlərinə İslam dinində 5 müqəddəs məkanı – Məkkə, Mədinə, Nəcəf, Kərbəla və Məşhədi ziyarət etmək və bunu həyata keçirmiş möminlərin görüşünə getmək aid edilir. “Həcc” sözünün lüğəti mənası hörmət və ehtirama layiq bir yeri ziyarət etməkdir. Müqəddəs Quranın Ali-imran surəsinin 97-ci ayəsində Allah buyurur: *“Orada aşkar nişanələr-İbrahimin məqamı vardır. Kim ora daxil olsa, amandadır. Allahın insanların- əlbəttə ora getmək imkanı olan kəsin boynuna düşən haqqı budur ki, o evə gedərək oranın Həcc əməllərini yerinə yetirsinlər. Kim nankorluq edərsə, əlbəttə, Allahın aləmdəkilərə ehtiyacı yoxdur”* (53, s.62). Ayədən görürük ki,

maddi baxımdan, sağlamlıq baxımdan gücü çatan hər bir möminin həcc ziyarətinə getməsi bir borcdur. Zəvvərlər yaşadıkları doğma yurdlarına qayıdıandan sonra onların gəlişi münasibətilə qurban kəsilir, qohumlar, qonşular və dostları ziyarətə gəlirlər. Xalq arasında inanc var ki, hacıları ziyarət etməyin savabı böyükdür. Digər ziyarətgahlara, xüsusən də Məşhəd və Kərbəlaya gedənlərin sayı daha çoxdur. Həmin ziyarətçilərin adlarının əvvəlinə müvafiq olaraq “Hacı”, “Məşədi” və “Kərbəlayi, Kəbleyi ya da Kəblə” sözləri artırılır.

Lahıc və yaxın ərazidə çoxlu müqəddəs türbə, seyid qəbri və pir vardır. Yerli əhali Lahıc və onun ətrafında əsasən bir neçə məkana – Həzrət Baba, Ağa Seyid Əşrəf ağanın qəbri, Əhən kəndindəki ağac piri, Ərəgit məhəlləsindəki Fəqir Nənə qəbri və Gəndo kəndindəki Əli daşına öz arzu və niyyətləri ilə üz tuturlar. İnsanlar həmin məkanlara gedir, orada müxtəlif nəzirlər qoyur, bu müqəddəs yerləri bir vasitə hesab edərək Allahdan müxtəlif təmənnalarını dilə gətirirlər.

Lahıcların mərasimlərini müşahidə etmiş Çex Respublikasından olan etno-psixoloq alim Qalina Vudova Lahıcı adət-ənənələrin qovuşaraq birləşdiyi *“bir qoruq kimi gördüyünü və bütün mərasimlərdə insanların kütləvi iştirakının həmin adətlərin əbədiyaşarlığını təmin etdiyini”* qeyd edir (102, s.228).

Ləzgi ailəsində hər bir işdə, o cümlədən oğul evlənərkən həlledici söz ataya məxsus idi. Oğlan, yaxud qızın evlənməsi valideynlərin məsləhəti olmadan baş tutmazdı. Oğluna kiminlə evlənməsi təklifi, adətən, valideynlərindən gəlirdi. Əgər oğlanın gözaltı etdiyi qız vardısı, bu da ailədə müzakirə edilirdi. Ailə razılaşdıqda evlənmə tədbirləri başlanardı. Əvvəlcə qadınlar qızgördüyə (*ləzgicə “ruş akun”*) gedər, daha sonra razılıq üçün təkrar gedər, qız üçün üzük və baş yaylığı aparardılar. Müəyyən müddət sonra oğlanın yaxın qohumları nişan bazarlığı aparar, xonça mərasimi (*ləzgicə “qırartun”*) keçirilər, şirni paylama (*ləzgicə “qimin pay”*) olardı. Qızlar üçün başlıq pulu alınardı. Onun məbləği çox zaman oğlan evinin maddi imkanlarına uyğun müəyyənləşdirilərdi. Nişan mərasimi *“nişan ktun”* adlanır. Qız üçün başlıq pulu *“niged pul”* yəni yol pulu verilir (151).

Qapıdan asılmış qırmızı örpək hər kəsə dəvət demək idi, heç kim dəvət gözləməirdi. Toyda hər kəsə uyğun iş tapşırıqlardı. Bu işlərə qonaqları qarşılamaq,

yemək süfrəsinə nəzarət, səs-küy və qalmaqallı vəziyyəti sakitləşdirmək və s. aiddir. *Maddi yardım kimi “payar” yığılardı. Ləzgi toylarında bəyin sağdışi naib, toyu aparan araçı adlanır. Toyda hər kəsin öz yeri var. Gənc qızlar rəqsə dəvət edildikdə, adətən, onlara göz qoymaq məqsədi olur. Bu zaman qız imtina edə bilməz* (151). Ləzgilərdə toy adətlərini araşdırmış prof .M.Paşayeva həmin adətlərin Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan ləzgilər tərəfindən də eynilə icra olunduğunu təsdiq edir (65, s.136-137).

Ləzgilərdə evlilikdə mühüm şərtlərdən biri qızlar üçün qoyulmuş yaş həddi idi: qızları 16 yaşdan tez ərə vermək olmazdı. Qız toyu çox yığcam keçirilər, toy keçirilərkən ora gəlinin bazarlığı (geyim və şirniyyat) aparırdı. Oğlan toyundan qabaq qız evində onun cehizi siyahıya alınır və ağsaqqallar bunu imzalayırdılar (bu adət lahiçlərdə də müşahidə olunur). *Gəlin köçməzdən qabaqkı gecə qızgildə ayrılıq aşı bişirilərdi. Sonradan yaxın qohumları qızı öz evlərinə qonaq çağırırdılar. Qız ata evini tərk edəndə ata ocağını mütləq şəkildə öpərdi. O, həyətdən çıxanda dönüb ata evinə baxa bilməzdi, bu onun gözüniün ata evində qalmasını və ər evinə həvəssiz getməsi kimi yozulardı. “Gözü ata evində qalan qızın bəxti yaxşı olmaz, xoşbəxtlikdən uzaq olar və ata evinə geri dönər” deyə düşünürlər. Gəlin ata evinə son dəfə yalnız güzgüdə baxa bilər* (151). Qeyri-ləzgi ailələrində əksər hallarda oğlunu ləzgilərdən evləndirmiş qaynanalar bu gəlinlərdən həmişə razılıq hissi ilə danışırlar və hər kəsə ləzgi gəlin arzulayırlar. Qızı aparmağa gələnlərdən kimsə mütləq nə isə xırda bir əşya, bəzən də toyuq-cücə oğurlayırlar. Gəlin naxırın kəndə qayıdan vaxtı gətirilərdi. Bu vaxt ana tərəfinin qohumlarına daha çox üstünlük verilərdi. Məsələn, üstündə gəlin aparılan atın cilovunu gəlinin dayısı tutardı. Gəlin ər evinə gələrkən əlini bəzən 1, bəzən də 3 dəfə una batırıb evin girişində divarı unlayardı ki, bu da bərəkət rəmzi kimi qiymətləndirilərdi.

Azərbaycan toylarında olduğu kimi, qab sındırma adəti ləzgilərdə də var, çünki əski inanclara görə bəd ruhlar evin kandarında olur. Qab sındırmaqla, bir növ, həmin bəd ruhlar qovulur. Ər evinə gətirilən gündən 3-4 gün sonra qonşu qadınlar gəlini bulağa aparırdılar.

Vaxtilə 7 gün davam etmiş ləzgi toylarının müddəti əvvəlcə 3 günə, daha sonra 1 günə qədər enmişdir. Oğlan toyu aşıqsız olmazdı. At və güllə atma yarışı keçirilərdi. Bu zaman qayalıqda düzülmiş boşqablar hədəfə alınardı. Hər vurulan boşqaba görə mükafat verilərdi. Toylarda ancaq yaşlı kişilər iştirak edirdilər. Ən çox dolma, bozbaş, kabab və bəzən də çoban aşı bişirilərdi (151).

Ləzgilər İslamın Azərbaycana gəlişindən bir əsr sonra bu dini qəbul etsələr də, bəzi qaydaların tətbiqini hələ də reallaşdırmırlar. Məsələn, *İslamın 4 arvad almaq icazəsi ilə ləzgilər qəti razılaşırmırlar. Bundan başqa, ləzgilərdə ata tərəfdən olan qohumlarla, xüsusən əmi uşaqlarının evlənməsi qadağandır (151).*

Ailədə yeni doğulan körpəyə 3 gün müddətində ad qoyulur və bu, ailə daxilində xüsusi qeyd olunur. Uşağın ilk dişini çıxarması münasibətilə hədik bişirilər və qonum-qonşuya paylayırlar. Bəzi ailələrdə uşaqlara ata, yaxud baba adı verilir.

Ləzgilər də ziyarət mərasimlərinə çox əhəmiyyət verirlər. Ləzgilərdən maddi imkanı olanlar Həcc ziyarətini ən üstün ziyarət hesab edirlər. Həcc ziyarətindən qayıdanların özlərini də ziyarət etməyə gələnlər çox olur.

Həcc ziyarətindən sonra ən böyük ziyarətgah Həzrət Babanın qəbridir. İsmayılının ən yüksək dağında yerləşən bu ziyarətgaha çoxlu sayda insanlar üz tutur. Həzrət Baba zəvvarlarında da belə bir inam var ki, bu ziyarətgaha 7 dəfə gedən Həcc ziyarətinə getmiş hesab olunur. Buna da səbəb Həzrət Babanın qəbrinə gedən yolun çox ağır və məşəqqətli olmasıdır.

Yaxın ərazilərdə yerləşən pirlər və övliya qəbirləri də ləzgilərin ziyarət etdikləri yerlərdir. Qalacıq kəndində Pir Davud baba, Hacı Vəzirxan əfəndinin qəbirləri ziyarətgahdır, bura nəzirlə və niyyət edilmiş qurbanlıqlarla gələn adamlar az deyil.

Ətraf meşələrdə əsasən fıstıq ağacı pirləri çoxdur. Pirlərə gedənlərin arasında qadınların sayı daha çoxdur. Bu da qadınların emosionallığından, onlarda cadu və ovsun kimi ayinlərə inamın daha güclü olmasından irəli gələn məsələdir. Qalacıq kəndinin içində böyük bir daş piri də var. Ona inancın yaranmasını vaxtilə Azərbaycanda müqəddəslərin, ürəyində arzu edənlərin və qarğış edilmişlərin daşa

dönməsi ilə bağlı əfsanələrlə bağlayırlar. Qalacıqdakı bu daş pirinin içindəki oyuqda vaxtaşırı yığılan sudan dəri xəstəliklərində, o cümlədən dəmrov xəstəliyində istifadə edirlər. Pirlərin və qəbirlərin ziyarət edən ləzgilər nəzirlərini gətirir, qurbanlıq kəsirlər.

Hapıtlara aid məişət mərasimlərinə əsasən toy və yas adətlərini aid etmək lazımdır. Hapıtlarda da yeni ailənin qurulmasında valideynlərin sözü həlledicidir. Əvvəlcə qız evinə qadınlar “eşitdirmə”yə gedir, sonrakı gəliş üçün razılıq alırlar. Bundan sonra oğlan tərəfindən ağsaqqallar “dualama”ya gedirlər. Onlar özləri ilə üzük, qırmızı bir yaylıq və bir qoç aparırlar. Qız və oğlan evinin ağsaqqalları “söz kəsdi” edirlər. Daha sonra oğlan evində ən yaxın qohumların iştirakı ilə nişan olur, bu məclisə qız evindən adamlar dəvət olunur. Toylar qədimdə 3 və bəzən də 7 gün çəkərdi. Toya qədər bir neçə mərhələ olardı. Qız toyuna yaxın qıza bazarlıq (qızıl əşyalar, geyim və şirniyyat) və toy xərci aparılır. “Xınayaxdı” olur, həmin xınadan oğlan evinə aparılır, oğlanın əlinə də yaxılır. *“Cehiz əvvəllər oğlan evinə aparılmazdan əvvəl ağsaqqalların iştirakı ilə siyahıya tutulardı. Gəlinin anasına süd pulu verilərdi. Gəlin gündüz saat 11-12 radələrində at yaxud araba ilə gətirilərdi. 2-3 saatlıq yeməkdən sonra çalib-oyamaq başlanırdı. 3 yaxud 7 günlük toylarda, adətən, yüngül yemək və çalib oynamaq məclisləri keçirilərdi. Toyun sonunda bəy tərif edilirdi və bununla da toy başa çatırdı”* (127).

Hapıtların yas mərasimləri Azərbaycanın müsəlman əhalisinin yaşadığı digər bölgələrdən, demək olar ki, heç nə ilə fərqlənmir. Ölünün 3,7 və 40-cı günü verilən ehsanlar və oxunan Quran surələri insanların fikrincə, mərhumların günahlarının bağışlanmasını asanlaşdırır.

Hapıtlarda *“Doğum mərasimlərinə ilk ongünlükdə adqoyma, uşağı 40-dan çıxarma mərasimləri aiddir. Bu münasibətlə düyü unundan halva bişirilir. Uşağın ilk dişini çıxarması da ailə içində xüsusi qeyd olunur”* (127).

Məişətdə mərasimlərinin müəyyən qismi el bayramlarının keçirilməsi ilə bağlıdır. Əksər bayramlar Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi keçirilir. Hapıtlar həm keçmişdə, həm də Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra dini

bayramları daha tənənəli keçirmişlər. Qurban bayramında kəndin əksər ailələri qurban kəsir. İmkansız ailələrə qurbanlıq göndərməyə çalışırlar.

“Ramazan bayramı əvvəllər fərqli adətlə keçirilmişdir, belə ki kənddəki kişilər səhər tezdən bütün evlərə baş çəkər, bir-biri ilə bayramlaşdılar, lakin indi kəndin kişi əhalisi yalnız keçən Ramazan bayramından bu bayrama kimi vəfat etmiş şəxslərin ailələrinə gedir, onlara başsağlığı verir və bundan sonra isə bir-birinin evlərinə bayramlığa gəlirlər” (146).

Molokan icmalarının gündəlik həyatları, demək olar ki, hörmətlə yanaşdıqları ayinlərlə keçir. Həmin ayinlərin hamısında molokanlıq təliminin izləri hiss olunsa da, bəzən sırf dini baxışlardan kənaraçıxmalar müşahidə olunur. Ayinlərin icrası zamanı dini, ailə, nikah, toy, əmək, yemək və s. kimi kultlar açıq-aşkar özlərini büruzə verir.

Dini kult çox sadədir, onun mahiyyətini adi binalarda keçirilən toplantılarda görmək mümkündür. Molokanlar öz ibadət evlərini kilsə adlandırsalar da, onlar pravoslav məbədlərinə bənzəmir. Zəngin və bər-bəzəkli kilsə əvəzinə, molokanların sadə skamya və stollar düzülmüş ibadət otağı vardır. Bütün bunlar ona görə edilir ki, burada heç bir şey onu Allahla ünsiyyətdən yayındırmasın. Hər bazar günü səhər bütün dindar molokanlar ibadət evinə gedir, təxminən 2 saat çəkən ibadətdən sonra müəyyən məbləğdə ianə verirlər ki, bu da həmin ibadət evinin saxlanma xərclərinə yönəldilir. Onların ibadəti dualardan, xütbələrdən və dini mahnıların ifasından ibarət olur. Bütün ayinlər təmənnəsiz icra edilir.

Onların məişətində sırf dini bayramların xüsusi yeri vardır. Yanvarın 7-nə keçən gecə inanlı insanlar İsa Məsihin doğum gününü – Milad bayramını qeyd etmək və ibadət etmək məqsədilə ibadət evinə gəlirlər. Yanvar ayının 19-da İsa Məsihin 30 yaşında xaç suyuna salınması Xaççəkmə (Крещение) günü adı ilə qeyd olunur. *Bu bayramlar zamanı yaxşı söz eşitmək məqsədilə “qarıpusdu”ya çıxar və qızın hansı evə əvə gedəcəyini bilmək üçün həyat qarısından ayaqqabı atırdı* (146).

Molokanların keçirdikləri ən tənənəli bayram Pasxadır. Əvvəllər Pasxada tam bir həftə bayram keçirilir, çoxlu yemək bişirilir, yumurtalar boyanardı. Uşaqlar

evbæv gæzir, hædiyyæ yığirdılar. Onlara æksær evlærdæ bayram hædiyyæsi kimi yumurta verirlær.

Molokanlarda ailæ kultuna hæmişæ ciddi şækildæ riayæt olunub ki, bunu da ailæ ierarxiyasında görmæk olar. Bütün ailæ üzvlæri ailænin yaşca daha böyük kişi üzvünæ – ata, baba və böyük babaya tabe olmalıdırlar... Onların sözü və qærarları hælledici olur və uşaqqlar da bu ruhda tærbiyæ olunurlar. Molokanlar ænænæyæ göræ hər bazar günü öz qohumlarını ziyarætæ getmækilæ ailæ və qohumluq baęlarının zæiflæmæsini və qırılmasına imkan vermirlær. *“Ailæ kultunun vacib bir nişanæsi odur ki, molokanlar qonaq gedærkæn ævvælcæ bir-birinæ sülh və firavanlıq arzulayırlar. Bu zaman onlar evæ girærkæn “Mup domy vaşuemy”, – ya sadæcæ, – “ædorov æiveme!” (“Evinizdæ sülh olsun, yaxud saęlam yaşayın”) deyirlær, onlara ev sahiblæri “C mupom prinimæem” (“Sülhlæ qarşılıyırlar”) – deyæ cavab verirlær”* (153). Bu da sübut edir ki, adamlar ailælæri daęıda bilæcæk müxtælif mübahisæ və anlaşılmazlıqlardan qorunmaęa çalışirlær. Ailæ kultuna ciddi şækildæ yanaşan molokanlar yeni ailænin yaranması və bununla baęlı olan ayinlær və mærasimlæræ dæ diqqætli və hæssas münasibæt göstæriirlær. Molokan nikahında æsas mæsælæ onun tæntænæli keçirilmæsini və heç zaman pozulmamasıdır. Molokanların fikrincæ, *“...nikah Allah tæræfindæn onlara hædiyyæ kimi verilib və onu æziz nemæt olaraq qorumaq lazımdır. Molokan icmalarında pravoslav kilsæsində olduęu kimi nikah pozulmaz hesab edilirdi və bu münasibætlæ belæ bir deyim dæ vardır: “Çmo bog soçetæl, toęo çelovek da ne razluçum” (“Allahın qurduęunu insan poza bilmæz”)* (119).

İvanovka kændinin molokanlarının toy mærasimlæri digær bölgælærdæ yaşayan molokanların uyęun mærasimlærinðæn müæyyæn detalları ilæ færqqlænir və demæk olar ki, bir çox hallarda müasir Rusiya ærazisində yaşayan rusların adætlærinæ tam uyęun deyil. Molokan mærasimlærinin æksæriyyæti toylarla, onlara hazırlıq və keçirilmæ ilæ baęlıdır. *“...Bir ay və daha çox çækæn toy mærasimi bir neçæ mærhælædæn – tanışlıq, elçilik, işi qurtarma, nikah, hædiyyælæşmæ, gælinin girovu-utirka, nahardan qabaq ibadæt, bæyin gælin evinæ gælmæsini, oęlan evində lapşæ yapılması, devişnik, ötürmæ”* (152).

Nikahın bağlanması cəmi bir neçə dəqiqə çəksə də, ona hazırlıq müəyyən zaman tələb edir. Toy üçün əvvəlcədən kostyum tikirlər, bunu pis əlamət hesab edirlər. Parça hazırlanır, gəlin bəzəkli dəsmal tikir, valideynlər cehiz hazırlayırlar. Molokanların fikrincə, “*nikahda əsas məsələ qanuna riayət etməkdir: nikah eyni inanca malik insanlar arasında olmalıdır*” (152). Toy mərasimi tanışlıqdan başlanır, oğlanın valideynləri qızg ilə gəlir, onun valideynləri ilə tanış olduqdan sonra elçiliyin və toyun vaxtı haqqında razılığa gəlirlər: toyun dəqiq tarixi, yeri və qonaqların sayı müəyyənləşdirilir. Toy haqqında söhbət təsərrüfat, məhsul və s. haqqında başlasa da, sonradan asta-asta elçiliyə keçir və bunu bəziləri şeir formasında belə də söyləyirdilər:

Мы сами не пришли,

Нас послал всевышний.

У вас дома человек лишний,

А у нас в дому

Нет пары одному (152).

Biz özümüz gəlməmişik,

Bizi uca tanrı göndərib.

Sizin evdə bir artıq adam var,

Bizim evdə də tayını

Tapmayan adam var.

Elçilik zamanı qız öz əli ilə tikdiyi dəsmalı ortaya gətirir və buna görə müəyyən məbləğdə pul verilir ki, bu da toy paltarının tikilməsinə sərf olunur. Toylar çox şən keçir, xüsusən də qızın qohumlarının hədiyyə bağlamasını oğlana satmaqla bir az da canlanır. Bağlamada oğlan üçün köynək, lentlər, corablar, şalvar və s. olur. Bağlamaya görə qızın qohumlarına yenə pul verilir. Bundan sonra hamı nikahı qeyd etmək üçün qız evinə gedir (152).

Uğurlu elçilikdən 3-4 gün sonra oğlanın və qızın qohumlarından 10-15 nəfər üz-üzə oturaraq “kladka” mərasimi keçirirlər. Kladka mərasimində presviter (*molokan dini icması tərəfindən mərasimləri icra etmək üçün seçilmiş şəxs-D.Ə.*) və icmanın nüfuzlu qocaları da iştirak edirlər. “Kladka”da ailələrin qohum olmaq istəkləri bildirilir, toyun vaxtı elan olunardı. Kladka iştirakçıları dağılışandan sonra qızın rəfiqələri onun yanına gəldikdə qız onları ağlayaraq bu sözlərlə qarşılayırdı:

Любезные подружки ,белые голубушки,

Не прогневайтесь на меня горькую-несчастную,

Не встретила вас при пути –дороженьке .

Я вас встретила при родной матушке, в светлой гореньке (95, s.13).

Tərcüməsi:

Əziz rəfiqələrim, ağ göyərçinlərim,
Mən bədbəxtə acıqlanmayın ki,
Sizi yolda qarşılamadım,
Sizi doğma anamın yanında kədərlə qarşıladım.

Bəzən qız rəfiqələrindən təsəlli gözləyərək belə oxuyardı:

*Темная зорюшка истухает,
Девичья красота спадает,
Бабуя сухота нападает (95, s.14).*

Tünd şəfəq sönür,
Qız gözəlliyi itir,
Arvad solğunluğu hücum çəkir...

Toy günü qız və oğlan evində toyqabağı təmizlik üçün hamam yandırılırdı. Axşam gənclər rəqs etməyə və mahnı oxumağa yığışardılar. Onların oxuduqları mahnılar arasında dini məzmunlu, lirik səciyyəli “Зеленая веточка” (“Yaşıl budaq”), “Зашло ясное солнышко” (“Aydın günəş batdı”), məzəli ruhlu “Семеро зятьев” (“Yeddi kürəkən”) mahnılar üstünlük təşkil edirdi.

Səhər tezdən isə qızın rəfiqələri onunla birlikdə toy haqqında mahnı oxuya-oxuya bulağa gedər, bu mərasim bir növ doğma evlə vidalaşma mərasimini əvəz edərdi. Onlar “Отдала меня мать” (“Anam məni ərə verdi”), “На утренней заре девушка доила корову” (“Səhər şəfəqində qız inək sağırdı”) kimi mahnılar oxuyurdular (95, s. 90).

Nikah mərasimi qızın evində keçirilərdi. Bu zaman presviter şahidlərdən gördüklərini, qız və oğlandan evlənmək arzularının ciddiliyi haqqında soruşar və Bibliyadan dualar oxuyardı. O tez-tez ər-arvadın vəzifələrini onlara xatırladardı. *Sonra atası qızın əlindən tutub oğlana müraciət edərək deyərdi: “Bax budur, mən qızımlı sənə ərə verirəm. Sən də onu Allahın qanunları ilə atanın evinə apar”. Nikahdan sonra yeni evlənənləri yemək stolunun arxasına otuzdurar və qızın anası*

verdikləri cehizi xatırladaraq deyərdi: “Sizə bir az vermişik, siz də işləyin və daha çox qazanın. Yuxudan tez durun, axşam da gec yatın” (140).

Bunun ardınca oğlan və qız oğlanın evinə gedər və onlar üçün hazırlanmış toy süfrəsində oturardılar. Süfrədə lapşa, düyü sıyığı, ət və kompot olardı. Yemək, adətən, çay içməklə başlayardı. Sonra oğlan və qız otağın ortasına çağırılar və onlara qohumlar öz hədiyyələrini təqdim edər, arzularını belə bildirərdilər: *“Живите дружно! Много детей вам !”* (“Mehriban yaşayın! Çoxlu uşaqlarınız olsun!”) (152).

Molokanların yas adətləri digər rusların yas adətlərindən fərqlənir. Cənəzə üçüncü gün dəfn edilir. Yas mərasimində əsas yemək ətli lapşadır. *Ölən şəxsin cinsindən, yaşından və ailə vəziyyətindən asılı olaraq onun cənəzəsinə əlavə əşyalar qoyulurdu: uşaqları tikməli dəsmala bükər, subay qızın başına çələng keçirər, ərli qadının başına ləçək örtərdilər* (152). Qəbirlərin üstünə xaç qoyulmur. Molokanlar mərhumun yalnız 3 və 40-cı gününü qeyd edirlər. Bütün yasla bağlı toplantılarda qadınlar və kişilər üz-üzə otururlar. Bu zaman psalm və digər dualar oxunur. Bayramlarda və bazar günlərində qəbirlər ziyarət olunur.

Məişət mərasimlərinin içərisində doğum mərasimlərinin önəmli yeri vardır. Ad qoyma mərasimi (именины) üçün südlü sıyıq bişirilərdi. Doğulan oğlan və qızlara daha çox valideynlərin ata və analarının adları verilirdi, ona görə də bir evdə həm baba, həm də nəvənin adları Mixail Timofeyeviç ola bilərdi. Bununla da yaşlı nəslə həm də hörmət hissi ifadə olunardı. Uşaq ilk 40 gün heç kimə göstərilməzdi. Uşağın diş çıxardığını ilk dəfə görəən şəxs ona hədiyyə verməli idi.

Ənənəvi yeməkləri süd və ətdən hazırlayan molokanlarda yeməyə xüsusi bir mərasim əhəmiyyəti verilirdi. Qonağı yemək stoluna dəvət edərkən *“Что Бог послал”* yaxud *“во славу Господа в подкрепление себе”* (“Allah göndərəndən” yaxud “Allahın şərəfinə özümüzü möhkəmləmək”) kimi ifadələr də söyləyirlər. Yeməkdən əvvəl bütün ailə adətən dua edir (152).

Molokanların məişəti, dini ənənələri və mədəni həyatı haqqında məlumat toplayarkən bir maraqlı xüsusiyyət diqqətimizi çəkdi: İvanovkada yaşayan

molokan rusların folkloru rus ruhu, milli kolorit və dil xüsusiyyətlərini, özlərinə məxsus folklor ənənələrini qorumaqla bərabər, həm də Azərbaycandakı həyat şəraitinə uyğun olaraq, öz dini və milli bayramlarını, toy və yas mərasimlərini qeyd etmək imkanına malik olduqları üçün orijinal mahnı, atalar sözləri, çastuşka, nağıl, tapmaca və mərasim örnəkləri də yaratmışlar.

4.3.3. Okkazional mərasimlər və ilkin ibtidai təsəvvürlərlə bağlı arxaik janrlar: ovsun, alqış və qarğışlar.

Hələ monoteist dini baxışların hakim mövqeyə çıxmasından əvvəl animizm, totemizm və s. kimi ilkin ibtidai təsəvvürlər mövcud idi. İnsanlar gücü qarşısında aciz qaldıqları təbiət qüvvələrinin himayəsinə sığınmağa çalışırdılar. Odur ki, məhz bu dövrdə okkazional mərasimlər yaranırdı. Ovsunlar, dualar, andlar, alqışlar və qarğışları vaxtilə xoş və bəd niyyətlərin ərsəyə gəlməsi üçün keçirilən mərasimlərin izi kimi qiymətləndirilə bilər. Okkazional mərasimlərə “qurd ağzı bağlama“, “qorxu götürmə” və “bədnəzəri götürmə” ritualları aiddir. *“Axşam naxırdan qayıtmamış heyvanın sağ qalması üçün “qurd ağzı bağlama“ ritualı qatlanan bıçağa Qurandan “Ayətəl-kürsü“ oxumaqla həyata keçirilir, “qorxu götürmə” ritualı zamanı qorxmuş şəxsin qorxdığı yerdə “bu odu, bu məşəli al, onu burax” kimi ovsun oxumaqla kiçik bir məşəl yandırılır, bədnəzəri götürmək üçün üzərlik yandırılır, ya da ki “nəzər kəsmiş“ adamın başı və çiyinləri ətrafında bir çimdik duz dolandırılır və sonra oda, yaxud suya atılır”* (134). Bunun da əsas mənası odur ki, hər kəs odun və suyun insanları hər natəmizlikdən arındırdığına inanır.

Bəzi ləzgi evlərində divardan keçə buynuzları asılandır, bu, müəyyən qədər ləzgilərin əqidəsində totemizm izləri və keçinin yenilik rəmzi kimi sayılması ilə bağlı qədimdə mövcud olmuş inanclarla izah edilə bilər. Bundan başqa, ləzgi evlərində çaxmaqdaşları (bu çaxmaqdaşlarına ləzgilərin əksərən yaşadıkları dağlıq ərazilərdə axan dağ çaylarının yataqlarında tez-tez rast gəlinir) göz sataşan yerlərdə

qoyulardı, bunu da Qalacıq kəndində yaşayan ləzgilər onunla əlaqələndirirlər ki, keçmişdə od almaq üçün əsas vasitə kimi məhz ondan istifadə edilmişdir.

Hər bir xalqın sakral dünya ilə bağlılığını göstərən verbal vasitələrdən istifadə etmək imkanları vardır. Bu xüsusiyyəti Lahıç folkloruna da aid etmək olar. Müxtəlif məqsədli ovsunlar, alqışlar, qarğışlar və andlar məhz belə vasitələrdən sayılır. Okkazonal mərasimlərdə ovsunlardan çox istifadə olunur. İnsanlar hər gün xeyir və şər, işıq və zülmət, gecə və gündüz, ağ və qara kimi anlayışlar və bu anlayışların ifadə etdiyi hadisələrlə qarşılaşırlar. Baş vermiş, yaxud da qarşıda gözlənilən hadisələrlə bağlı insanların qəlbində müəyyən bir münasibət ifadə etmək istəyi yaranır. Nəticədə insanların ürəkdən gələn coşqun hislərini ifadə edən nidalı cümlələr meydana gəlir, bir sözlə, arzu və istəkləri özündə ehtiva edən alqışlar danışanın nitqində yer alır. Çox zaman da bu alqışların ardınca digər bir ağızdan başqa alqış qopur. Alqışlar, əsasən, şad və xoş günlər, Allahdan və müqəddəslərdən kömək, bol süfrə və məhsul, can sağlığı, pisliklərdən və mərdimazardan uzaq olma, gələcəkdə xoşbəxt həyat, səfərin sağ-salamat başa çatması, bayram və digər əlamətdar günlərlə bağlı təbrik arzularını ifadə edir. Lahıcların alqışları Azərbaycanda yaşayan digər xalqların nümayəndələrinin söylədiklərindən o qədər də fərqlənmir, çünki əslində, bütün xeyirxah insanların bir-birinə arzuladıqları əksərən eyni olur: hamı bir-birinə xoşbəxt, sağlam, pisliklərdən uzaq və dinc həyat arzulayır. Müxtəlif mərasimlər zamanı, gündəlik məişət və insani münasibətlərlə bağlı yaranan alqışlar çoxluq təşkil edir: “*Ərsi bı xor xunet tı*” (Evində toy olsun), “*Salomət bire rasi*” (Salamat gedib çatasan), “*Yekiti hazorto boşı*” (Birin min olsun), “*Bı çanto xuba idon dərend*” (Neçə yaxşı illərə çıxasınız), “*Xudo dəstira bə tihə kiseti nə dəni*” (Allah əlini boş cibinə salmasın” (11, c.2, s.18).

Qarğışlar isə alqışların əksinə olaraq insanların mənfi emosiyalarının ifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Hər bir qarğış bir insanın digər insana həyatında pislik və bədbəxtlik olması, xəstəliyə və digər bəlalara düşməsi, bəzən hətta ölməsi istəklərini dilə gətirir. Hərçənd əksər insanlar qarğışdan bir vasitə kimi istifadə

etmir. Hətta özünə aid qarğış eşitdikdə belə “Alqışınla yaranmadım ki, qarğışınla yox olum” – deyənlər də var. Qarğış çox zaman qadınlar tərəfindən edilir və əslində, daha çox zəiflik kimi qəbul edilir. Amma istər qədim zamanlarda, istərsə də indi qarğış zarafatca da dilə gətirənlər olur və bu zaman həmin qarğış ciddiyyə alınmır. İndi də “Ananın qarğışı övladı tutmaz, amma ata qarğış ev yıxar” deyirlər. Bir neçə nümunəyə baxaq: “*Qədəmhontı xırd gərdi*” (Ayaqların sinsin), “*Şori nə vini*” (Sadlıq görməyəsən), “*Bəbbəxt boşi*” (Bədbəxt olasan), “*Ti lol boşi*” (Səni görüm, lal olasan), “*Bolişti gurun*” (Balışın ağır olsun), “*Soği cuntıra na yofi*” (Canın sağlığını tapmayasan), “*Xudo ə kəmərti zəni*” (Allah belindən vursun) (11, c.2, s.18).

Ləzgilər arasında da digər xalqlarda olduğu kimi əski inancların təsiri ilə yaranmış və hələ də gücünə inamın yaşadığı ovsun, alqış və qarğışlar da çoxdur. Alqışlara (11, c.2, s.146-147) aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

Бу кІвачик берекат хьурай. – Qədəminlə bərəkət gəlsin. *Бу багьди бегьер гурай.* – Bağın bəhər versin. *Вахь ирид арха хьурай.* – Yeddi arxan olsun. *Бу рақІар бахтуни гатурай.* – Qapını xoşbətlilik döysün (11, c.2, s.146-147).

Alqışlarla bərabər qarğışların (ləzgi dilində “сеперар”) öz yeri vardır:

Вун Гьуцари негьрай! – Allahın nifrətinə gələsən. *Вун чиле гьатрай!* – Yərə girəsən. *Бу кІвал харанІадиз элкьуьрай!* – Evin xarabaya dönsün. *Фу балкІандал хьуй вун яхди!* – Çörək atlı olsun, sən piyada. *Вун иридаз фуй!* – Yeddi ərə gedəsən (11, c.2, s.146-147).

Yuxarıda verilmiş qarğışlardan sonuncusu xüsusi effektdə malikdir. Ləzgi qadınları arasında bəyənilməyən və xoşagəlməyən bir iş qadının bir neçə dəfə ərə getməsidir. Qadın üçün qarğışda söylənəndən ağır ikinci bir bəddua düşünmək olmur. İstər alqış, istərsə də qarğışlar uyğun olaraq müsbət və mənfi emosiyaları özündə daşımaqla, həm də onu dilinə gətirən adamda həmin alqış və qarğışlardakı məramı bir inam da yaranır.

İstər alqış, istərsə də qarğış insan hisslərinin daha coşqun şəkildə ifadə edilməsi məqsədlə deyilsə də, onları söyləyən insanlarda, hətta müəyyən anlarda

onları eşidənlərdə belə həmin alqışlar və qarğışların magiyasına, sehrinə inam hissi yaranır. Toy və yas mərasimlərinin sonunda, xəstəni ziyarət edərkən, məscidlərdə dini ayinlərdən sonra, bayramlarda edilən alqışları, insanlar arasında münaqişə zamanı zəif və köməksiz adamların dilindən qopan qarğışları göstərmək olar.

Hapıtlar islamdan qabaq müxtəlif inanc sistemlərinə malik olmuşlar. Bunu həm onların andlarında, həm də mərasimlərinə görmək mümkündür. Andlar hər bir xalqın gündəlik məişətində özünə möhkəm yer tutmuşdur. Folklorşünas M.Yaqubqızı bununla əlaqədar yazır: *“Bütün andlar insanlarda düzliyi, düz danışmağı təlqin edirdi. Əks halda insanın təsəvvürünə görə onlar Allah-Təala tərəfindən ən qorxulu cəza ilə – ölümlə cəzalandırılacaqlar”* (76, s.62).

Türklərin vaxtilə mövcud olmuş tanrıçılıq inancını təsdiq edən bir andları var: *“Qoqu vər”*. *“Göyə and olsun”* mənasını verən bu and, əslində, Allah haqqı kimi qəbul edilir”. Hapıtlarda işlənən buna oxşar andı işığa, oda və ocağa and içərək işığın zülmətə qarşılıq, xeyrin şərə üstün gəlməsində əsas vasitə olmasını təsdiq edir. Oda və ocağa and içən insanlar andlarda onların həyat rəmzi olduğunu və paklandırıcı xüsusiyyətlərini ifadə edirlər. Hapıtların digər andları müqəddəslərin adı və pirlərlə bağlıdır. “Həzrət Baba qəbrini ziyarətə gedənlər çox olduğundan “Həzrət Baba haqqı” deyərək and içənlər daha çoxdur. Bundan əlavə digər analoji andlara da rast gəlinir: *“İsrafil babanın ocağına and olsun”*, *“Dərviş baba haqqı”*, *“Ərəb ocağı haqqı”* və s.” (146).

İnsanların sakral dünyaya nüfuz etmək istəyi ovsunlar, alqışlar və qarğışların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Hapıtların arasında belə bir inanc yaşayır ki, əgər Hacıhətəmli və Mollaisaqlı kəndləri arasındakı ərazidə yerləşən İrqsuz baba pirlinin üstündə Allah adına qurban kəsilsə, dərhal yağış yağacaq. Məsələn ondadır ki, bu, dəfələrlə sınaqdan çıxıb. Qurbanlığın qəbul olunması üçün dua bir ovsun səciyyəsi daşıyır. Ümumiyyətlə, bir çox xalqlarda yağış yağdırmaqla bağlı müxtəlif mərasimlər keçirilir. Məsələn, yağış yağdırmaqla bağlı qumuqlarda olan mərasimdən bəhs edən folklorşünas A.Xürrəmqızı qeyd edir ki, *“analar uşaqlarını*

hündür bir yerə-müsəllaya çıxarıb quzu kimi mələməyə məcbur edirlərmiş” (41, s.156).

Alqışlar və qarğışlar folklor janrı kimi səciyyələndirilərkən onlarda müsbət və mənfi emosiyaların xüsusi nitq etiketləri vasitəsilə ifadə olunması nəzəri fikirlərdə həmişə qeyd olunur. Onlarda hər bir yaradıcı xalqın milli psixologiyasının əsas cəhətləri özünü az ya da çox dərəcədə göstərir. Hapıtların alqış və qarğışlarından bir neçə nümunəyə baxaq: Kişilər üçün “*Görüm sinənə ağ tük çıxsın*” alqışı uzun və sağlam ömür arzusu ilə söylənir, “*Dırnağın uzanmasın*” qarğıışı kiməsə ölüm arzusu ilə deyilir (146). Digər bir qarğış “*Saçın kəsilsin*” ərgən qız üçün ən ağır bir qarğış hesab edilir. Bu qarğış M.Yaqubqızı (77) tərəfindən də təhlil edilmiş, eynilə hapıtlarda olduğu kimi mənalandırılmışdır. Bu qarğışa görə gəlin getmiş qızı rüsvayçılıq gözləyir: toy gecəsi bakirə çıxmamış qızın saçları kəsilər, tərsinə ulağa mindirilər və atası evinə geriye yola salınardı.

Uşaqlarda qorxu və gözdəymə halları ilə bağlı maraqlı hapıt ayinləri var. Qorxmış uşağın başı üzərində soyuq su tökülmüş bir qab tutulur və ocaqda ayrıca olaraq qızdırılmış ərsin qəfildən qabın içinə salınır, su kəskin şəkildə fişıldayır. Bundan diksinən uşaqda aldığı qorxu hissənin əksi baş verir. *Yaxud qorxmış uşaq pilləkənin aşağısında dayandırılır və yuxarıdan əlində soyuq su olan qab dayanmış kim isə suyu qəfildən gözlənmədiyi halda uşağın üzünə sıçradır. Suyun qəfildən sıçradılmasından yaranan gözlənilməzlik effekti qorxunun “çıxmasına” səbəb olur.* (146). Bunu nəql edən qadınlar bu üsulların əksər vaxtlar özünü doğrultduğunu söyləyirlər. Bəzən dünyagörmüş qadınlar Bakının Maştağa və Buzovna kimi qəsəbələrində yayılmış çildağ üsulundan istifadə edirlər. Təbii ki, “hər əldə bir səbəb var” deyimi burada yerinə düşür.

Gözdəyməyə qarşı üzərlik toxumları qatılmış duzdan bir çimdik götürülür, göz dəymiş adamın başının və çiyinlərinin ətrafında dolandırılır, sonra ocağa atılır. Bu zaman yenə belə bir ovsun söylənir: “Uşağa dəyən göz bu duz kimi çırta-çitlə yansın, ovulub tökülsün”. Bundan başqa, gözdəyməyə qarşı xəmirədən yeddi kündə tutulur, içi duzla doldurulduqdan sonra odda yandırılır. Mahiyyəti bundan

ibarətdir ki, xəmirin içində duz gözü təcəssüm edir. Bu içi duz olan xəmir kündələrin sayının 7 olması da bu rəqəmin müqəddəsliyi və sakral mahiyyəti ilə bağlı ola bilər. Digər bir “bədnəzər götürmə” ayini zamanı yeddi küçədən yığılmış çubuqlar, soğan qabığı və üzərlik qarışdırılır, sonra evi və orada yaşayan ailəni pis gözdən qorumaq niyyətilə yandırılır. *“Hapıtlar dağdağan ağacından kəsilməmiş budaq gəzdirməklə bəd gözüün təsirindən qurtulmağın mümkünlüyünə inanırlar. Dağdağan ağacı o zaman təsirli olur ki, o səhər tezdən xoruz banlamamış kəsilməli və kəsilmə zaman heç kim bunu görməməlidir”* (146).

Azərbaycanın Qafqaz mənşəli xalqların (ləzgi, xınalıq, qırz, buduq və s.) yaşadığı əksər bölgələrdə, xüsusən də yaşadıkları kənd evlərinin qarının yan dirəklərinin və çəpər payalarının ucuna inək və at kəllə sümükləri keçirilirdi. Bu kəllə sümükləri çəpərdən həyətlərə boylanıb baxmaq istəyənlərin bəd nəzərlərini yayındırmağa xidmət edirdi. Bu adət hələ də hapıtların yaşadıkları Mollaisaqlı və Hacıhətəmli kəndlərində qalmaqdadır. Hətta bununla əlaqədar bir lətifə hapıtlar arasında dolaşır: *“Bir gün Əhməd adlı bir kişi qəssabdan at almaq istəyir. Qəssab soruşur ki, ətli yerindən verim yoxsa sümüklü at istəyirsən? Kişi də qaydır ki, sən mənə yumşaq yerindən ver. Sümük lazım olsaydı, çəpərlərin üstündə nə çox inək kəlləsi. Elə çıxıb orada sümük yalayardım”* (146). Qubanın həm etnik, həm də təbii-coğrafi yerləşmə baxımından unikal bir kəndi olan Xınalıq kəndindəki əksər evlərin həyət çəpərlərinə vurulmuş payaların ucuna taxılmış heyvanların kəllə sümüklərinin iki mənasını izah edirdilər: birincisi, bu kəllələr evi və orda yaşayan ailəni pis gözdən qoruyur, ikincisi, bu payalara taxılmış kəllələr, əsasən, həmin evin təsərrüfatında çoxlu nəsil vermiş inəyin, yaxud atın kəllələri olurdu, çünki bunu edən ailə düşünürdü ki, bununla ailənin bərəkəti qaçmayacaq, əksinə daha da artacaq.

Təbiətlə bağlı okkazional mərasimlərdən biri Lahıca keçirilən “Güdül gəzdirmə” mərasimi idi. Mərasimin keçirilməsində əsas məqsəd uzunmüddətli yağışdan sonra onun dayanması və günəşin çağırılması idi. Bu zaman bir çömçəni

parlaq rəngli, əsasən də qırmızı rəngdə olan parçalardan istifadə etməklə günəşə bənzər gəlincik kimi bəzəyər, onu ev-ev gəzdirər və bu nəğməni oxuyardılar:

<i>Güdüil ,güdüil gərdunim ,</i>	Güdüil, Güdüil, gəzdirək,
<i>Güdüile poyi rə vəçinim,</i>	Güdüilün payını yığaq.
<i>Umrüz in qəlle afdo,</i>	Bu gün balaca bir gün çıxsın,
<i>Səböh ye kələ afdo,</i>	Sabah lap böyük bir gün çıxsın.
<i>Ədərd in qəlle afdo</i>	Balaca bir gün üçün
<i>Rura bə həq çarxunim,</i>	Üzümüzü Allaha çevirək.
<i>Poy doragora gedeyi boşı,</i>	Pay verənin oğlu olsun,
<i>Na doragora kileyi boşı ,</i>	Verməyənin qızı olsun,
<i>Bı tənür parı ip ol boşı (134)</i>	Təndirə düşüb qızarsın!

Molokanların okkazonal mərasimləri sırasına ovsunları aid etmək olar. Ovsunlar Allaha müraciət şəklində olan dualardan ibarət idi. Bu dualar vasitəsilə molokanlar kədərdən, müxtəlif növ xəstəliklərdən, qorxudan, qanaxmadan, qüssədən və s. insanı narahat edən digər səbəblərdən xilas olmaq istəyirdilər. Buna bənzər ovsun səciyyəli dualar Axıska türklərində də çox yayılıb. Onların duaları arasında sufra, nazar, şəkik (baş ağrısı), isitmə, sancı, qurd və it ağzı bağlayan, ilan,yanıq, meçəç(ziyil) və yatanda oxunan duaları var. Bunların bir çoxu şeir formasındadır. Məsələn: ziyil üçün təzə ay çıxanda oynaya-oynaya belə oxuyurlar:

*Ay gördüm, xoş gördüm,
Meçəçimin dibini boş gördüm.*

Yaxud bəd nəzərə qarşı belə deyirlər:

<i>Ovsunladım nazari,</i>	<i>Yeddi çift qullanmamış mıx,</i>
<i>Əvvəl bənim başimi,</i>	<i>Yddi çift qullanmamış çuvalduz</i>
<i>Qara göz, mavi göz,</i>	<i>Sancılsın onun bağına, bağarsuğuna</i>
<i>Kor,topal, lal, sağır, kəl.</i>	<i>Bacasın yıldırım vursub,</i>
<i>Hər kimin nazarı dəgmişsə,</i>	<i>Qapısına zindan kilidi asılsın!</i>
<i>Yeddi çift qullanmamış ignə ,</i>	(4, s.29)

Göründüyü kimi bəd göz sahibinin nəzərini sındırmaq üçün istifadə olunmamış yeddi cüt iynə, mıx və bizin onun bağına sancılmağını və qapısına kilid asılmasını istəyir.

Beləliklə, İsmayilli etnomühitindəki azsaylı xalqlara məxsus lirik nümunələr araşdırılmış, bəzi xalqların folklorundakı özünəməxsus janrlarına xüsusi diqqət yetirilmiş, lahıcların misgər və tacir nəğmələri, Azərbaycan xalq mahnılarının güclü təsiri ilə yaranmış mahnılar, ləzgi bayadrlarının məzmun və forma özəllikləri göstərilmiş, müəyyən ümumiləşdirmələr aparılmış, hər bir janra aid mətnlərdə yerli reallıqların öz əksini tapması faktı xüsusi olaraq qeyd edilmişdir. Bundan əlavə fəsildə həm də mərasim folklorunun hər bir azsaylı xalqın həyat və məişətində önəmli yeri və rolu göstərilmişdir. Mərasimlər təsnifata uyğun verilmiş və maraqlı nümunələr vasitəsilə bölgə xalqlarının mərasim folkloru haqqında ümumi təəssürat yaradılmışdır.

NƏTİCƏ

İsmayılı etnomühitində özlərinə layiqli yer tutmuş və öz milli-mədəni kimliklərini qoruyan azsaylı xalqların - lahıç, ləzgi, hapıt, molokan və etnoqrafik qrupun - Axıska türklərinin folklor ənənələrinin araşdırılmasına həsr olunmuş dissertasiyanın sonunda əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

1. İsmayılı rayonu Azərbaycanın tarixində önəmli bir məqama sahibdir: Bölgənin tarixi-mədəni, inzibati-coğrafi, sosial-iqtisadi səciyyəsi verilmiş, Azərbaycan tarixində baş vermiş önəmli hadisələrin burada baş verdiyini ərazidə bu günə qədər qorunub saxlanmış bir çox tarixi abidələr və toponimlərlə əlaqələndirmişdir.

2. İsmayılı coğrafi baxımdan ən maraqlı bölgələrdən biri olması burada yaşayan insanların gündəlik məişətinin və mənəvi həyatının əsaslarını şərtləndirən mühüm amil hesab olunmalıdır. Dağlıq, dağətəyi və aran landşaftlarına malik olan İsmayılı rayonunda yaşayan insanların təsərrüfat fəaliyyətində maldarlıq, qoyunçuluq, əkinçilik, meyvəçilik və arıçılıqla yanaşı, həmçinin sənətkarlığın misgərlik, dəmirçilik, bənnalıq, dülgərlik, papaqçılıq, dabbağlıq, aynasazlıq, kömürçülük, odunçuluq, zərgərlik, yun əyirmə, xalça, corab və kəlağayı toxuculuğu, habelə çarvadarlıq, səhragərdlik, tacirlik, çərçilik və s. kimi sahələri əhalinin həyati ehtiyaclarının ödənilməsində fərqli imkanlar yaratmışdır.

3. İsmayılı ərazisində yaşayan əhalinin milli etnik tərkibinə Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, az miqdarda Axıska türkləri, tatlar və kürdlər, ləzgi və hapıtlar, molokan rusları daxildir. Vaxtilə bu etnik tərkibə yəhudilər də aid olsalar da, hal-hazırda İsmayılı rayonunda onların nümayəndələri çox azdır.

4. Hər bir azsaylı xalqın folklor nümunələrinin araşdırılmasından əvvəl həmin xalqın tarixi, dili, mədəniyyəti, o cümlədən onların folkloru ilə əlaqədar aparılmış araşdırmaların əhəmiyyətli tərəfləri göstərilmişdir. Dissertasiya boyu azsaylı xalqın nümayəndələrindən toplanmış və əvvəllər çap olunmuş folklor

materialları üzərində ciddi araşdırma aparılmış, folklor ekspedisiyaları zamanı toplanmış və hələ tədqiqata cəlb edilməmiş zəngin folklor mətnləri tədqiq edilmişdir.

5. Tədqiqat işində lahıcların folklor ənənələrinə daha çox yer verilmişdir. Bunun da əsas səbəbi kimi tədqiqatın əsas predmeti sayılan toplama materialları içərisində Lahıç folklorunun ön sırada olması hesab oluna bilər. Bundan əlavə, lahıcların rayonun azsaylı xalqları arasında sayca daha çox olması, onların yaşadıkları ərazidə sənətkarlıq və ticarətin inkişafı, şəhər mədəniyyətinin formalaşdığını qeyd etmək lazımdır.

6. Lahıç folkloru araşdırılarkən lahıcların arasında harada yaşamalarından asılı olmayaraq özünəməxsus lətifə qəhrəmanı Qulu Şeyda ilə bağlı lətifələrin geniş yayılması, şəbədə kimi lakonik bir janrın, son dövrdə lahıcca xeyli müəllifli bayatının yaranması, həmçinin aşiq şeirinin yaranması, yerli sənətkarlıqla, xüsusən də misgərliklə bağlı epik əsərlərin və əmək nəğmələrinin meydana çıxması, atalar sözlərinin işlənməsi, əksər folklor nümunələrində Lahıç və ətraf kəndlərə aid reallıqların, toponimlərin yer alması, nə vaxt yaranmasından asılı olmayaraq bu gün də məsəl və ləqəblərin işlənməsi, mərasim folklorunda toy adətlərinin və Novruz ənənələrinin zənginliyi və s. konkret faktlarla göstərilmişdir. Azərbaycanın müxtəlif regionlarında aşkarlanmış, lakin müstəqil janr kimi baxılmamış şəbədə lahıcların folklorunun bir janrı kimi araşdırılmış, mövzu və forma baxımından xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

7. Ləzgilərin folklorunda xüsusi maraq kəsb edən 8 hecalı dördlüklər formasında yaranan bayadr (bayatı) janrı olmuşdur. Həmin bayadrlar ləzgilərin həyatını əks etdirən əsl xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi fərqli qafiyə quruluşuna malik olsalar da, əksər nümunələrdə tez-tez səslənən dağ sözü ləzgiləri səciyyələndirən ən dəqiq ifadə kimi daim maraq doğurur. Öz dil, mədəniyyət və adət-ənənələrinə konservativ münasibətilə fərqlənən ləzgilərin toy adətləri olduqca zəngin olmaqla bərabər, bölgədə yaşayan digər azsaylı xalqların adətlərindən bir

sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Ləzgilərə məxsus atalar sözləri və məsəllər maraq doğuran nümunələrdir.

8. Hapıtlara məxsus folklor materiallarının sayının az olmasına baxmayaraq, məhz bu dissertasiyada tədqiqata cəlb edilməsi qeyd olunmuş və bəzi nümunələrin maraqlı tərəfləri aşkar edilmişdir. Hapıtların folklorunda Azərbaycan laylalarına məxsus janr özəlliklərini daşıyan bir layla verilmiş, Dəli Yusif adlı lətifə qəhrəmanlarına aid nümunələr haqqında danışılmış və dini mərasimlərə, xüsusən də ziyarət mərasimlərinə önəm verilməsi və bəzi lirik parçalarda məişət problemlərinə (məsələn, su) yer verilməsi kimi məsələlərdən söz açılmışdır.

9. Molokan ruslarının Azərbaycanda köçürülmə və məskunlaşma səbəbləri araşdırılmış, onların məişətində dini inancların rolu və din, ailə, əmək, yemək və s. kulturların mahiyyəti haqqında danışılmışdır. Dissertasiyada həmçinin molokanlara məxsus folklor nümunələri araşdırılmış və onlarda molokanlara məxsus etnoqrafik cizgilərlə yanaşı, rus milli ruhunun da aydın şəkildə hiss olunması konkret faktlarla (çastuşka və mahnı janrları, oxşar tapmaca və atalar sözləri, toy və yas adətləri və s.) diqqətə çatdırılmışdır.

10. Molokan folklor nümunələrinin toplanması və öyrənilməsi ümumazərbaycan mədəni mənzərəsinin milli-etnik rəngarəngliyini əks etdirməyə kömək edir. Molokan folklorunda təmiz rus koloriti ilə yanaşı, Azərbaycan məişətinə məxsus detalların yer alması müasir polietnik Azərbaycan cəmiyyətində millətlərarası münasibətlərdə millətlərarası aktiv dialoq, tolerantlıq və multikulturalizm kimi ana prinsiplərin durduğu milli siyasətin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

11. İsmayılı rayonunda sayları nisbətən az olan (təxminən 25 ailə) Axıska türkləri bir etnoqrafik qrup kimi səciyyələndirilmiş, onların folkloru haqqında bir sıra əhəmiyyətli araşdırmalar nəzərə alınmış, onların həyat tərzini, milli psixologiyasını, qürbət kədəri, xalq müdrikliyi, həmçinin türkçülüyə sədaqət ifadə edən maraqlı mani, türkü, atalar sözləri, lətifələr və nağılları yığcam da olsa,

tədqiqata cəlb edilmiş və onların bir sıra mərasimlərində yanaşı yaşadıkları xalqların qarşılıqlı təsiri haqqında fikir yürüdülmüşdür.

12. Araşdırılmış hər bir nümunə qeydə alındığı dildə və ehtiyac duyulan yerdə tərcümə ilə verilmişdir. Nümunələrin dil xüsusiyyətləri haqqında geniş danışılmış, onların yarandığı və söyləndiyi mühit bilinqvistik mühit kimi səciyyələndirilmişdir. Bundan əlavə bilinqvizm bir dil hadisəsi kimi araşdırılmış, müəyyən edilmişdir ki, situasiyadan, işlənmə tezliyindən, istifadəçinin məqsədindən, dili mənimsəmə bacarığından, dinləyicinin dil bilgisindən, habelə söylənən folklor nümunəsinin janrından asılı olaraq bilinqvizmin formaları dəyişir.

13. Tədqiqata cəlb edilmiş bütün nümunələrin bədii xüsusiyyətləri araşdırılarkən istifadə edilmiş bədii təsvir və ifadə vasitələri (təşbeh, metafora, təzad, inversiya, rəmz, kinayə və s.), ifadələrdə lakonizm, şeirlərdə qafiyələrin sərrastlığı, dialoqların yığcamlıq və məntiqiliyi, bəzi şeirlərin əruz vəznində olması faktları aşkarlanmışdır.

14. Azərbaycanda multikulturazimin dövlət siyasəti olduğunun bariz təzahürü kimi ölkə ərazisində yaşayan hər bir azsaylı xalqa göstərilən hərtərəfli qayğı, onun dil və mədəniyyətinin inkişafına dəstək, həmin xalqlara məxsus mədəni irsin toplanması və elmi araşdırmalara cəlb edilməsi və s. bu kimi tədbirlər ölkəmizin beynəlxalq aləmdə imicinin yüksəlməsinə səbəb olur.

15. Multikulturalizm və tolerantlıq fərqli etnoslar ortaq mədəniyyət ənənələrinin formalaşmasına şərait yaradır və *“onların mədəniyyəti bütövlükdə Azərbaycanın mədəniyyətinə rəngarənglik qatır, bu mədəniyyətin zənginləşməsinə xidmət edir”* (125, s.233).

16. Bütün azsaylı xalqların folklor nümunələri araşdırılarkən ümumi bir xüsusiyyət özünü aşkar göstərir: hər bir janra aid nümunədə Azərbaycan türk folklorunun həm məzmun, həm də formaca təsiri diqqət çəkir, bu xüsusən də epik janrlarda: nağıl, rəvayət, lətifə və atalar sözlərində təzahür edir.

17. Azsaylı xalqların folklor nümunələrinin toplanması və tədqiqata cəlb olunması Azərbaycan folklorşünaslıq elmində nisbətən yeni hesab olunan bir

sahənin – Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsinin inkişafına kömək edəcəkdir. Nəticədə regionlardan toplanan və sistemləşdirilən folklor materialları ümumazərbaycan folklor xəzinəsinə yeni mövzular, fərqli janrlar, lokal qəhrəmanlar və tolerantlıq nümunəsi olan mətnlər - yeni bir nəfəs gətirəcək və Azərbaycanın folklor panoramını tamamlamış olacaqdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

Azərbaycan dilində

1. Abbaslı S. Azərbaycan lətifələrinin regional xüsusiyyətləri / S.Abbaslı. – Bakı: Nurlan, – 2011. – 60 s
2. Abbasov E. Azərbaycanın multikultural zəminində xalq bilikləri və inamlar // “Azərbaycan folkloru və milli-mədəni müxtəliflik” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Zaqatala: Mütərcim, – 19-20 may 2016, –2017, – s. 205-209
3. Albaliyev Ş. Novruz bayramı tolerantlıq örnəyi kimi// “Azərbaycan folkloru və milli-mədəni müxtəliflik” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Zaqatala: Mütərcim, –19-20 may 2016. –2017, – s.230-234
4. Axısqa türk folkloru: / tərtibçilər: A.Əhmədli, Q.Qubadlı –Bakı: Nurlan, – 2010, – 268 s
5. Azərbaycan bayatıları: / B.Abdulla, Q.Babazadə, E.Məmmədli – Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi,- 2004.-304 səh
6. Azərbaycan folklor antologiyası: XI c. (Şirvan folkloru): / Tərtib edənlər: H.İsmayılov, S.Qəniyev – Bakı: Səda, – 2005, – 443s.
7. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası , 20 cildə, I c.: / Tərtibçilər: T.Fərzəliyev, İ.Abbasov – Bakı: Elm, –1982, – 512 səh.
8. Azərbaycan nağılları , 5 cildə: V cild: / Tərt.ed. N. Seyidov – Bakı: Şərq-Qərb,--2005,-304 səh.
9. Azərbaycan nağılları , 5 cildə: I cild: / tərt.ed. H. Zeynallı – Bakı: Şərq-Qərb,-- 2005,- 360 səh.
10. Azərbaycan tarixi: Yeddi cildə, II cild (III-XIII əsrin I rübü),// – Bakı: Elm, – 1998. – 608 s.
11. Azsayılı xalqların folkloru II cild.: / tərtib edənlər A.Əhmədli, D.Əliyev – – Bakı: Elm və təhsil, – 2017, – 196 s.

12. Azsaylı xalqların folkloru III cild:/ tərtib ed. S.Kərimova– Bakı: Elm və təhsil, 2017. – 400 s
13. Bağırılı, A. Xuta birom bə tati.// A.Bağırılı. – Bakı: 2012. – 200 s
14. Balayev Ə. Lahıç elləri və xatirələr / Ə.Balayev. – Bakı: Şərq-Qərb, –2011. – 264 s.
15. Bayat, F. Kərbəla folkloru. Məhərrəmlik rituallarından Şəbih meydan tamaşalarına / F.Bayat– Bakı: Elm və təhsil , – 2014. – 292 s.
16. VII Beynəlxalq multikulturalizm yay məktəbinin gündəliyi // –Bakı: Multikulturalizm jurnalı, –2018. 3(11) – s.93-103)
17. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü / C.Bəydili. – Bakı: Elm, – 2003. – 118 səh.
18. Bəhlul Danəndə lətifələri: /Toplayıb tərtib edən: N.Seyidov – Bakı: Azər nəşr, – 1988. – 86 s.
19. Cavadov Q. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları / Q.Cavadov. – Bakı: Elm, – 2000. – 440 s.
20. Cəbiyev Q. Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər) / Q.Cəbiyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2010. – 616 s.
21. Cəbiyeva T. Babadağa baxan ellər / T.Cəbiyeva. – Bakı: Ozan, – 2006.–544 s.
22. Dağlaroğlu Ş. Nəğmə xundum ve tati / Ş.Dağlaroğlu. –Bakı: –152 s.
23. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri(orta əsrlər) / R.Əfəndi. – Bakı: İşıq, – 1976. – 190 s.
24. Əfəndiyev R. Azərbaycan bədii sənətkarlığı (metal məmulatları və zərgərlik) .// R.Əfəndiyev. –Bakı: İşıq, – 1961. – 66 s.
25. Əhmədli A. Ənənəvi söyləyicilik sənəti / A.Əhmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. –220 s.
26. Əhmədli A. Ənənəvi janr söyləyiciliyində peşəkar nağılcılıq //– Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər – 2011. Otuz altıncı kitab, – s.52-74

- 27.Əliyev D. Azərbaycan regional folklorunda Lahıç lətifələrinin yeri // “Kitabi Dədə Qorqud” və türk dünyası Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: “Araz”, –29 dekabr 2015-cı il, – 2015, – 790 s. s.557-563
- 28.Əliyev D. Lahıcların folklorunda fərqli mədəniyyət elementləri // Azərbaycan folkloru və milli-mədəni müxtəliflik, Beynəlxalq konfransın materialları, – Bakı: “Mütərcim”, – Zaqatala, 19-20 may 2016-cı il, –2016. –240s. 192-199s.
- 29.Əliyev D. Folklorumuzda multikulturalizm və bilinqvizm// “Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri” Beynəlxalq konfransın materialları Bakı , 8-9 sehtyabr 2016-cı il// D.Əliyev. – Bakı : “Mütərcim”, – 2016. – 480 s. s. 180-184
- 30.Əliyev D. Hapıtlar və onların folklor ənənələri // “Gücümüz birliyimizdədir” elmi konfransın materialları.// D.Əliyev. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2018.- 248 s. s.114-141
- 31.Əliyev D. Lahıç atalar sözləri, məsəlləri və ləqəbləri // Filologiya məsələləri, //D.Əliyev. – Bakı, 2018, №4. – s.68-76
- 32.Əliyev D. Bölgə folklorunda bilinqvizmin rolu // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, 2018(52), // D.Əliyev. – Bakı: “ Elm və təhsil” – 2018. – s.165-171
- 33.Əliyev D. Lahıç folkloru nümunələrinin toplanmasında M.Əfəndiyevin rolu // Azərbaycan elminin və təhsilinin müasir problemləri mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 5 may 2019-cu il, Qazax şəhəri, // D.Əliyev. – Bakı, 2019. – 502 s. s.238-242
- 34.Əliyev K. Lahıç folklorunun özəllikləri//Lahıç folklor məkanıdır, Bakı: Elm və təhsil,-2018
- 35.Əliyev O. Şirvan folklor xəritəsində nağıl janrının yeri// Azərbaycan folkloru (toplama, nəşr və tədqiq problemləri) 19-22 noyabr 1993-cü ildə Şəkida keçirilmiş Respublika folklor müşavirəsinin materialları.// O.Əliyev. – Bakı: Sabah, – 1994.– s. 75-81

- 36.Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri / T.Fərzəliyev. – Bakı: Elm, – 1971. – 121 s.
- 37.Folklor terminləri / Rus dilindən oçerkləri tərcümə edənlər: A.Xəlil, T.Quliyev. – Bakı: Nurlan, – 2010. – 140 s.
- 38.Haqqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild, /Ə.Haqqverdiyev. – Bakı: Lider Nəşriyyat, – 2005. – 408 s.
39. Heydər Əliyev siyasəti: tolerantlıq (çıxışlar, nitqlər, təbriklər) – Bakı:Elm və Təhsil, –2015. –504 səh.
40. Xəlil, A. Multikultural şəraitdə ortağ dəyərlər // “Azərbaycan folkloru və milli-mədəni müxtəliflik” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Zaqatala: 19-20 may 2016. – s.18-24
- 41.Xürrəmçızı A. Azərbaycan mərasim folkloru // A.Xürrəmçızı. – Bakı: Səda, – 2002. – 210 s.
- 42.Hacılı A. Axısqa türkləri: Vətən bilgisi. //A,Hacılı. –İstanbul: Ahıska Reklam Tanıtım Ajansı, – 2009, – 584 s.
- 43.Hacıyeva M. Lahıç nağıllı dünyam.// M.Hacıyeva – Bakı: Kövsər, – 2013, –224 s
- 44.Hüseynova G. Lahıç tatlarının dili.// G.Hacıyeva. – Bakı: Nurlan, – 2002. – 198 s.
- 45.İmanov, M. Milli-mədəni müxtəliflik baxımından zəngin bölgələrimizdən biri // “Azərbaycan folkloru və milli-mədəni müxtəliflik” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Zaqatala: 19-20 may 2016. - s.10
- 46.İmanov, M. Xalq mədəniyyəti və milli kimlik məsələsi // “Folklor milli kimlik kontekstində” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: Elm və təhsil, - 2019. - s.7
- 47.İmanovM. Xalq ədəbiyyatında azərbaycançılıq və multikulturalizm // Gücümüz birliyimizdədir.// –Bakı: 2018, – s. 5)
- 48.Koroğlu./- Bakı: Lider Nəşriyyat , – 2005. – 552 s.

- 49.Qafarlı, R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikasını / R.Qafarlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013, – s.540.
- 50.Qafarlı, R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikasını / R.Qafarlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017, – s.135
- 51.Qasımov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi.// C.Qasımov.- Bakı: Nurlan, - 2011-s.
- 52.Qasımova S. İsmayılı rayonunda dil əlaqələri // “Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri” Beynəlxalq konfransın materialları .// S.Qasımova. –Bakı: Mütərcim, – 2016. –480s. s . 69-73
- 53.Quliyev H. Lahıc qəsəbəsində mis qab istehsalı// Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. №2, // H.Quliyev – Bakı: – 1962, – s.38
- 54.Qulu Şeydanın lətifələri./ Toplayanı Ə.Kərimli. – Bakı: – 2003. – 54 s.
- 55.Qurani-Kərimin Azərb. dilinə tərcüməsi və şərhini.// – Bakı: Nurlar, – 2006. – 622 s.
- 56.Lahıc əsl folklor məkanıdır. – Bakı: Elm və təhsil, 2018, 134 s.
- 57.Məmmədova T. Türk folklor söyləyiciləri // Folklor və etnoqrafiya. 2006, № 2// T.Məmmədova. –Bakı: – 2006. – s. 50-55
- 58.Məsimoğlu İ. Haputlular / İ Məsimoğlu. – Bakı: Şəms, – 2010. – 84 s.
- 59.Məsimoğlu İ. Hapıt elləri / İ.Məsimoğlu.- Bakı: Ekoprint,-2019.-96 səh.
- 60.Molla Nəsrəddin lətifələri / – Bakı: Öndər Nəşriyyat, –2004. – 304 s.
- 61.Novruz bayramı ensiklopediyası.// –Bakı: Şərq-Qərb, –2008. –208 səh
62. Nurməmmədov M. Girdiman abidələri. // M.Nurməmmədov. –Bakı: BESTPACK, – 2014. – 115 s.
- 63.Orucov T. T. Azərbaycan qaravəlliləri.// T.Orucov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 264 s.
64. Paşayeva M. Şahdağ xalqlarının folklor ənənələrində alban izləri// “Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri”

- Beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, 8-9 sentyabr 2016-cı il. // M.Paşayeva. –Bakı : Mütərcim, – 2016. –480 s. s . 198-201;
65. Paşayeva, M. Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr: XIX-XX əsrin əvvəlləri: Şəki-Zaqatala bölgəsinin materialları üzrə / M.Paşayeva. – Bakı: Azər nəşr, 2008, – 308 s.;
66. Pirsultanlı (Paşayev) Sədnik Paşa .Azərbaycan ağız ədəbiyyatında bayatılar//-Gəncə: Gəncə Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, –2012. – 377
67. Ramzanova A. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti və azsaylı xalqlar // “Folklor milli kimlik kontekstində” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 30-33 səh
68. Rəhimov B. Multikulturalizm ilinin töhfəsi// “Gücümüz birliyimizdədir” mövzusunda elmi konfransın materialları. Tərtibçilər: A.Əhmədli, D.Əliyev// B.Rəhimov. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2018, – 248 səh, s.232-234
- 69.Rüstəməzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi// İ.Rüstəməzadə- Bakı: Elm və təhsil, – 2013, –s.368
- 70.Rzasoy S. Lahıç bayatı-ağıllarının liripoetikasını və ritual-mifoloji semantikasını// Lahıç folklor məkanıdır, Bakı: Elm və təhsil, 2018
- 71.Rzayev M. Olmuş əhvalatlar, lətifələr və rəvayətlər.// M.Rzayev. –Bakı: Nərgiz, – 2015. – 630s
- 72.Süleymanov M. Azərbaycan diyarı Lahıç. // M.Süleymanov. – Bakı: Vətən, – 1994. – 272 s
- 73.Süleymanova L. Şəki folklor mühiti. // L.Süleymanova. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2012. – 248s.
- 74.Tapmacalar .// – Bakı : Şərq-Qərb, – 2004. – 208 səh.
- 75.Vəlbinəli A . Bir tarix bir Qalacıq . // A.Vəlbinəli. – Bakı: 2010, – 116 s .
- 76.Yaqubqızı M. Azərbaycan folklorunda tolerantlıq və multikulturalizm.// M.Yaqubqızı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 184 s.
- 77.Yaqubqızı M. Azərbaycanda yaşayan xalqların və etnik qrupların folklorunda ortaq dəyərlər (Şəki-Zaqatala folklor nümunələri əsasında) \ “Azərbaycan

- multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri” Beynəlxalq konfransın materialları // M.Yaqubqızı. – Bakı: Mütərcim, – 2016. – 480 s.
78. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. // H.Zeynallı. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 127s

Rus dilində

- 79.Алиев Д. Фольклор малочисленных народностей Азербайджана: лагичцы.// Традиционная культура народов Поволжья Материалы II Всероссийской научно-практической конференции с международным участием (10-12 февраля 2015 г.)// Алиев Д. –Казань: Ихлас, – 2015. –734 с. с.24-38
- 80.Алиев Д. Фольклорные традиции русских молокан, живущих в Азербайджане. Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад. Материалы международной научно-практической конференции. Казань, 17-18 ноября 2016 года. / Алиев Д. – Казань: Изд-во Казан. Ун-та, –2016. – 350 с. с.10-13
- 81.Алиев Д. Особенности обрядового фольклора лахыджей// Кавказоведческие разыскания, №9, /Д,Алиев. –Тбилиси, 2017 – с.133-142
- 82.Ализаде А. Лагич. Историко-этнографическое исследование.//А.Ализаде. – Баку: Чашыюглы, – 2010. – 524 с.
- 83.Аникин, В. П. Русский фольклор: учеб. пособие для вузов / – Москва: Высш. школа, – 1987. – 285 с.
- 84.Белянин В.П. Психоллингвистика. / В.Белянин. – Москва: МПСИ, – 2003. – 232с
- 85.Гордлевский В.А. Из истории османской пословицы и поговорки // Избранные сочинения./ В.Гордлевский. – Москва: Изд-во вост-ой лит-ры, – 1961. – 558 с.
- 86.Грюнберг А.Л, Язык северо- азербайджанских татов./ А.Грюнберг. – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, –1963. – 208 с.

- 87.Квачадзе М.И. Материалы для изучения речи гомборских лайджей (Гамбар, Гумбор), проживающих в селе Гомбори Сагареджойского района Грузии./ М.Квачадзе. – Тбилиси:Издательство Тбилисского Университета. – 1988. –230 с
88. Курдов К.М. Таты Шемахинского уезда Бакинской губернии. РАЖ, кн.33-36 – .Москва: – 1913
- 89.Лапин, В. А. Фольклорное двуязычие феномен и процесс // Искусство устной традиции. Историческая морфология. сб. ст. / отв. ред. Н. Ю. Альмеева. – Санкт-Петербург: РИИИ,- 2002. – С. 28–38.
- 90.Миллер Б. В. Таты, их расселение и говоры// – Изв. Общества обслед. и изуч. Азербайджана, , – Баку:Азгиз, – 1929, № 8, вып.7, – 44 с
- 91.Миллер Б. Татские тексты // Иранские языки. Москва: 1945,с. 107-128
- 92.Миллер Вс. Татские этюды часть I. Тексты и татско-русский словарь. Москва: Труды Лазаревского института вост. языков., –вып. XXVI,1905 г. – 79с
- 93.Новый завет Господа нашего Иисуса Христа и Псалтирь –Москва:"Дарь", – 2013. – 912 с.
- 94.Прокофьев А. В. «Молокане и духоборцы сегодня» // Вестник молодых ученых. Исторические науки. / А.Прокофьев. – Москва, – 1999. № 1 (5). – 96 с.
- 95.Русский фольклор Азербайджана /сост.Ф.Р.Мурадова, К.А.Умудова// –Баку: Мутарджим, – 2015. – 208с
- 96.Русский фольклор/Сост.и примеч.В.Аникина./ –Москва: Худ. лит. – 1985. – 367 с.
- 97.Сел. Лагич Геогчайского уезда Бакинской губернии Мамед-Гасана Эфендиева 45-96 с.//Сб. матер. для описания местностей и племен Кавказа Вып. 29./ – Тифлис, – 1901. – 713 с.

98. Фитуни А. П. История последней столицы Ширвана. Известия Азербайджанского комитета охраны памятников старины, искусства и природы. / – Баку, – 1927, No 27. – 83 с.
99. Хуррамкызы, А. Лагичи в сборнике материалов для описания местностей Кавказа // // “Azərbaycan folkloru və milli-mədəni müxtəliflik” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Zaqatala: 19-20 may 2016. – s.18-24

Türk dilində

100. Aliyev D. Ahiska türk atasözlerinin özellikleri// Uluslararası Ahiska Türkleri Sempozyumu 11-13 Mayıs 2017, Erzincan, bildiriler , cilt 1, / – Erzincan, – 2017, – 713 y, 61-65 s
101. Rivarol A. Türk Atasözleri ve Deyimleri./ – İstanbul, –1991, – 128 s.

İngilis dilində

102. Woodova, G. Lahij ‘togetherness’ through sharing in life cycle events // “Azərbaycan folkloru və milli-mədəni müxtəliflik” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Zaqatala: 19-20 may 2016. – s.225-229

İnternet resursları

103. Головлёва Е. Л. Обрядовая культура как источник формирования странового имиджа// Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». Культурология. – 2009, № 4. [Elektron resurs]
URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Golovleva/>
104. İsmayilli rayonu haqqında [Elektron resurs] <http://ismayilli-ih.gov.az/page/10.html>
105. İsmayillıda Beynəlxalq Bakı Multikulturalizm Mərkəzinin filialı açılıb. [Elektron resurs] <http://ismayilli-ih.gov.az/news/1388.html>
106. Folklor İnstitutu Lahıçda “Multikulturalizm və Azərbaycan folkloru” mövzusunda dəyirmi masa keçirdi// <http://www.folklor.az/362.htm>.

107. Marağı sevgiyə çevirmək missiyası // <http://multikulturalizm.gov.az/post/776/maragi-sevgiye-cevirmek-missiyasi.html>)
108. Azərbaycanca multikulturalizm modeli İsmayılı – multikultural məkan kimi// <http://ismayilli-xeberleri.info/v2/2016/12/19/4125/>).
109. Azərbaycanca multikulturalizm haqqında [Elektron resurs] <https://multiculturalism.preslib.az/>
110. Azərbaycanca multikulturalizm haqqında [Elektron resurs] <http://multikulturalizm.gov.az/category/14/meqsedimiz.html>)
111. Lahıda ASAN Könüllülərinin "Həmrəylik Düşərgəsi" açılıb [Elektron resurs] // <https://sia.az/az/news/culture/554988.html>)
112. Başqal qəsəbəsində multikulturalizm və tolerantlıqla bağlı maarifləndirici tədbir keçirilib [Elektron resurs] // <http://ismayilli-ih.gov.az/news/1442.html>).
113. İsmayılıda multikulturalizm layihəsi çərçivəsində tədbirlər keçirilmişdir [Elektron resurs] // <https://sumqayitfakt.az/>
114. Beynəlxalq Humanitar Forumunun açılışında İlham Əliyevin nitqi [Elektron resurs] // <https://president.az/articles/3310/print>)
115. VI Beynəlxalq Multikulturalizm Qış Məktəbinin iştirakçıları İsmayılının İvanovka kəndində olublar [Elektron resurs] // <http://multikulturalizm.gov.az/post/164/vi-beynelxalq-multikulturalizm-qis-mektebinin-istirakcileri-ismayillinin-ivanovka-kendinde-olublar.html>)
116. Multikulturalizm Azərbaycanca həyat tərzi kimi [Elektron resurs] // <http://ismayilli.mctgov.az/az/view/358/750/>)
117. Azərbaycanca multikulturalizm haqqında [Elektron resurs] <https://sia.az/az/news/culture/554988.html>
118. 117-j Axıska Axıska türkləri : Vətən bilgisi Elektron resurs <https://ahiskavatan.tr.gg/R%26%23399%3BVAY%26%23399%3BT-V%26%23399%3B--NA%26%23286%3BILLAR.htm>

119. Традиции и обычаи наших предков в век информатизации .Происхождение молокан [Elektron resurs] URL: <http://www.arzproect.narod.ru/tradecii/sosh3/index.files/Page503.htm>
120. 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı [Elektron resurs] <http://www.president.az/articles/17437>
121. Axısqa türklərinin dili [Elektron resurs] <http://ahiska-az.narod.ru/girish.htm>
122. Azərbaycanda multikulturalizm // <http://anl.az/el/emb /Multikulturalizm /sitatlar.htm>
123. <https://president.az/articles/17843/print>
124. Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideyası multikultural dəyərlərin qarantı kimi // <http://www.anl.az/down/meqale/ses/2016/may/490952.htm>
125. Azərbaycanda multikulturalizm haqqında [Elektron resurs] <http://multikulturalizm.gov.az/post/918/meqsedimiz.html>
126. Paşayeva, M. Azərbaycan etnoqrafik xəzinələr muzeyidir [Elektron resurs] // <http://static.bsu.az/>

Söyləyicilər və informatorlar haqqında məlumat

127. Abdullayev Şakir , 1936, təqaüdçü, Mollaisaqlı k., həpət,
128. Ağayev Xeyrulla, 1959, jurnalist, Bakı ş., həpət
129. Asfəndiyev Lətifşah, 1945, təqaüdçü, Qoşakənd k., türk
130. Babayeva Qızılnoz , 1933, təqaüdçü, Ərəgət k., həpət
131. Bağırov Cəfər , 1946, müəllim, Siyəzən ş., həpət
132. Əliyev Ağaməşədi, 1960, mədəniyyət işçisi, Ləhəc qəs., həpət
133. Əliyev Kəbləmi, 1965, misgər, Ləhəc qəs., həpət
134. Əliyev Maarif, 1972, muzey işçisi, Ləhəc qəs., həpət
135. Əliyev Nəzər, 1962, misgər, Ləhəc qəs., həpət
136. Əliyeva Ağadostu, 1937, Ləhəc qəs., həpət (vəfat edib)
137. Əliyeva Ceyran , 1963, ali təhsilli, müəllim, Ləhəc qəs., həpət

138. Dağlaroğlu Şahməmməd , 1956, jurnalist ,İsmayılı ş., lahıç
139. Hüseynov Məhəmməd, 1920, Lahıç qəs., lahıç (vəfat edib)
140. Jabina Nadejda, 1948, müəllim, İvanovka k., rus
141. Kamilov Yusif, 1954, mühəndis, Lahıç qəs., lahıç
142. Qardaşov Cəfər, 1970, Əhən k., müəllim, lahıç
143. Qəhrəmanov Ziyadxan , 1960, mühəndis, Bakı ş., lahıç
144. Məmmədov Qurban, 1908, Ərəgit k., lahıç (vəfat edib)
145. Məhərrəmov Əlisahib, 1930, Lahıç qəs., lahıç(vəfat edib)
146. Məsimov İldırım , 1954, müəllim, Mollaisaqlı k., hapıt
147. Mövlamov İshaq, 1979, mədəniyyət işçisi,Lahıç qəs., lahıç
148. Mürşüdova Xurşid, təqaüdçü, Əhən kəndi, lahıç
149. Puzanov Mixail , 1954, İvanovka k. mədəniyyət işçisi, rus
150. Ramizova Zülfiyyə, 1955, evdar qadın, Qoşakənd k., türk
151. Rəhimov Bəxtiyar , 1950, Qalacıq k., ləzgi
152. Serebrennikova Olqa, 1940, təqaüçü, İvanovka k., rus
153. Truşina Lyudmila, 1979, mədəniyyət işçisi, İvanovka k., rus

İSMAYILLI RAYONU ƏRAZISINDƏ YAŞAYAN AZSAYLI XALQLARIN MƏSKUNLAŞMA XƏRİTƏSİ

